

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

**ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ
РЕГУЛЮВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ
ТА МІЖКОНФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
У НОВІТНІХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ**

Аналітична доповідь

КИЇВ – 2014

УДК 32.[316.485.6] (477)

ББК 66.041.331 (114)

П 50

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 6 від 25 грудня 2014 р.)*

Рецензенти: **Розумний М. М.**, доктор політичних наук
Кресіна І.О., доктор політичних наук

Авторський колектив:

Римаренко С. Ю., доктор політичних наук,
керівник авторського колективу (передмова,
розділ IV, висновки та рекомендації)

Шайгородський Ю. Ж., доктор політичних наук
(розділ I, висновки та рекомендації)

Бушанський В. В., доктор політичних наук (розділ II)

Суший О. В., доктор наук з державного управління (розділ III)

Шевченко О. К., доктор філософських наук (розділ V)

Перевезій В. О., кандидат історичних наук (розділ VI)

П 50 **Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: аналітична доповідь / За ред. д. політ. н. С. Ю. Римаренка. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 188 с.**

ISBN 978-966-02-7466-2

У аналітичній доповіді, підготовленій за результатами виконання цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Гуманітарні технології як чинник суспільних перетворень в Україні», здійснено аналіз теоретичних і практичних аспектів проблеми міжетнічних та міжконфесійних відносин, викликів та ризиків у сфері міжетнічної та міжконфесійної взаємодії в Україні. Авторським колективом запропоновано моделі й можливі шляхи гармонізації відносин у соціально-гуманітарній сфері, зокрема, через осмислення змін, що відбуваються, суспільну консолідацію, реалізацію конкретних заходів реагування на виклики сучасності.

УДК 32.[316.485.6] (477)

ББК 66.041.331 (114)

© Автори, 2014

© За ред. С. Ю. Римаренка, 2014

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014

ISBN 978-966-02-7466-2

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ I. Технології суспільної консолідації в умовах нової політичної реальності	6
РОЗДІЛ II. Трансформації ідентичностей та політичної поведінки в умовах цивілізаційних зіткнень в Україні.....	46
РОЗДІЛ III. Соціокультурні та інституціональні чинники регулювання міжетнічних відносин в Україні.....	76
РОЗДІЛ IV. Моделювання міжетнічних відносин. Ризики та можливості.....	105
РОЗДІЛ V. Російський фактор у формуванні міжетнічних і міжконфесійних відносин у сучасній Україні	123
РОЗДІЛ VI. Політичні технології інституціоналізації релігійного поля в сучасних українських реаліях	147
ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ	174

ПЕРЕДМОВА

Україна в черговий раз опинилася на історичному роздоріжжі. Криза практично всіх сфер суспільного життя не могла не позначитися і на міжнаціональних та міжконфесійних відносинах. Політичні, соціокультурні розмежування криють у собі небезпечну конфліктогенну складову, і саме тому дослідження проблеми впливу на функціонування політичної системи України локальних, регіональних, культурних, етнічних, мовних та конфесійних розбіжностей є надзвичайно важливим. Нова політична реальність зіткана із суперечностей і неоднозначностей, подолання яких можливе тільки за умови суспільної консолідації. За нинішніх умов вона стає не лише засобом досягнення політичної, соціальної, міжнаціональної злагоди, але й – стратегічним завданням, умовою збереження державного суверенітету, найважливішою складовою процесу становлення сучасної української політичної нації.

Саме тому науково-аналітичне осмислення стану та перспектив міжнаціональної та міжконфесійної взаємодії, технологій суспільної консолідації має не тільки академічне, але й практичне значення. Адже стан, в якому опинилася сучасна Україна, вимагає рішучих кроків модернізації всіх сфер життєдіяльності суспільства та державних інституцій, формування нових «правил гри», а це можливо тільки за умов науково-аналітичного супроводу реформ, моделювання ситуацій, варіативного прогнозування.

Дослідження, що здійснювалися науковцями, орієнтованими переважно на механістичну адаптацію західних моделей гармонізації чи принаймні гуманізації міжнаціональних та міжконфесійних проблем у сучасній Україні, не виявили своєї спроможності у сучасному вітчизняному соціокультурному та етнополітичному просторі. Латентні, а зараз і гострі міжнаціональні (міжконфесійні) протиріччя потребують вироблення дієвих політичних інструментів, технологій, механізмів задля мінімізації конфліктогенного потенціалу та налагодження міжнаціональної взаємодії.

Дослідження феноменології взаємовідносин між державою та суспільством у правових та комунікаційних аспектах дозволило авторам наблизитися до вирішення таких завдань, як характеристика політичного режиму і державного управління в Україні, відповідність правовідносин між державою і суспільством сучасним

демократичним стандартам, визначення шляхів оптимізації комунікації між інституціями держави, громадянського суспільства та громадянами.

Враховуючи актуальність та суспільну значущість порушеної проблеми, більша частина аналізу була присвячена питанням суспільної консолідації українського соціуму, формуванню загальних ціннісних орієнтирів, трансформації ідентичностей та політичної поведінки в постмайданівський період і, особливо, після Революції Гідності. Крім того, увага була приділена соціокультурним та інституціональним чинникам регулювання та моделювання між-етнічних відносин в Україні, а також впливу російського фактора на ці процеси. Внаслідок виконання проекту зроблено узагальнений аналіз сучасного стану етнополітичних і міжконфесійних відносин в Україні та запропонований варіативний аналіз і моделювання ситуацій з урахуванням динамічних змін соціокультурних реальностей України.

Розуміючи суспільство та державу як цілісну та взаємопов'язану систему, базовим підґрунтям якої є інституційні та культурні компоненти, дієвою формулою для України щодо розв'язання чотирьох основних завдань: державотворення, формування національної ідентичності, політичної нації та громадянського суспільства тощо – вбачаємо єднання державно-політичного і соціально-економічного механізмів із механізмами соціально-культурних змін.

До цього часу Україна погано використала можливості, які відкрилися перед нею після здобуття незалежності, «помаранчевої революції» та Революції Гідності. Зміна влади та суспільства, зміна парадигми їх взаємовідносин надає українському суспільству чергового, можливо, останнього шансу на побудову суверенної, демократичної та правової держави.

РОЗДІЛ I

ТЕХНОЛОГІЇ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ В УМОВАХ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Динамічні, багато в чому неочікувані й, на жаль, трагічні події останнього часу в Україні призвели до кардинальних суспільно-політичних змін, зумовили виникнення складного вузла протиріч, розв'язання якого є нагальною потребою суспільного розвитку.

Перед українством постала нова політична реальність. У цій реальності – повалення авторитарного режиму, що загруз у корупції, користолобстві, зрадництві, й усвідомлення сили громадянського суспільства, героїзм і розчарування, переконання у правильності обраного шляху й осягнення «щирості» «партнерських» стосунків. Нова політична реальність зіткана із суперечностей і неоднозначностей, подолання яких можливе тільки за умови суспільної консолідації. За нинішніх умов вона стає не лише засобом досягнення політичної, соціальної, міжнаціональної злагоди, але й – стратегічним завданням, умовою збереження державного суверенітету, найважливішою складовою процесу становлення сучасної української політичної нації.

Саме тому поняття «інтеграція» і «консолідація» є ключовими. Досить часто політики і науковці ці поняття використовують як то-тожні, хоча, на нашу думку, вони такими не є. Понад те – їх відмінність, з методологічної точки зору, є істотною.

Під інтеграцією (від лат. *integrum* – ціле; *integratio* – відновлення) розуміють об'єднання певних елементів (частин) у ціле, взаємне зближення та взаємопроникнення, стан і процес упорядкування, узгодження та об'єднання структур і функцій цієї цілісної системи [1, с. 495]. Соціальна ж інтеграція – це наявність упорядкованих відносин між індивідами, групами, організаціями, державами, процес становлення та підтримки соціальних взаємодій і взаємин між суб'єктами, що, поряд з адаптацією, є однією з функціональних умов існування і рівноваги соціальної системи.

Поняття консолідація (від лат. *con* – разом, *solido* – укріплюю) несе, передусім у соціальному сенсі, інше смислове і сутнісне навантаження – зміцнення чого-небудь, згуртування (окремих осіб, груп, організацій тощо) для посилення боротьби за загальні цілі, досягнення спільної мети.

Тобто, поняття консолідації є мотиваційно-смісловим, ширшим і, водночас, конкретнішим, оскільки містить мету об'єднаних (інтеграційних) процесів, що надає їм сенсу. «Виясненням мети» і «піднесенням духу» означив консолідацію І. Франко, характеризуючи соціально-політичну ситуацію в Україні на початку минулого століття [2, с. 334].

Проблема суспільної єдності та національної консолідації важлива для будь-якої країни із наявними регіональними, ментальними, соціально-психологічними та соціокультурними відмінностями. Процеси суспільної консолідації та суспільного розмежування завжди супроводжували і супроводжуватимуть державний та національний розвиток. Шляхи і рівень ефективності розв'язання проблем, пов'язаних із цими процесами, є чи не основною ознакою зрілості держави, а консолідованість – найвагомішим чинником зміцнення державного суверенітету, творення політичної нації. Зрештою, рівень суспільної консолідації визначає якість державності, конкурентоспроможність національної держави.

З одного боку, суспільна єдність є чутливою до будь-яких внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів, явищ і загроз, динамічною системою, що «прагне» несуперечливої цілісності. З другого, єдність/роз'єднаність – це постійно діючий чинник, який визначає характер, якість і вектори суспільного розвитку, становить основу державотворення й є істотним фактором впливу на практично всі сфери життєдіяльності.

До проблем смислів і цінностей найчастіше звертаються саме в епохи кардинальних змін. Адже система цінностей не лише характеризує стан суспільства – вона, багато в чому, визначає шляхи і результати його розвитку.

Коли йдеться про ціннісні пріоритети – мається на увазі перевага одних цінностей над іншими. Ціннісні пріоритети – соціально обумовлені, мають характер потреб і спираються на досвід і оцінку навколишнього соціокультурного світу із його явищами і процесами. Ця сукупність оцінок і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей. Одні цінності людина вважає найбільш важливими для себе і соціуму, інші – маловажливими. Є й такі явища й процеси, якими людина, у «вибудові» власних ціннісних пріоритетів, готова знехтувати – або ж через відсутність достатньої інформації, неусвідомлення причинно-наслідкових зв'язків тих чи інших явищ (процесів),

їх значимості для власного життя, або ж – неможливість впливати на них. Крім того очевидно, що ціннісні пріоритети заможних і мало-забезпечених людей відрізнятимуться. Тобто, ціннісні пріоритети формуються під впливом низки факторів і є динамічним, «гнучким» утворенням, що не лише регулює поведінку, але й спрямовує її на досягнення певної мети, унормовує засоби її досягнення. У цьому сенсі ціннісні пріоритети є необхідною і важливою складовою процесу конструювання майбутнього – як особистісних життєвих планів, так і напрямів суспільного розвитку.

Сукупність цінностей окремої людини утворюють її особистісну ціннісну систему, сукупність цінностей населення країни – ціннісну систему суспільства. Безумовно, вона не є однорідною, але група домінантних цінностей визначає загальний зміст і спрямованість розвитку цієї системи, зрештою – суспільні пріоритети. Ця ціннісно-орієнтаційна домінанта, з одного боку – сув'язна із суспільно-політичними змінами й опосередковується ними, з другого – опосередковує їх. Чи є ситуативними ці зміни? Очевидно – ні, оскільки змінився не зміст цінностей, а їх основа – боротьба за незалежність і суверенітет країни, за її майбутнє і за майбутнє власне.

Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення у системі ціннісних орієнтацій.

У їх структурі «безпека» залишається домінуючою потребою, але особистісні потреби й інтереси поступаються потребам колективної безпеки, усвідомленню держави, її єдності й стійкості як першорядних цінностей. Саме вони виходить на перший план і визначають підлеглість цінностей особистісного характеру.

Зазначену динаміку змін підтверджують і результати соціологічного опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у липні–серпні 2014 року (вибірка – 1800 осіб – мешканців усіх областей України, окрім АР Крим). Страх нападу на країну зовнішнього ворога об'єднав 62% опитаних, 48% непокоїть загроза розпаду України як держави, 34% – страх виникнення міжнаціональних конфліктів. Кожен третій опитаний (34%) побоюється масових вуличних заворушень, кожний п'ятий (18%) – встановлення режиму диктатури, виросла кількість тих, хто боїться повернення старих порядків (від 5 – до 13%).

Водночас, порівняно з результатами минулорічного опитування, значно зменшилися страхи перед зростанням цін (з 80 до 64%), невиплатою заробітних плат (із 75 до 60%), загрози безробіття (з 78 до 60%), зростання злочинності. На тлі прямої військової загрози, щоденних повідомлень про загиблих під час бойових дій вдвічі зменшився страх перед зараженням небезпечними для життя інфекціями, такими як туберкульоз і СНІД (табл. 1).

Таблиця 1

**Відповіді на запитання
«Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться більше всього?»***

<i>Варіанти відповідей**</i>	<i>За результатами опитування</i>		<i>Різниця, %</i>
	<i>2013 р., %</i>	<i>2014 р., %</i>	
Нападу зовнішнього ворога на Україну	10	62	+ 52
Розпаду України як держави	14	48	+ 34
Міжнаціональних конфліктів	14	34	+ 20
Масових вуличних заворушень	19	33	+ 14
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	7	15	+ 8
Холоду в квартирі	18	24	+ 6
Повернення до старих порядків часів застою	8	13	+ 5
Міжрелігійних конфліктів	9	13	+ 4
Голоду	30	34	+ 4
Інше	2	4	+ 2
Встановлення диктатури в країні	18	18	0
Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД та ін.)	37	18	- 19
Безробіття	78	60	- 18
Зростання цін	80	64	- 16
Невиплати зарплат, пенсій тощо	75	60	- 15
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	19	10	- 9
Зростання злочинності	49	43	- 6
По-справжньому – нічого не боюся	5	2	- 3
Зупинки підприємств	36	35	- 1

* Складено за [3].

** Здійснено ранжування за показником посилення/ послаблення фактора.

Тобто, протягом нетривалого часу під впливом соціально-політичних процесів змінився характер і природа фобій. Переважно індивідуальний і біологічний їх характер (за, можливо дещо спрощеною, класифікацією Ю. Щербатих [4]) змінився на (переважно) колективний і соціальний (суспільний).

Страх як внутрішній стан, що зумовлений загрозою реального або передбачуваного лиха, є природною базовою і, водночас, мобілізаційною емоцією. Прагнення уникнення загроз відповідним чином мотивує поведінку і, в соціальному сенсі, згуртовує. Цей феномен був відображений С. Гантінгтоном [5] і неодноразово, протягом останнього часу, знаходив своє подієве втілення, зокрема, у трагедії 11 вересня 2001 року, коли криза національної ідентичності була подолана трагічними обставинами, які «повернули» США її ідентичність.

Разом з тим, особливістю впливу зовнішньої загрози на рівень національної єдності є й мінливість спрямованості дії цього фактора. Допоки країні загрожує небезпека, національна ідентичність – вагомий і чітко зорієнтований фактор консолідації. Подолання зовнішньої загрози (її гострої фази), усвідомлення значущості суспільно-громадських організацій і рухів у досягненні перемоги, з одного боку, неминуче посилить національну консолідованість, з другого – спрямує її на подолання загроз внутрішніх.

Зміни в ціннісних пріоритетах неодмінно актуалізують проблеми, що у часи тяжких випробувань «відійшли» на другий план – проблеми зростання цін, невиплати заробітних плат, безробіття, соціального забезпечення, охорони здоров'я тощо. Після випробувань, пов'язаних із трагічними подіями Майдану, анексії частини території країни, втрат під час військових дій ключовим критерієм оцінки якості державного менеджменту буде поняття «справедливості».

Аналіз передвиборчих партійних програм [6; 7], програм кандидатів у народні депутати України (зокрема, й парламенту нинішнього позачергового скликання), публічні виступи політиків засвідчують дещо спрощене уявлення про мотиваційну сферу особистості та її діяльність. Насправді ж мотиваційно-смісловий фактор є визначальним, ключовим механізмом процесу суспільної консолідації. Його (цього фактора) недооцінка є не лише змістом

передвиборчих гасел, але й політичною практикою, характером і змістом комунікації влади й громадськості.

Виходячи з уявлень про ієрархічну структуру потреб (теорія мотивації А. Маслоу), політичні технологи та політики зосереджуються на обіцянках задоволення основних (фізіологічних, матеріальних) потреб. Безумовно, логіка такого підходу очевидна: як відомо, потреби людини є вихідною спонукою до діяльності. І лише після реалізації основних потреб запити вищих рівнів стають дедалі сильнішим мотиваційним чинником. З одного боку, таке бачення процесів мотивації виправдане, з другого – це перший крок до своєрідної «пастки раціональності». Адже варто враховувати, що так звана «піраміда Маслоу» є лише формалізованою моделлю потреб як основ мотивів. Американський дослідник змодельовав потреби абстрактного індивіда, «вириваючи» його з системи суспільних відносин і розглядаючи їх поза суспільними зв'язками. Значущість же цих зв'язків і їх вплив на соціальні дії суттєва, часто – вирішальна. Цей мотиваційний феномен дістав назву «ефекту Готорна», сутність якого полягає у тому, що соціальні потреби можуть бути набагато важливішими для особи, групи, нації, аніж матеріальні, фінансові потреби. Навіть коли ці потреби вкрай актуальні*.

Отже, численні мотиви індивіда є, водночас, відображенням потреб різних соціальних груп, співтовариств, до яких він належить. Ця сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил, які спонукають людину до діяльності, задають її межі та форми, додають спрямованості й орієнтують на досягнення певних цілей – особистісних і суспільних.

Суспільне згуртування і рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності визначається масштабністю цілей. Наприклад, «Податковий майдан» 2010 року об'єднав на масові мітинги й протести фізичних осіб-підприємців і представників малого бізнесу в боротьбі проти ухваленого парламентом Податкового кодексу. Соціальні за змістом гасла «майдану» свідчили про мотиви про-

* Свою назву феномен отримав за результатами дослідження мотивації робітників заводу «Вестерн Електрик Готорн» у американському штаті Іллінойс у роки Великої депресії у США.

тесту (вони обмежувалися вимогами до Президента України ветоування Кодексу). Тобто, індивідуальні потреби та мотиви відображались і поєднувались із потребами певної соціальної групи (спільноти підприємців) і були зорієнтовані на досягнення певної (у межах інтересів спільноти приватних підприємців) мети. До цього (соціального за змістом, подібного за формою й мотиваційною складовою) можна додати приклади гуртування і масових протестних акцій, пов'язаних з дискримінаційними змінами в системі соціального захисту чорнобильців, воїнів-інтернаціоналістів, дітей війни, із впровадженням так званої пенсійної реформи тощо.

Інший приклад об'єднання, іншої спільноти, задля іншої й, у суспільному сенсі, більш масштабної мети. Йдеться про так звану «АнтиТабачну кампанію» – протест частини українських громадських, студентських і молодіжних організацій, депутатів Верховної та місцевих рад, політичних партій, діячів освіти та науки за звільнення з посади міністра освіти і науки України Дмитра Табачника, як такого, що «неодноразово робив заяви, що принижують честь і гідність українців, ставлять під сумнів територіальну цілісність України і єдність українського народу» [8]. Акція розпочалася у 2010 році й тривала (з різним рівнем інтенсивності) протягом усього часу перебування Д. Табачника на міністерській посаді. З вимогою негайного усунення «українофоба і неосталініста» Д. Табачника з посади міністра звернулася до Президента України, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, українського народу громадськість Львівщини [9], з аналогічними вимогами прийняті рішення Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської та інших обласних рад, Сумської, Луцької й інших міських рад, студенти низки університетів («Києво-Могилянської академії», Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, Львівського національного університету ім. Івана Франка та ін.), окремі політичні партії. «Персоніфікований» протест, разом з тим, мав ідеологічне підґрунтя і був спрямований проти людини, «яка самим фактом свого існування принижує нашу гідність і наші цінності» [10].

Наведений приклад об'єднання свідчить про гуртування не лише окремих громадян, але й про об'єднання – студентського та молодіжного сегментів інститутів громадянського суспільства, осві-

тніх інститутів і інститутів органів місцевого самоврядування задля вирішення суспільно важливих загальнонаціональних завдань. Тобто, йдеться про інший рівень єднання, з іншою метою, іншою мотивацією до дії.

Мотиви суспільно-політичного гатунку об'єднали значну частину політично активних громадян й довкола ухвалення Закону України «Про засади державної мовної політики». У цьому разі єднання і протистояння були умотивовані політико-ідеологічними цінностями й орієнтаціями, пов'язаними із процесами формування політичної та національної ідентичності.

Звернімо увагу на цей приклад не лише як на свідчення наявності кризових суспільних явищ у формуванні загальноукраїнської ідентичності, а як на вияв якісно іншого рівня мотивації, дія якої спрямована на цілу сферу державної політики, якою є гуманітарна. Тут ідеться про мету стратегічного характеру, пов'язану з процесом конструювання суспільно-політичної реальності як такої й образу майбутнього держави.

У цьому сенсі варто зазначити, що (чи не вперше) останні президентські й парламентські вибори пройшли без спекуляцій на «мовних» питаннях. Проблема мовної політики, попри її вплив на процеси консолідації, на тлі сучасних подій відійшла на другий план. Разом з тим, вона залишається гострою, адже, як справедливо зазначає В. Бушанський, «без нормативного визначення мовно-культурної соціалізації в мовно-культурній поведінці домінуватимуть невинуватені очікування й мовне протистояння проявлятиметься в політичному житті» [11].

Нова суспільно-політична реальність, кардинальні зміни ціннісних орієнтацій потребують вироблення й нових суспільних смислів (як сукупності цінностей, корегування потреб, нових вимірів проєктивної діяльності, означення мети й підпорядкованості засобів її досягнення). Обґрунтування такого підходу, очевидно, потребує певного пояснення означеної методологічної позиції.

Важливим є розуміння того, що смисли і мета – не тотожні поняття. Мета не виникає сама собою. Мета – це умотивоване суспільними потребами уявлення про бажаний результат. Смисли ж – це комплексне явище, яке містить у собі послідовність поєднання щонайменше п'яти елементів:

- потреби (як цінності, ідеального образу, як збудника активності);
- мотиву (як прагнення реалізації певної потреби);
- мети (як умотивованого уявлення про результат);
- шляхів і засобів досягнення (як інструментів досягнення результату);
- результату (як реалізація/не реалізація, часткова реалізація потреби).

Таким чином, з одного боку, для визначення мети необхідний мотив як прагнення до задоволення певних потреб. З другого боку, мета може виникнути лише як поєднання мотиву і засобів досягнення. Допоки не відбулося такого поєднання (мотиву і засобів досягнення), мета існуватиме у формі мрії і ототожнюватиметься з потребою. Динамічність потреб зумовлюється ступенем їх реалізації, тобто – результативністю. Якщо результат задовольняє потребу, виникає нова – висхідна потреба як прагнення соціального прогресу, якщо ж ні – інвентаризуються, корегуються наявні або ж відшукуються нові засоби досягнення мети. Тобто, «реальність» мети визначається мірою «ідеальності» потреб та наявними засобами її (мети) реалізації.

Ключовим, на наш погляд, має бути розуміння того, що наявність тих чи інших засобів (чи їх удосконалення) без визначеної (умотивованої уявленням про очікуваний результат) мети втрачає сенс, або ж – є недоцільним (не відповідає цілі). Іншими словами, сама наявність інструментарію та його вдосконалення без визначення мети його використання перетворюється на самоціль. Саме тому визначальним у процесі цілеустановлення* є конкретизація мети та умов (комплексу умов, зокрема – морально-етичного характеру) її досягнення. Важливим методологічним аспектом проблеми є необхідність урахування ієрархії потреб. Адже і потребова сфера, і процес цілеустановлення ієрархічні.

* Пропонований нами термін «цілеустановлення» у контексті дослідження смислових основ циклічного комплексу «потреба–мотив–мета–засоби–результат» більшою мірою відповідає його дефініції, оскільки поширений термін «цілепокладання» вказує на «зовнішній» вплив, характеризується «завершеністю» й об'єктністю стосовно цілі. Коли ж ми маємо на увазі динамічний, сув'язний із потребою і результатом процес, запропонований термін, на нашу думку, повніше відображає його сутність.

Об'єктивно, Україна увійшла в нову фазу суспільного розвитку. Спрямованість і якість цього розвитку значною мірою залежатиме від усвідомлення його мети й ступеня громадянської згуртованості для її досягнення. Сутність, особливості, причини, характеристики та наслідки змін ще необхідно буде осягнути, осмислити, проаналізувати і владі, і суспільству, і суспільствознавцям. Навіть попри відсутність серйозних суперечностей оцінного й сутнісного характеру щодо витоків і перебігу нинішніх подій зробити це поки що вкрай складно. Річ у тім, що наукове осмислення, дослідження, опис і пояснення сьогочасних суспільно-політичних перетворень є рефлексивним процесом. Відповідно, ми стикаємося з принциповою теоретико-методологічною проблемою: як може бути піддане рефлексії буття, якщо суб'єкт рефлексії безпосередньо включений до цього буття?

Отже, очевидною є проблема опредметнення сучасних суспільно-політичних подій і перетворень, що ними викликані, добір, апробація й застосування відповідних дослідницьких методів. Особлива складність цієї ситуації зумовлюється й тим, що політична наука є покликанною прогнозувати ймовірні соціальні та політичні процеси. І окреслюючи ці тенденції розвитку, визначаючи пріоритети та конкретизуючи небезпеки, науковці мали б корегувати вектори суспільно розвитку, оскільки саме ці вектори формують ціннісні настановлення і конкретизують уявлення про майбутнє. У цьому сенсі, політична наука поликана не лише пізнавати світ, а й перетворювати його (теза К. Маркса).

Невідворотно перед суспільством постануть нові виклики, пов'язані із внутрішньополітичними процесами й зовнішньополітичними загрозами, пошуком шляхів загальнонаціональної консолідації, подолання політичного спротиву. Разом з тим, без об'єктивного погляду на суспільно-політичну дійсність, без чіткого усвідомлення образу майбутнього і визначення ефективних шляхів суспільної консолідації, які уможливають досягнення поставлених цілей, наша держава, наше суспільство і всі ми приречені на нескінченність спроб і помилок. Ту нескінченність, яку А. Камю порівняв із карою Сізіфа і відчуттям абсурду, що не покидає міфічного героя [12, с. 88–91]. В українському ж випадку ця нескінченність – це повторюваність революцій і контрреволюцій, роман-

тичних спроб змінити життя тут і негайно та, на жаль, кривавих розплат за політичні помилки. Саме тому лише об'єктивна оцінка сучасного суспільного стану, осмислення ціннісних основ його розвитку, сутності суперечностей, можливостей і перспектив їх подолання з урахуванням внутрішніх і зовнішніх викликів може бути основою розробки й реалізації нової стратегії розвитку та її суспільної легітимізації.

В основі суспільного розвитку суверенної й демократичної країни є внутрішня соціально-політична інтеграція, а її результатом і, водночас, засобом суспільного поступу, одним із механізмів зміцнення державного суверенітету та формування сучасної політичної нації – національна консолідація.

Зрештою, революції відбуваються не на Майданах. Революції відбуваються у «головах» – у мисленні, у зміні ціннісних суджень, у мотиваціях – через переоцінку цінностей, усвідомлення мети, формування нової системи цінностей, смислів і образів майбутнього.

У цьому сенсі, варто розуміти, що 21 листопада 2013 року на столичний Майдан люди не прийшли «робити революцію». То був початок мирної акції з вимогою до влади переглянути рішення, що безпосередньо стосувалося вектора суспільного розвитку. Протестний рух наповнився смислами. Більша частина суспільства прагнула іншої моделі майбутнього, аніж пропонуваласяправлячим класом.

Прагнення європейської перспективи вивели на майдани десятків міст сотні тисяч громадян країни. Вже 22 листопада мітинги проти призупинення підготовки до підписання Угоди про асоціацію з ЄС відбулися у кількох обласних (Чернівці, Суми, Вінниця, Харків, Донецьк) та районних центрах України. Заходи проходили мирно, виключно з прапорами України та Євросоюзу, без політичної символіки. Громада розраховувала на комунікацію, діалог як інструменти взаємодії із владою, сподівалася бути почутою.

Мирною акція перестала бути 30 листопада, коли влада застосувала інші – силові інструменти. Усвідомлення неспроможності/небажання влади діяти в інтересах суспільства призвело до розуміння необхідності радикальної зміни самої влади, разом з інструментами, які вона застосовує для «діалогу» з народом. Події зими 2013–2014 рр., які дістали назву Революція Гідності, були

революцією (у сенсі стрімких, радикальних, глибоких якісних змін) смислів.

Певний парадокс полягає у тому, що протестні акції, навіть масові, допоки вони спрямовані лише на зміну (удосконалення) інструментальних складових соціально-політичного управління, можуть свідчити (якщо не про довіру, то) про віру їх (акцій) учасників і їх прихильників у спроможність влади провести ці зміни. («Податковий майдан», акції чорнобильців, воїнів-інтернаціоналістів, дітей війни, протест проти впровадженням «пенсійної реформи» стосувалися, передусім, інструментальних чинників – змін окремих норм податкового законодавства, принципів соціального забезпечення тощо). Протестні акції, насправді, не містили вимог нових смислів, лише – удосконалення наявної управлінської системи.

Соціальні революції відбуваються, коли більша частина суспільства не сприймає пропонованої правлячим класом моделі майбутнього. Уявлення про належне, усвідомлення, з одного боку, цілей соціального розвитку, з другого – неспроможності/небажання правлячого класу здійснити зміни наявними засобами породжують радикальні дії, спрямовані на повалення системи. Революція – це боротьба зі старими смислами заради нових.

Політика і політична діяльність ніколи не ґрунтувалися виключно на засадах раціональності. У реальній (і не лише в політичній) дійсності раціональне й ірраціональне в «чистому» вигляді трапляються вкрай рідко. Як правило, вони існують поряд, поєднуються, взаємодоповнюються. Інша справа, що в тому чи тому політичному явищі, процесі, в тій чи тій політичній дії може переважати або раціональна, або ж – ірраціональна складова. У площині реального політичного життя провести «вододіл» між раціональним й ірраціональним практично неможливо.

У політичному житті, як і в усьому, є і впорядкованість, і хаотичність. Є сфери, які пізнаються раціонально, є й такі, які пізнаються інтуїтивно. Розділити, виокремити їх неможливо. Це – цілісність взаємопов'язаних і взаємозалежних елементів. Таким чином, коли руйнується раціональність, відроджується міф.

Політична теорія і практика мають враховувати всі сторони життєдіяльності, всі аспекти буття. Саме вона – політична практика – свідчить про те, що вплив міфу на масову свідомість посилюється.

Поготів – міфотворення стало невід’ємною частиною практично всіх внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів, складовою державного управління, зрештою – політичної культури та ідеології.

Нині Україні доводиться одночасно вирішувати комплекс завдань минулого, сьогодення і майбутнього. Очевидно, що без консолідаційного та позитивно конотованого національного міфу вкрай важко реалізувати державницький потенціал. Саме тому в різні періоди порівняно нетривалої історії незалежної держави формувалися (змінюючи та водночас посилюючи одна одну) міфологеми «подолання “ізмів”», «української національної ідеї», «відродження», «політичної реформи», «майдану», «команди одностумців», «євроінтеграції», «команди професіоналів», «модернізації» тощо. На основі старих міфів створюються нові, на основі нових – відтворюються попередні.

У період соціокультурної кризи на тлі посилення суспільної аномії наростання відчуття невпевненості в майбутньому, залежності від зовнішніх обставин активізуються архаїчні нашарування масової свідомості, що сприяє міфологізації політичної сфери суспільства. За цих умов раціональне й ірраціональне, суб’єктивне й об’єктивне поєднуються в конкретно-чуттєвому образі, причинно-наслідкові зв’язки ігноруються, дійсність символізується, посилюється емоційне її сприйняття.

У повсякденній політичній практиці «присутні», насправді, щонайменше два рівні міфотворення – штучне (політтехнологічне) і масове. Серед основних завдань політичних технологів, по-перше, легітимізація чинної влади, по-друге – виробництво ціннісно-ідеологічних установок, за допомогою яких формується масова свідомість. Це – складний процес, і не варто ставитися до нього спрощено, сприймаючи масову свідомість виключно як «міфологічну». Будь-яка людина передусім керується логікою. Інша справа, що технологи через ідеологію воліють звертатися саме до глибинних пластів психіки. Адже, з огляду на архаїчність походження, вони є чутливішими, дієвішими. Так само як первісні, базові потреби – сильніші, ніж соціальні.

Не без «допомоги» політиків і політичних технологів – найактивніших міфотворців – масовою свідомістю міф сприймається переважно як негативне явище: часто використовується як синонім «неправди», «обману», «недостовірності», «омани», «фальші» тощо.

Насправді ж міф, зокрема (а можливо, й передусім) політичний, виконує вкрай важливу функцію забезпечення цілісності світогляду, досягнення світоглядного консенсусу різних соціальних груп, а в кризових умовах, в умовах ціннісної невизначеності – стає своєрідним захисним механізмом соціуму. Навіть карбуючи міф наведеними вище синонімами, їх автори (почасти несвідомо) використовують для аргументації інші міфи. Очевидно тому, що жодна злагоджена побудова світосприйняття не можлива без них.

Політичний міф стає своєрідним засобом конструювання політичної реальності, побудови відповідної ціннісної системи. Адже одна з ключових функцій міфу полягає в тому, що він (міф) для розв'язання будь-якої проблеми завжди «пропонує» несуперечливу конструкцію, полегшує сприйняття закладених сенсів.

Міфологічна модель світу – це не лише цілісність, неподільність, нерозривність уявлень і пояснень світу, що будується на тотожності макро- і мікрокосмосу, природи та людини. Це ще й – синтез минулого, пояснення сьогодення та уявлень про майбутнє, поєднання буття кількох поколінь через створену соціумом систему цінностей, понять, традицій, культури. Міф був і, багато в чому, залишається основою смислотворення, життєвим дороговказом. Характерною особливістю міфу була і залишається здатність до створення ідеальної, несуперечливої й завершеної моделі світу, системи знань про навколишнє середовище і про місце людини в ньому як невідокремлюваної єдності. У цьому сенсі міф – конкретність і реальність, дійсність і майбуття.

Привабливість тієї чи іншої ідеї, ступінь її сприйняття суспільством прямо залежить від рівня її міфологічності. Саме тому будь-яке політичне явище чи політичний процес неможливо аналізувати, виходячи лише з їх змісту, адже вони є своєрідним результатом соціокультурної міфотворчості.

Замало створити міф. Важливо надати стійкості його конструкції, інакше його чекає руйнація. Міф має постійно «підживлюватися» практичними діями, що надаватимуть міфологічній конструкції стійкості й, водночас, гнучкості.

Аналізуючи вплив міфотворчості на процес консолідації, політичну свідомість і буття, варто застерегтися від його трактування винятково у негативному контексті. Міфологічні конструкції – цілісні й універсальні. Універсальність такої конструкції полягає

ще й у її специфічній спрямованості. З одного боку, міф націлений на усунення суперечностей чинного порядку, його легітимації, а з іншого – є підґрунтям оновлення, нищення чинного і розбудови нового соціального і політичного устрою, нових норм і зразків поведінки.

Жодне суспільство не може обійтися без міфологізації. І будь-яка комунікація в сучасній ситуації пов'язана з процесами реміфологізації, без чого неможлива будь-яка маніпуляція, де головне – видати уявне за дійсне, штучну ілюзорну конструкцію за реальність. Крім того, міф – це специфічна форма створення і поширення інформації, і використання його можливостей для створення «образу» майбутнього має неабиякий позитивний ефект суспільної консолідації. Міф поєднує раціональне й ірраціональне знання, він є не лише характерною рисою історичної пам'яті народу, але й підставою сучасних оцінок політичного і соціального світу. Поєднання раціонального та ірраціонального знання у міфі, опертя його на суспільну психологію з усіма її вадами й сильними сторонами робить міф стійким і гнучким, особливо коли він набуває орієнтаційних ознак.

Використання вже наявних (наприклад, «європейського») і сприйнятих суспільством нових міфів потребує їх посилення раціональними, практичними складовими. У такому разі міф стає ефективним політичним засобом досягнення цілей. При цьому, він виконує важливу соціальну функцію – створює колективну ідентичність членів суспільства. Завдяки цьому соціум як спільнота набуває своєї безперервності (тотожності, гомогенності).

У сприйнятті й прийнятті соціально-політичного міфу як підстави суспільних/політичних рішень і дій превалює фактор віри у тому сенсі, що для повної та адекватної реалізації програми необхідно вірити в її успішність. Віра в реалізацію, доцільність, правильність реформ, наміченого курсу супроводжувала всі великі (як у позитивному, так й у негативному сенсі) перетворення.

Суспільству об'єктивно потрібні орієнтири у вигляді міфів, які б визначали подальший складний перебіг подій, консолідували суспільство, створювали відчуття впевненості й частково знімали соціальну напругу.

Державотворчі процеси і їх спрямованість, багато в чому, залежатимуть від наявності позитивного державницького політичного

міфу, побудованого на консолідаційних ідеях, стійких взаємних очікуваннях, ефективному політичному управлінні.

Україна отримала «революцію знизу». Водночас, революційні події мали переважно «рефлексивний» характер: відмова влади від підписання Угоди про асоціацію з ЄС – масові громадські протести – силове придушення – масовий спротив – утеча Президента. Здавалося б, основна перешкода на шляху до підписання Угоди подолана. Разом із тим, виникла інша – ключова проблема революції. Проблема влади. Ані політична опозиція, ані її лідери не були готовими до неї. Отримавши владу із рук революційного народу, вони виявилися, поки що, не готовими й до кардинальних рішень щодо реформування старої політико-управлінської системи – до революції зверху.

Відсутність чіткої артикуляції стратегічного бачення реформ, їх змісту, основних напрямів і принципів дезорієнтують громадськість, створюють передумови для різновекторності енергії суспільства. Щонайменше, два аспекти цієї проблеми уможливають сучасні виклики суспільно-політичного характеру.

Перший – зовнішній. Кримські події та російська агресія на Сході України визначили об'єкт зовнішньої загрози. Єдність владних і суспільних оцінок щодо цього є очевидною. Розбіжності виникли не лише на «інструментальному», але й на системному рівні.

Держава і її органи управління, здебільшого, виявилися неготовими до ефективних дій за нових умов, а суспільне єднання не сприймалося як «інструментальний» ресурс. Натомість суспільство (через громадські інститути й неінституційні об'єднання, єдність оцінок, готовність до спільних дій) створило такий ресурс. Події весни–осені 2014 року засвідчили його ефективність. Укотре конкретними діями випробовувалися «на міцність» стара система управління і новий механізм – громадської участі у ньому. З одного боку – самовідданість бійців добровольчих батальйонів, волонтерів, готовність до моральної й фінансової підтримки оборонців країни громадянами різного віку і статку. З другого – непрофесіоналізм управлінців, що межує зі зрадництвом (а іноді й зрада), безвідповідальність (щонайменше – неготовність взяти її на себе), невизначеність і нерішучість керівників оборонного відомства, органів охорони здоров'я, соцзабезпечення тощо. Багато в чому громадська активність протистояла і долала неповоротку,

обтяжену інструкціями й незмінними нормативними актами управлінську систему.

Другий виклик, що постав перед країною, – внутрішній. У визначенні основних джерел цієї загрози такої однотайності влади і суспільства, очевидно, немає. Визнання загрози «другого (внутрішнього) фронту» має спонукати до об'єднання зусиль нової влади і громадянського суспільства за всіма його (фронту) напрямками. Серед них, на наш погляд, першочергове – подолання притаманного вітчизняній еліті синдрому політико-управлінської прокрастинації – відкладання (уникання) прийняття й реалізації важливих політичних і управлінських рішень [13]. Це явище найчастіше зумовлюється неготовністю суб'єкта, котрий має прийняти таке рішення, взяти на себе відповідальність за його наслідки. Серед основних ознак прокрастинації – прагнення відкладання прийняття рішень або затягування виконання завдань, схильність до перекладання своєї відповідальності на інших. Прокрастинатори працюють хаотично, без плану або лише за умови невідкладності.

В українських умовах причиною політичної прокрастинації є автаркія владних еліт, котрі розглядають суспільство лише як ресурс для забезпечення власного майнового та владного статусу, однак не сприймають себе як частину суспільства, відповідно – не пов'язують позитивні суспільні перетворення із власним благом. Саме тому політична еліта, яка вражена автаркією, може паразитувати на суспільній стагнації, відкладаючи істотні суспільні перетворення, оскільки їх здійснення може зумовити втрату владних позицій. Ще донедавна вихід із цієї ситуації владні еліти України знаходили в маніпулюванні суспільною думкою, посиленні патерналістських настроїв і загостренні фундаментальних суспільних суперечностей (мовних, релігійних, регіональних, етнічних тощо).

Переважна більшість декларованих раніше та навіть започаткованих реформ не стали об'єднавчим фактором суспільного розвитку, ефективним інструментом позитивних змін. Частіше вони залишалися у вигляді проголошених, але не реалізованих, проєктів, планів, концепцій, затверджених, але не виконаних рішень. Головною перепорою на шляху українських реформ, на наш погляд, був здебільшого не зовнішньо-, а внутрішньополітичний фактор. Серед його основних ознак: неконсолідованість еліт, корумпованість,

перманентна, нецивілізована (багато в чому – аморальна) боротьба фінансово-економічних і політичних кланів за владу, споживацьке ставлення до володіння нею. Як наслідок, Україна отримала «власну» – недосконалу й суперечливу – «політику перетворень» як результат багаторічних спроб і помилок. За відсутності чітко артикульованої й формалізованої стратегії суспільного розвитку вони набули ознак «хронічних» і навіть – провідних тенденцій.

Сучасний стан суспільного розвитку досить часто порівнюють із новим етапом боротьби за незалежність. Багато в чому – справедливі порівняння. У цьому сенсі вкрай важливим є подолання прорахунків етапу минулого. Адже зі здобуттям незалежності перед державою також стояли проблеми, розв'язання яких потребувало врахування комплексу принципово нових, жорстко детермінованих обставин. Вони поєднували, з одного боку, необхідність розв'язання невідкладних соціально-економічних проблем, зумовлених зміною суспільно-політичного ладу, з другого – усвідомлення й освоєння нового політичного простору і, бодай на рівні логіки, розуміння й конструювання майбутнього.

Як і нинішні, колишні «молоді» українські управлінці вимушені були оперативно розв'язувати найгостріші проблеми соціально-економічного характеру, найактуальніші питання збереження соціуму й забезпечення його рівноваги. Разом з тим, інше – ключове (на етапі становлення української держави) завдання – розробки стратегії державного розвитку – відтерміновувалося. Проблема подолання «результатів» того відтермінування Україна вимушена вирішувати 23 роки потому.

Подолання політико-управлінської прокрастинації, за умов нової політичної реальності, стає принципово важливою суспільно-політичною, світоглядною проблемою. Прокрастинація – серед тих небезпек, що можуть спричинити невдачі сучасного етапу трансформації через неузгодженість, непослідовність і хаотичність політики змін. А непослідовність і хаотичність зумовлена, передусім, відсутністю чіткої стратегії розвитку. Чіткого окреслення європейського її вектора, за нинішніх умов, замало. Необхідною і нагальною проблемою сучасного етапу державотворення стає розробка стратегії суспільного розвитку.

У нашому розумінні, стратегія суспільного розвитку – це є світоглядно обумовлена сукупність поглядів, оцінок та принципів,

які визначають загальне бачення шляхів розвитку; достатньо абстрактний, довгостроковий, максимально загальний (недеталізований), послідовний, конструктивний, раціональний, підкріплений ідеологією, стійкий до невизначеності умов середовища план досягнення успіху. Реалізація такого плану передбачає забезпечення перетворення абстрактного у конкретне через деталізацію, пошук і апробацію засобів, постійний моніторинг, аналіз внутрішніх і зовнішніх факторів впливу на зміст, його коригування тощо. Виходячи із цих уявлень, виокремимо, щонайменше, три сутнісні ознаки стратегії суспільного розвитку.

1. Стратегія – найзагальніша світоглядна раціональна картина (уявлення) майбутнього та загальний вектор його досягнення.

2. Стратегія – своєрідна матриця, що містить сукупність віри, переконань, цінностей і, водночас, засобів й інструментів досягнення мети.

3. Стратегія – легітимований, загальновизнаний і загальноприйнятний зразок («нормативний» шаблон) для вирішення поточних завдань, їх відповідності стратегічній меті.

Іншими словами, стратегія суспільного розвитку – це своєрідна надія, амбітний план-проект майбутнього, пов'язаний з оцінкою сьогоdnішніх (стартових) позицій, потенціалу, можливостей, ресурсів і загроз. Це план, пов'язаний із прогнозом стратегії розвитку інших країн і співвіднесення з їх стратегічними цілями. Нарешті, стратегія – це передбачення шляхів глобального розвитку, цивілізаційного поступу і нашого місця в ньому. Коли йдеться про стратегію, мовиться, передусім, про майбутнє. Багато в чому – ірраціональне, багато в чому – міфологічне, оскільки стратегія – не лише ідеальна форма для проектування майбутнього, але й – актуальна діяльність, наповнена змістом.

Наявність універсальної ідеї (надії) – фундаментальна і ключова складова державної стратегії розвитку. Вона має бути, з одного боку, простою і зрозумілою, з другого – «символічною» й у свідомості людей безпосередньо пов'язаною із «соціальним часом». Як, наприклад, ідея свободи і демократії для Сполучених Штатів Америки, або ж – ідея справедливості, рівності й братерства для колишнього Радянського Союзу, але не «ідея» виправдання наявного стану речей.

Проектування майбутнього – аксіологічне явище й можливе лише на певній світоглядній ідеології, на певній системі цінностей. Стратегія має не просто орієнтуватися на перспективу, але й мати ясні цілі, спиратися на моральні норми, конкретні цінності, формувати відповідні ідентичності, як інструменти саморозвитку. Рух країни у європейському напрямі створює сприятливі передумови для інтеграції у ціннісний, етичний простір Європи. Разом з тим, стратегування – це проектування образу країни, проектування майбутнього і її місця в ньому.

Очевидно, що розробка стратегії суспільного розвитку ускладнюється впливом низки несприятливих, хоча й об'єктивних, факторів: зовнішня агресія і необхідність концентрації сил на її подолання, брак можливостей швидкого й ефективного розв'язання економічних, фінансових, соціальних проблем тощо. Разом з тим, країна отримала чи не найважливіший ресурс державотворення – консолідоване, мобілізоване на досягнення мети суспільство.

Для розробки та реалізації стратегії необхідно створювати певні групи інтересів. Чи не вперше в сучасній історії суспільного розвитку роль такої «групи» може відіграти саме громадянське суспільство.

Без стратегічного мислення в політиці та в державному управлінні Угода про асоціацію з ЄС може залишитися лише заявкою на реалізацію нашою країною свого стратегічного вибору. В іншому разі – підписання Угоди може стати стратегічною програмою прогресивних змін у політичній, правовій, соціальній, зрештою – ціннісній сферах, перспективним планом адаптаційних заходів у галузях економіки, фінансів, торгівлі, енергозабезпечення, у державному управлінні та законодавчому забезпеченні цих змін.

Суспільна консолідація – це, передусім, результат процесу формування нового ціннісного підґрунтя здійснення кардинальних змін сучасного соціально-політичного розвитку. Одним із найважливіших принципів і, водночас, інструментів суспільних реформ є прийнятна для переважної більшості громадян консолідаційна ціннісна парадигма. Саме тому метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати систему цінностей, на яку орієнтуватиметься широкий загал. Суспільство, у якому досягнуто консенсусу щодо того, що є цінністю, може розглядатися як стабільна система,

оскільки у ній зникає головне джерело суперечностей між окремою особою та суспільством у цілому.

Десятиліттями колишня офіційна ідеологія спекулювала ідеєю «морально-політичної єдності» суспільства, залишаючи поза увагою проблему забезпечення ціннісного консенсусу більшості громадян щодо найважливіших питань суспільного буття, системності світогляду як елементу стабільності.

Відмовившись від цієї офіційної доктрини, суспільство «відкрило» для себе існування різноманітності цінностей як природного стану людських спільнот. Урахування цієї різноманітності є одним із базових елементів суспільного існування і розвитку. За самою своєю природою вони (цінності) амбівалентні, містять різні, часто – протилежні оцінні підстави, як позитивних, так і негативних інтерпретацій явищ і процесів. Прикладом такого ціннісного різноманіття є одночасна наявність у сучасних суспільствах традиційних (іноді навіть архаїчних за своїм змістом) цінностей і цінностей трансформованих, адаптованих до сучасних реалій. Таке співіснування традиційних і модернізованих форм ціннісної свідомості – поширене явище і закономірний процес розвитку. Характерними вони є і для сучасних суспільств високорозвинених країн: Сполучених Штатів Америки, Канади, країн Західної Європи. Більшою мірою таке співіснування і «взаємопроникнення» цінностей притаманне країнам, що розвиваються, країнам, які стали на шлях трансформаційних змін. Іноді «модернізовані» цінності існують у вигляді своєрідних «вкраплень» на тлі цінностей традиційних.

Для України, на нашу думку, важливим є досвід окремих країн, яким вдалося використати ціннісно-культурну «архаїку» як потужний ресурс суспільної модернізації. Очевидно, серед факторів, що сприяли стрімкому індустріальному розвитку Японії, Китаю або нещодавно ще індустріально відсталих країн Азії, – є вміле «щеплення» комплексу модернізаційних процесів і традиційних ціннісних систем, їх своєрідна «імплементация» у контексті глобалізаційних змін.

Разом з тим, маючи за мету масштабні, системні суспільні зміни, варто залучити для цілей розвитку широкий спектр не лише матеріально-технічного, сировинного, природного, кадрового тощо ресурсу, але й своєрідний «ресурс» культурних елементів, збережені звичаї, традиції, звички, цінності й мотиви. Іншими словами, зда-

валося б, що за певних умов усе «нааявне» може бути перетвореним на ресурс для досягнення поставленої мети. Однак мета, як відомо, не завжди байдужа до засобів її досягнення. І в цьому контексті ключовими стають ціннісні аспекти трансформаційних змін.

Успіх проголошених реформ значною мірою залежить від рівня сформованості, змісту й ієрархії базових цінностей. Водночас, зміст і структура фундаментальних цінностей мають не лише свідчити про готовність суспільства до змін, про прагнення соціальних груп виступити суб'єктами цих змін, але й – містити чітке бачення їх мети, уявлення про шляхи та способи її досягнення. Важливим чинником суспільних реформ є саме уявлення про мету очікуваних змін, терміни їх реалізації. А мета, в суспільній свідомості, тісно пов'язується з цінностями, передовсім – цінністю особистості. Домінування ж у суспільстві традиційних ціннісних уявлень спрямовуватиме модернізаційні процеси поза інтересів особистості. «Вмонтоване» у масову свідомість покоління, цінності якого формувались у часи СРСР, уявлення про людину як про засіб досягнення ідеологізованої «мети», досить слабо пов'язується з цінністю конкретної людини, її особистісними цінностями та життєвими планами. «Індустріалізація», «колективізація», «боротьба за мир у всьому світі» та інші соціально-політичні процеси, свідками і учасниками яких були представники того покоління, мали на меті інші – протилежні орієнтації.

Тривале вкорінення до масової свідомості цінностей «безкласового суспільства», праці на «спільне благо» та «делегування» влади права його розподілення (з вірою обіцянкам «задоволення потреб кожного») не сприяли своєчасній легітимації реального факту суспільного і ціннісного розшарування. Незбалансованість політичних, економічних, моральних, культурних цінностей, ціннісних і поведінкових орієнтацій призвели до деформації таких цінностей, як освіченість, професіоналізм, чесність, порядність. Уявлення про добро і зло, про справедливість і несправедливість, моральність і аморальність набувають фрагментарності й «використовуються» задля досягнення власних або групових інтересів.

Характерною ознакою останніх десятиліть стало розмежування політичних еліт, створення впливових економічних угруповань, посилення процесів матеріальної поляризації. Серед іншого, в цій площині коріниться процес «олігархізації» сучасної української

політики. На жаль, і зміна влади, допоки, не призвела до його (цього процесу) послаблення. Прихований ціннісний конфлікт у нинішніх умовах загрожує ще більшою поляризацією суспільства, наростанням соціальної напруги, накопиченням дисбалансу між суспільними цінностями та реальними соціально-політичними процесами, що в ньому розгортаються. Небезпечною тенденцією сучасного етапу суспільного розвитку є й те, що нині, як і раніше, «політична еліта України не спроможна осмислити суспільні процеси та виклики, світовий досвід та наші особливості. І на цій основі запропонувати певну формулу суспільного устрою, організації життя суспільства, яка б відповідала національним інтересам і сприяла розв'язанню реальних проблем, які постали перед нами» [14].

За неможливості створення ціннісно-орієнтаційної єдності громадян і влади остання (безумовно – приховано) застосовувала відомий ще із часів римського сенату принцип *divide et impera* (розділяй і володарюй). Цей принцип досить активно використовувався українською владою у «регулюванні» внутрішньополітичних процесів шляхом створення і підтримки певної напруги у взаємодії політичних сил, фінансово-промислових груп, професійних і громадських об'єднань, різних соціальних прошарків населення. Показовим, у цьому сенсі, є владний алгоритм «розв'язання» проблеми, що виникла у 2010 році, коли тисячі підприємців вийшли на вулиці з вимогою скасувати зміни до податкового кодексу, що передбачали практичну ліквідацію спрощеної системи оподаткування. Ці події в сучасній історії українського протестного руху дістали назву «Податкового майдану». Протести в обласних центрах України не вплинули на наміри влади впровадити дискримінаційні норми. Більш масштабний протест на майдані Незалежності у Києві був нівельований шляхом «розпорошення» через домовленості у середовищі його активістів і певних поступок для окремих категорій підприємців.

Аналогічний апробованому механізм застосовувався і щодо протестів «чорнобильців», «афганців», «дітей війни» тощо. І якщо в соціально-економічній сфері зазначена тактика (до певної міри) спрацьовувала, то в контексті прагнення загальнонаціональної єдності вона давала «збої». Громадяни дедалі більше усвідомлювали джерела власного невдоволення і вбачали їх у наявній системі «владарювання». У ситуаціях протесту проти міліцейського сва-

вілля, що склалися у зв'язку з подіями у Врадіївці (Миколаївська область) або суддівської несправедливості щодо сім'ї Павличенків (Київ), означилася тенденція громадянського єднання.

В арсеналі влади була ще одна дезінтеграційна технологія. Ґрунтувалася вона на наявних регіональних особливостях, розбіжностях у ставленні до історичних подій, зовнішньополітичних і мовних переваг тощо. В українських реаліях ця тактика не завжди була «плідною», хоча й активно застосовувалася окремими політичними силами (зокрема, під час президентських виборів 2004 року). Побудована на створенні, посиленні й використанні регіональних особливостей, міжнаціональних чи міжконфесійних розходжень або розбіжностей, ця технологія в Україні була не досить ефективною і застосовувалася здебільшого у передвиборчий період. Тобто, як внутрішньополітичний, цей чинник працював досить «кволо». Використання ж наявних в українському соціумі певних регіональних відмінностей політтехнологіями іншої держави призвели до неочікуваних ними результатів.

Варто зауважити, що донині фактор зовнішньополітичного чинника на формування національної ідентичності залишається малодослідженим. Як правило, зовнішньополітичний фактор, як такий, що впливає на становлення ідентичності, аналізувався у контексті розвитку процесів глобалізації, євроінтеграційних процесів. Справедливий і виправданий підхід. Разом з тим, зовнішньополітичний чинник набуває зовсім іншої «ваги» й «сили» у разі прямого зовнішнього втручання у внутрішньополітичні процеси, відкритої чи прихованої військової агресії. Очевидно, що за таких умов змінюється й характер дії зовнішньополітичного чинника на механізми формування ідентичності. Саме його вплив виявився вирішальним у появі відчуття єдиної країни, своєрідним каталізатором процесів консолідації української нації.

Консолідоване, мобілізоване, готове до самообмежень і боротьби за незалежність власної держави суспільство – є найважливішим ресурсом подолання кризи. Лише за його наявності й залучення новою українською владою ефективними будуть дипломатична, фінансова, економічна, організаційна, будь-яка інша міжнародна підтримка. У цьому контексті, аналізуючи сучасну ситуацію в Україні й у Європі, Джордж Сорос зазначив: «Євро-

союз врятує себе, рятуючи Україну», разом з тим, «в першу чергу важливою є позиція та поведінка українського народу» [15].

Ступінь розвинутості держави і її здатності гарантувати безпеку своїм громадянам ще донедавна визначалися майже виключно економічними й технологічними чинниками. Саме на них спиралися й плани «Модернізації України», визначаючи їх «стратегічним вибором» країни [16]. Модернізація бачилася, переважно, як удосконалення економічних і фінансових важелів, підвищення ефективності використання природного та трудового ресурсу, надр, а функція «кратівного кола» від можливих катаклізмів відводилася науково-технічному прогресу. Таким підходом, по суті, обґрунтовувалася «навздогінна» спрямованість реформ.

Очевидною була й панівна тенденція на досягнення певних орієнтирів шляхом запозичення й освоєння готових зразків високорозвинених країн. Така спрямованість й задавала своєрідні параметри не лише економічного, фінансового, соціального розвитку, але й – мотиваційної його складової. У цьому сенсі поза увагою залишалися, щонайменше, два аспекти процесу формування нового стану суспільства, його позитивного розвитку.

Перший, на наш погляд, визначальний і ключовий аспект – ціннісно-смісловий – необхідність визначення реформування, насамперед як загальнонаціонального, соціокультурного та соціально-політичного процесу цілеспрямованої і скоординованої діяльності зі створення нових смислів та цінностей, нової їх системи [17].

Другий – суто практичний. Ідеться про пріоритети реформаторських зусиль. Спрямовуючи їх на очевидні й наявні «зразки» (не нами створені), зосереджуючись на досягненні важливих і необхідних змін у виробничій, економічній, фінансовій і соціальній сферах тощо, автори проекту «модернізації» залишали країну, на наш погляд, без «майбутнього». У цьому полягає сутність «навздогінності» реформ. Адже прагнення досягнень у певних (таких, що вже існують) сферах – важливий, але малоперспективний орієнтир. В умовах глобалізації «прорив» (технологічний, соціальний, гуманітарний) можливий лише у неосвоєних сферах, можливо – у тих галузях, які ще не сформувалися як перспективні або доцільні. Їх пошук і визначення, створення ще «неіснуючого» можливе лише завдяки науці. Недооцінка ж цього напряму – очевидна. Проект

«модернізації» науки було викладено на 4 із 400 (загального обсягу) сторінках «Модернізації України». Підрозділ, присвячений науці, містив переважно завдання «поліпшення управління науковою сферою» та його «оптимізацію» або ж – підвищення «показників цитування й інтегральних індексів стану розвитку вітчизняної науки» [18].

З погляду суспільної консолідованості, такий підхід – орієнтація на «другорядність», залежність від досягнень у інноваційних сферах інших країн. З іншого погляду – це недооцінка ролі й місця науки у загальноцивілізаційному розвитку і потенціалу вітчизняної науки зокрема. Безумовно, наукова сфера витратна і навіть не завжди окупна. Результати наукового пошуку можуть бути актуальними «сьогодні», а можуть бути актуальними й через 100 років. Але лише в науковій царині лежать ті «пласти» незвіданого, які в змозі визначити прогрес і його (можливо нові) вектори. Лише інвестування у науку і застосування її досягнень можуть подолати соціально-економічну «навздогінність», забезпечити і економічну, і соціальну інноваційність. У цьому сенсі, визначення наукової галузі як пріоритетної сфери суспільного розвитку є не лише економічно виправданим, але й перспективним консолідаційним фактором.

Презентовані у період передвиборчої кампанії–2014 основні положення програми розвитку України «Стратегія реформ–2020» викликали чимало критичних суджень. Зауваження щодо змісту цього документа й обґрунтованості його положень висловлювалися не тільки політиками-учасниками парламентських перегонів, але й науковцями, представниками експертного середовища [19–21]. Критика – небезпідставна. Щоправда, за відсутності повного тексту стратегічного документа [22] аналізуються поки що лише окремі прогностичні показники економічного і соціального розвитку, зауважується відсутність їх фахового обґрунтування та кількість реформ (передбачається майже одночасна реалізація 60 реформ та спеціальних програм).

На нашу думку, такий критичний підхід є свідченням, щонайменше, двох позитивних тенденцій. По-перше, суспільного усвідомлення актуальності проблеми стратегії як комплексного плану подальших дій нової влади. По-друге – прагнення громадянського суспільства до участі в розробці такого плану та готовності до всебічного контролю за його реалізацією.

На тлі «братньої» зради, анексії частини території країни, людських втрат внаслідок військових дій, руйнування інфраструктури цілих регіонів, зубожіння більшості населення громадяни країни виявляють згуртованість і готовність до випробувань. Водночас, за таких умов уплив на масову свідомість «позараціональних» (побудованих виключно на гаслах, закликах і обіцянках) факторів значно послаблюється. Саме тому суспільний запит на конкретику у визначенні цілей розвитку, проведення своєрідного аудиту ресурсів, оприлюднення механізмів і суспільної «вартості» реформ, персоніфікація їх очільників та громадський контроль за реалізацією стають неминучою ознакою нової реальності.

Разом з тим, як справедливо зазначає відомий вітчизняний економіст А. Гальчинський, «базисні положення стратегії розвитку держави повинні розроблятися професіоналами. Обґрунтування перспективи – це найскладніший сегмент економічної теорії та економічної політики». Відзначаючи позитивну роль і необхідність участі у розробці й обґрунтуванні стратегії суспільного розвитку інститутів громадянського суспільства, науковець наголошує, що «метаскладні проблеми не вирішуються засобами революційної доцільності. Спираючись на революційний ентузіазм, їх можливо розв'язати лише інструментами професійно осмислених, системно збалансованих рішень». У світовій практиці інститути громадянського суспільства інтегруються у відповідний процес на рівні експертних оцінок і відповідної корекції [21].

Зрозуміло, що за нинішніх умов стрімкого розвитку зовнішньо- і внутрішньополітичних подій, необхідності оперативного та результативного розв'язання нагальних, часто – болісних проблем, пов'язаних із ними, досить складно зосередитися на виробленні довгострокової, навіть – середньострокової, перспективи. Але без її формування й інтеграції з масовою свідомістю, зрештою – інтеріоризації (як побудови внутрішнього плану дій) національна консолідація неможлива. Крім того, «закритість» влади в розробці стратегій реалізації реформ, «несподіваність» рішень, особливо у напрямках, що безпосередньо стосуються соціально-статусної сфери – пенсійної, трудової, житлово-комунальної, здоров'я, освіти тощо, здатна викликати не лише хвилі протестів, але й переоцінку ролі держави і міри її відповідальності перед суспільством і людиною за свою діяльність.

Очевидно, що не кількістю реформ визначатиметься їх ефективність, а дієвістю мотивів їх реалізації й критеріями оцінки результатів. (Скажімо, Лісабонська стратегія містить незрівнянно більше напрямів, але спрямовані вони на досягнення визначених цілей, оцінка реалізації котрих здійснюється за конкретними показниками. Головне ж – визначено основний ресурс стратегії, на забезпечення якого й спрямовуються зусилля спільноти). Будь-що, але, як зазначав, із притаманною йому емоційністю, К. Бендукідзе, «якщо найближчим часом не провести кардинальні реформи, то Україна як держава в нинішніх кордонах може перестати існувати» [23].

Презентуючи «Стратегію реформ–2020», Президент держави наголосив, що головна мета стратегії – членство України в ЄС [24]. Її досягнення здатне стати міцним консолідаційним стрижнем суспільних перетворень. Водночас, варто врахувати, що однією із характерних ознак нової суспільно-політичної реальності є вкрай критичне ставлення до (навіть позитивно маркованих) міфологем.

Визначаючи європейський вектор як напрям суспільного розвитку, Україні, очевидно, варто орієнтуватися й на стратегічні цілі європейського співтовариства. На порозі нового тисячоліття Європейський Союз визначився із такою стратегією та її основними цілями.

Ще донедавна риторика політичних лідерів і керівників держави, актуальні матеріали засобів масової інформації, зведення новин були зорієнтовані здебільшого на висвітлення і вирішення проблем економічного, фінансового характеру, соціального забезпечення, подолання кризи у цих сферах. Безумовно, важливих і гострих проблем. Водночас, характер і зміст цієї риторики спрямовувався на підтримання патерналістського типу державної політики, коли держава виступає в ролі головного суверена над громадськістю, виявляючи постійну «турботу про громадян». Такий підхід влади до «взаємодії» із суспільством був спрямований на формування громадянської несаможитливості, пасивного підпорядкування, що зводить потреби лише набуття захисту, доступу до засобів існування і т.д. По суті, авторитарний характер політики державного патерналізму мав стримувати розвиток громадянського суспільства і посилювати матеріальну залежність, політичну інертність і духовну несаможитливості народу.

Не лише політики та керівники держави, але й окремі вітчизняні аналітичні установи, зокрема – науковці Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України – вважали, що питання загальнонаціональної консолідації, політичної нації, державної мовної політики, міжетнічних відносини не належать до кола найважливіших проблем [25]. Інтерпретуючи результати соціологічних опитувань, науковці зазвичай висловлювали стурбованість станом вирішення соціально-економічних питань (зростання цін, низький рівень зарплат і пенсій, зростання безробіття, низький рівень комунальних послуг тощо). Питання ж процесу формування загальноукраїнської національної ідентичності (мовної політики, НАТО, оцінки історичних подій, відносин з ЄС та з Російською Федерацією тощо) науковцями НІСД характеризувалися як «традиційно конфронтаційні» й аналізувалися, переважно, в контексті передвиборчих перегонів. Саме (і виключно) у цьому контексті науковці Національного інституту стратегічних досліджень зверталися до проблеми регіональних особливостей, вказуючи на практику їх «використання політиками у власних цілях».

На нашу думку, такий (досить поширений) підхід є дещо хитким. Методологічна хиба полягає у спробі сегментування сфер (через виділення їх окремих параметрів) життєдіяльності без подальшого їх синтезу. Адже суспільство – це цілісна соціальна система, що утворена (знову ж таки – цілісними) соціальними суб'єктами, якими є особа, сім'я, клас, група, нація, зрештою – держава. Саме тому «патерналістська» підміна понять, спроба ранжування цінностей (потреб), а потім – трактування їх як таких, що визначають поведінку, нівелює цю природну цілісність і призводить до одномірності сприйняття політичною елітою інших соціальних суб'єктів. Очевидно, відбувається це й з причини недооцінювання соціально-психологічних факторів під час дослідження соціальних і політичних процесів.

Революцію неможливо завершити, не вирішивши основних суперечностей, які її спричинили. Саме тому перетворення енергії суспільного єднання, очікування кардинальних змін і готовності до самопожертви задля їх досягнення мають бути конвертованими у реальні дії, спрямовані на розв'язання ключових проблем. Особливої ваги, у цьому сенсі, набуває ефективна й інтенсивна комунікація влади з громадськістю.

У революційні часи слова, гасла та обіцянки вимагають прийняття швидких і конкретних рішень, ефективної їх реалізації й незабарної результативності. Безумовно, об'єктивних причин, що гальмували суспільний розвиток, було й залишається чимало. Разом з тим, риторика, спрямована на «пояснення» цих причин на тлі невдалих кадрових рішень, неефективності роботи правоохоронних органів (навіть стосовно розслідування резонансних подій на Майдані), відсутності належного реагування на злочинну бездіяльність чиновників військового відомства тощо неодноразово ставали підставою невдоволення людей.

Безумовно, українську спільноту консолідували позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року. Вдруге в українській історії президентські вибори пройшли в один тур. Перші «однотурові» вибори Президента України відбулися 1 грудня 1991 року, коли Л. Кравчук, з результатом 61,59%, здобув перемогу в першому ж виборчому турі. Очевидно, нинішня згуртованість виборців є показником усвідомлення відповідальності – своєрідним відтворенням чуття «нового соціального часу», яке було притаманне початку історії незалежності країни.

Чи не вперше передвиборча кампанія пройшла динамічно і водночас – стримано. Кандидати і їх виборчі штаби не спростовували «вигадки конкурентів», не зверталися із позовами до суду. Дані екзит-полів збігалися в межах похибки й ще до оголошення ЦВК, країна не сумнівалася у результатах виборів.

Уперше всі регіони країни, серед 22 учасників перегонів, лідерство віддали одному кандидату. Рациональним виборцем переможець президентських перегонів сприймався як кандидатура Майдану, новий склад Кабінету Міністрів України, частково перформатована Верховна Рада – як «команда» нового Президента. Президентські вибори і їх результат засвідчили прагнення громадян країни до переходу від невизначеності й хаотичності державної політики до її впорядкованості.

Трагічні події на Майдані, анексія Криму, антитерористична операція на Сході країни консолідували суспільство. Стрімкі зміни персонального складу керівників держави, динамічний розвиток суспільно-політичних процесів, усвідомлення сили громади й відчуття її єдності, зміст інавгураційної промови новообраного Президента України, підписання політичної, а згодом – економіч-

ної частин Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом, успіхи української дипломатії, декларування і певні позитивні кроки Заходу щодо підтримки українських реформ – усе це створило особливу атмосферу віри у невідворотність позитивних і швидких суспільних змін.

Військова агресія сусідньої держави, прагнення миру і доконечної перемоги над чинною досі системою правління проявилися у громадянській мужності й самовідданості, готовності до протистояння зовнішнім загрозам і внутрішнім викликам. Країна залишається жити у вимірах революційного часу, зіставляючи владну риторiku із діями влади. Громадський контроль за цими діями посилюватиметься. За відсутності дієвих інститутів такого контролю, ефективної комунікації із громадськістю вимоги до влади часто набувають стихійних протестних форм – масових акцій, пікетів органів центральної та місцевої влади, перекриття шляхів сполучення, народного суду через сміттєві контейнери тощо.

В умовах низької ефективності правоохоронної системи та корумпованості системи судової працюють закони вулиці. Коли держава не може навести порядок, люди звертаються до радикальних дій, демонструючи недовіру органам державної влади, зневіру у справедливість суду, керуючись власними уявленнями про належне, покладаючись на себе або ж – на допомогу радикальних позаконних формувань.

Адже, насправді, соціально-політична напруга і невдоволеність наявною донині практикою державного управління нікуди не поділися. Під впливом, передусім, зовнішньої військової агресії вони (напруга і невдоволеність) просто відтермінувалися, набули інших форм і перейшли в фазу очікування й «передготовності». На відміну від соціально-психологічного стану напередодні Майдану, нинішній – характеризується значно нижчим порогом «страху» і непевності, значно вищим – натхнення, упевненості, усвідомлення сили і можливостей громадського впливу. Одним із надбань Майдану є сформована соціально-психологічна установка мас щодо певних способів дії (аттитюд «до ситуації» – за М. Рокичем). Тобто, у масовій свідомості сформувалися уявлення про певний ефективний спосіб дії у ситуації, коли влада не виконує обіцянок, коли її дії й рішення не відповідають суспільним очікуванням і коли його (очікування) ресурс вичерпано. Саме у цьому контексті громадсь-

ким експертним середовищем і засобами масової комунікації артикулюється побоювання третього Майдану. І президентські, і парламентські вибори у свідомості громадян – лише необхідна передумова для ефективних рішень і дій. Їх відсутність або ж хибна, з погляду суспільства, спрямованість – стане достатньою підставою для нового, з непередбачуваними наслідками, революційного сплеску.

Небезпечна тенденція зростання правового нігілізму може призвести до потреби суспільства в «сильній руці». Можливе використання новою владою старих, прийнятих попереднім режимом, практик є вкрай небезпечною для Української держави. Спокуса піти найпростішим шляхом і реалізовувати реформи, від яких насамперед постраждають звичайні громадяни, а не олігархи, може призвести до чергових масових протестів – уже проти чинної влади.

Очевидно, що із завершенням акцій народного протесту зими 2013–2014 рр. соціально-політична криза в Україні не була подоланою. Відчутних змін у житті громадян не відбулося. Країна і далі живе за законами революційного часу, а наявність патріотично налаштованих добровольчих батальйонів окремими високопосадовцями вже сприймається як загроза [26]. Очевидно – небезпідставно. Разом з тим, історія пострадянських країн, на жаль, знає приклади терористичних акцій щодо влади. 27 жовтня 1999 року, на тлі карабаського конфлікту у Вірменії, в зал засідань Національних Зборів Республіки увірвалися озброєні люди із заявою, що здійснюють державний переворот, й упритул розстріляли парламентську президію, взяли у заручники міністрів і депутатів [27]. У зв'язку з українською ситуацією член економічної консультативної групи, створеної канадським урядом для пропозиції економічних реформ в Україні, радник Президента України грузинський політик К. Бендукідзе згадував, як у 1990-ті роки грузинські солдати-добровольці, які повернулися з війни проти сепаратистської Абхазії, створювали злочинні банди й кілька років тероризували країну, а одного часу навіть взяли під свій контроль уряд [28].

Президент України усвідомлює загрозу виникнення «другого фронту» як провокативних спроб «розхитати політичну ситуацію» всередині країни [29]. Разом з тим, поки що не спостерігається суттєвих змін у системі влади, принципів та механізмів державного

управління, не впроваджені й навіть чітко не артикульовані, нові правила суспільного життя.

Очевидно, що зміна владної системи передбачала й парламентське «перезавантаження». Після обрання нового Президента перевибори парламенту (більшість складу якого проголосувала за диктаторські «закони 16 січня») стала ключовою вимогою активістів Майдану.

За результатами опитування, проведеного соціологічною службою «Соціс» за підсумками 100 днів президентства Петра Порошенка, серед кроків та ініціатив Президента, які підтримуються найбільшою мірою, респонденти зазначили рішення про розпуск та дострокові вибори Верховної Ради –78,7%. (Серед інших – діяльність із підвищення міжнародного авторитету України (85,3%), проведення заходів на підтримку армії та підвищення обороноздатності (79,1%) [30].

Проте «політики Майдану» не використали можливість для «запуску» політичних реформ, зокрема, реформи виборчої системи. Обіцянки проведення виборів народних депутатів України за пропорційною, із відкритими списками, системою нова влада не дотрималася. Вибори за старою «змішаною» системою вчергове стали результатом міжпартійних домовленостей.

Парламентські (як і президентські) вибори були покликані подолати певну «постмайданівську» невизначеність, відчуття «незавершеності» подій, що відбулися протягом зими 2013–2014 рр., легітимізувати їх наслідки.

Багато в чому саме цим пояснюється й передвиборчий поспіх, розгубленість політиків, хиби законодавчого забезпечення виборчого процесу і втрати на шляху вітчизняного партійного будівництва. Адже на виборах конкурували не партії з їх ідеологією чи нові смисли, а іміджі лідерів, образи, сформовані засобами масової інформації та групами підтримки як реакція на зовнішні обставини. На вибори здебільшого йшли не політики, а «репутаційні» списки, сформовані як відгук на суспільний запит – комбати, журналісти, громадські активісти, випускники престижних вишів тощо.

За умов такої «мозаїчності» новому складу Верховної Ради буде складно творити партійно-політичні смисли, а отже, нові смисли суспільного розвитку, задовольнити запит на формування загально-

національної консолідаційної ідеології. Наявність у складі парламенту мажоритарної складової (інтересів депутатів, обраних в одномандатних округах), значної кількості груп інтересів (журналістів, комбатів, громадських активістів, бізнесменів, групи «16 січня», регіональних лідерів тощо) ослабить фракційні й посилить міжфракційні об'єднання. Їх створення вже анонсували командири батальйонів разом із волонтерами та депутатами від «Правого сектору» і ВО «Свобода», журналісти, активісти інститутів громадянського суспільства та молоді депутати. Наявність у складі Ради значної кількості позапартійних депутатів, очевидно, сприятиме створенню міжфракційних об'єднань і за цією ознакою.

Разом з тим, саме від Верховної Ради, її здатності створити коаліцію й сформувати ефективний уряд, налагодити несуперечливу співпрацю із Президентом, запропонувати нові, консолідаційні смисли суспільству, напрями, зміст і шляхи реформ залежатиме доля країни.

Політики, зокрема й ті, яких до влади, подолавши автократію, привела Революція Гідності, у передвиборчій боротьбі звернулися до «випробуваних часом» політичних технологій. Черговий раз, замість політичних програм і так необхідних нині суспільству ідей, виборцям були запропоновані персоналії, політичні бренди та нашвидкуруч сконструйовані політичні міфи. Посилиючи ірраціональну складову процесу, передвиборча дискусія, здебільшого, обмежилася гаслами: про необхідність люстрації, боротьбу з корупцією, децентралізацію влади, зміцнення армії, соціального захисту бійців АТО, зменшення податків тощо. Всупереч складнощам в економічній і фінансовій сферах, фактичної війни на Донбасі політичні партії та політики інвестували у рекламну кампанію мільйони гривень.

Залучення активістів інститутів громадянського суспільства (зокрема, й тих «неформальних», що були створені на Майдані) та бійців добровольчих батальйонів до виборчих партійних списків «успішно інтегрували» їх в український політикум. Наскільки успішно і плідною буде діяльність новообраних депутатів, покаже час. Хоча, певні негативні «поствиборчі» тенденції (заяви про необхідність підвищення заробітної плати народним депутатам [31; 32], прагнення спростувати передвиборчі партійні гасла щодо скасування депутатської недоторканності [33], непорозуміння у таборі

активу «майданівської» партії [34; 35] тощо) можуть свідчити про «поглинання» представників третього сектору цим політикумом.

Передвиборча кампанія та результати парламентських виборів, з одного боку, вкотре підтвердили прагнення європейського вектора суспільного розвитку, з другого – висвітлили проблеми внутрішньополітичного характеру. Серед них – наявність «партійно-політичних» суперечностей у, здавалося б, єдиній «майданівській» команді. Водночас, парламентська коаліція базуватиметься на союзі двох порівняно рівновеликих політичних сил – Блоку Петра Порошенка і Народного фронту. Співвимірний результат цих партій свідчить про бажання виборців «зберегти» команду Майдану.

Разом з тим, тривалі узгодження тексту коаліційної угоди, публічні обговорення певних розбіжностей можуть свідчити про симптоми потенційного конфлікту між лідерами ключових політичних партій, який може перерости у протистояння на лінії «Президент – Глава уряду», як це вже траплялося в минулому – після «помаранчевого Майдану».

Крім того, пропорційно-мажоритарний принцип обрання парламенту ускладнюватиме й буквально виконання відновлених Законом України положень Конституції України [36], зокрема, щодо порядку формування парламентської більшості й уряду країни.

В умовах сучасних трансформацій політичної системи України, яка перебуває у стані подолання кризових явищ і пошуку збалансованої моделі державного управління, зростає політико-технологічний інтерес до проблеми децентралізації. Тенденція до посилення її ролі як способу збереження культурної, економічної, історичної, врешті – політичної ідентичності характерна для більшості країн Європи.

Проблема децентралізації стала домінантною на теренах української політики не стільки з огляду на існування об'єктивних розбіжностей між різними регіонами країни, скільки з огляду на необхідність переформатування управлінської системи, усвідомлення ваги та ролі самоврядності в сучасних умовах державотворення. Варто також зважити й на, певною мірою, штучне загострення цієї проблеми окремими політиками та політичними рухами.

Безумовно, децентралізація є важливим і актуальним напрямом суспільного розвитку. Разом з тим, варто зазначити, що зрозумілих,

системних, обґрунтованих принципів і шляхів комплексного вирішення цієї децентралізації поки що немає. Натомість існує реальна небезпека, за відсутності перспективної загальнодержавної концепції розвитку місцевого самоврядування, збалансованої регіональної політики, стати на шлях реформування цієї важливої управлінської сфери, керуючись виключно політичною доцільністю.

У цьому сенсі досить «провокативними» є результати опитування «Фонду Демініціатив» й КМІСу, проведеного у вересні 2014 року [37]. Своє перебування у складі України більшість жителів Донбасу пов'язує з отриманням більшої незалежності від Києва (42%). Водночас бажання, щоб Донбас («ДНР» і «ЛНР») став незалежною державою, висловили 26%, а 16% бачать його в складі Росії. На збереження статусу Донбасу на тих умовах, що й раніше, згодні лише 7% його жителів. Натомість тільки 5% опитаних серед жителів інших територій країни готові «віддати» Донбас Росії, а 7% згодні з його «незалежністю». 45,5% українців сходяться на тому, щоб Донбас залишався частиною України на тих самих умовах, що і раніше, проте – 32,5% готові надати йому в складі України більше незалежності. «Провокативність» результатів опитування полягає у тому, що принаймні третина опитаних, підтримуючи надання преференцій Донбасу, зорієнтована на досягнення особливого статусу і для своїх регіонів.

Красномовними й тривожними є результати іншого соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у вересні 2014 року. [38]. Лише 40,4% респондентів вини за ситуацію на Донбасі покладає у першу чергу на російську владу. Ще чверть опитаних (24,2%) винною вважають попередню українську владу (Віктора Януковича і його оточення), але 14,4% (!) у нинішній ситуації на Сході звинувачує нову українську владу.

Спроба адміністративно-територіального реформування «постпомаранчевого» (2005 р.) періоду виявилася досить чутливою і була невдалою саме тому, що здійснювалася «зверху». Очевидно, вектор руху цієї реформи, як і багатьох інших, що на нас чекають, має бути зворотним – «знизу», а основним принципом – збалансованість і стабільність розвитку. У цьому сенсі, проект децентралізації (як процес перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від центрального до регіонального рівня, поява і розвиток нових інституційних форм, що відповідають новій ролі

регіонів у державному управлінні) може стати чинником, що консолідує суспільство, таким, що об'єднує зусилля влади й громадянського суспільства задля гармонізації й оптимізації цього процесу та ефективності його результату.

Одним із ключових понять нового політичного часу стала «люстрація». Разом з тим, політики і суспільство по-різному розуміють процес очищення влади. Ухвалений Верховною Радою Закон політики вважають, з одного боку, – інструментом очищення влади від чиновників попереднього режиму, з другого – як реалізацію вимог Майдану. Суспільство ж сприймає люстрацію набагато ширше – як прагнення соціальної справедливості й певного результату боротьби за неї, як засіб зламу ще донедавна чинної системи влади, як стратегічну мету суспільних перетворень.

Суспільство чекає не лише зміни облич у владі, але й революційних зсувів у вигляді сміливого плану радикальних реформ державного управління. Без таких кардинальних змін у системі управління, переоцінки функцій державних органів і реформування їх структури розбіжності у розумінні процесу очищення будуть посилюватися.

Проблема консолідації українського суспільства є багатоаспектною, процес – тривалим і суперечливим.

Особливості сучасного етапу суспільного розвитку характеризуються стрімким «зміщенням» акцентів національної консолідації із, переважно, етнічних, соціокультурних чинників у бік духовно-моральних, соціально-політичних, мотиваційно-сміслових аспектів.

Революційні події, що розгорнулися на теренах України, протистояння військовій загрозі стали причиною і наслідком творення нової політичної реальності, суспільного єднання, подолання кризи ідентичності, національної консолідації. Нинішній етап державотворення наповнюється новими смислами через усвідомлення сили й ролі громадянського суспільства у їх творенні, через переоцінку цінностей, зміни у мотиваціях, визначення мети, формування образів майбутнього.

1. Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1986. – 1632 с.

2. Франко І. Літературно-критичні статті / Іван Франко // Франко І. Твори в двадцяти томах. – К.: Держ. в-во худ. літ., 1955. – Т. 16. – 456 с.

3. Украинцы все меньше боятся безработицы и безденежья, и все больше – распада страны // Зеркало недели [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse-menshe-boyatsya-bezraboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html.

4. Щербатых Ю. В. Психология страха / Ю. В. Щербатых. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 512 с.

5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

6. Порівняння програм політичних партій // Українська правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/10/21/7041350/>

7. Sologub Iona Political parties' programs: What to choose when there's nothing to choose from / Iona Sologub // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2014/10/20/political-parties-programs-what-to-choose-when-theres-nothing-to-choose-from/>

8. Проект Постанови Верховної Ради України «Про звільнення Міністра освіти і науки України Табачника Д. В.» від 12.03.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=37251

9. Відкрите звернення громадськості Львівщини до Президента України, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, українського народу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidanua.org/static/news/2010/1268758615.html>

10. Бондар А. Табачник як технологія / Андрій Бондар [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?&tabachnik_yak_tehnologiya&objectId=1098626

11. Бушанський В. В. Мовні суперечності в Україні: від раннього модерну до сьогодення / В. В. Бушанський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2011. – № 6 (56). – С. 445.

12. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю; [Пер. с фр.]. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с.

13. Шайгородський Ю. Синдром політичної прокрастинації: причини і наслідки / Юрій Шайгородський // Політичний менеджмент: наук. журнал / голов. ред. Ю. Ж. Шайгородський. – 2013. – № 59. – С. 16–29.

14. Литвин В. Суспільство треба об'єднувати навколо фундаментальних цінностей – свободи, незалежності, соборності / Володимир Литвин // Віче. – 2012. – № 10. – С. 6.

15. Soros George. Wake Up, Europe / George Soros // The New York Review. November 20, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/nov/20/wake-up-europe/?insrc=hpss>

16. «Модернізація України – наш стратегічний вибір». Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf

17. Шайгородський Ю. Ж. Аксіологічний вимір української моделі модернізації / Ю. Ж. Шайгородський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2012. – № 4 (60). – С. 14–22.

18. Наука як ресурс модернізаційної стратегії держави // Модернізація України – наш стратегічний вибір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.president.gov.ua/docs/Poslannya_sborka.pdf – с. 47–51.

19. Савченко А. Стратегия 2020: блеф или реальность / Александр Савченко // Лига. Финансы [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://finance.liga.net/economics/2014/10/8/opinion/40402.htm>;

20. Экономист Гальчинский сомневается, что «Стратегию–2020» Порошенко писали профессионалы // Зеркало недели [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zn.ua/ECONOMICS/ekonomist-galchinskiy-somnevaetsya-chto-strategiyu-2020-poroshenko-pisali-professionalny-155051_.html;

21. Сколотяний Ю. Анатолій Гальчинський: «Національна ідея — побудова України в Україні. На це повинна орієнтуватися і наша стратегія» / Юрій Сколотяний // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/anatoliy-galchinskiy-nacionalna-ideya-pobudova-ukrayini-v-ukrayini-na-ce-povinna-oriyentuvatisya-i-nasha-strategiya_.html

22. Дацюк С. Де текст Стратегії–2020? / Сергій Дацюк [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/54292c7a0f0ea/>

23. Помер радник президента Каха Бендукідзе // Українська правда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/13/7044203/>

24. Президент представив «Стратегію реформ–2020»: Мета реформ – членство в ЄС // Президент України Петро Порошенко. Офіційне інтернет-представництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/31289.html>

25. Тищенко Ю. Проблеми національної консолідації українського суспільства: позиціонування політичних партій. Аналітична записка / Ю. Тищенко // Національний інститут стратегічних досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/236/#_ftnref1.

26. Прокурор Києва боїться, що «Айдар» влаштує військовий переворот // Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/7/7043584/>

27. Расстрел парламента // Комерсант [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/16112>

28. Последний шанс Украины («Bloomberg», США) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://inosmi.ru/bloomberg_com/20141031/224020131.html

29. Я не дозволю відкрити «другий фронт» всередині країни – Президент // Прес-служба Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/31402.html>

30. Більшість українців довіряють Порошенку і хотіли б миру на Донбасі // Социс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.socis.kiev.ua/ua/press/zahalnonatsionalne-sotsiolohichne-doslidzhennja-100-dniv-dijalnosti-prezydenta-ukrajiny.html>

31. Мустафа Наєм сказав, що не працюватиме в парламенті за 5 тисяч грн // УНН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1400954-mustafa-nayem-skazav-scho-ne-pratsyuvatime-v-parlamenty-za-5-tisyach-grn>

32. Лещенко Сергій. Если общество не заплатит депутату, ему заплатит олигарх / Сергій Лещенко // Українська правда. 30.10.14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://blogs.pravda.com.ua/authors/leschenko/54523295924ac/page_2/

33. Луценко Ігор. Про «депутатську недоторканність» / І. Луценко // Українська правда. 9.11.14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2014/11/7/7042668/>

34. Іванов Сергій. Что на самом деле произошло в партии «Воля». Ноктюрн / Сергій Іванов // Українська правда. 05.11.14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/ivanov/5459613c62afa/>;

35. Соболев залишив «Волю» // Українська правда. 05.11.14. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/9/7043672/>

36. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21 лютого 2014 року № 742-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/742-18>

37. 26% жителів Донбасу хочуть незалежності «ДНР» та «ЛНР», а 16% – приєднання до Росії // Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/26-zhitelev-donbasu-hochut-nezalezhnosti-dnr-ta-lnr-a-16-priyednannya-do-rosiyi-153094_.html

38. Більшість українців вважають ситуацію на Донбасі війною з Росією // Українська правда. 06.10.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/10/6/7039895/>

РОЗДІЛ II

ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ЗІТКНЕНЬ В УКРАЇНІ

Якщо звернутися до мапи Європи, виокремлюючи на ній місця локальних військових конфліктів, які відбулись у Новітній час, то до снаги буде дійти цікавого спостереження: більшість конфліктів розгорталася на теренах двох імперій – Російської й Австро-Угорської. За результатами Першої світової війни Австро-Угорська імперія припинила своє існування. На схилку XX століття – розпалася імперія Російська (хоча й частково). Причини живучості цієї імперії – вкрай важлива тема, до якої ми далі й звернемося. Однак на першому місці має залишатися очевидний факт: Балкани, Центральна та Східна Європа, що були володіннями Австро-Угорщини та Росії, – це основний простір військово-політичних конфліктів XX – XXI століть.

Отже, цілком слушно вилонити гіпотезу: *військово-політичні конфлікти XX – XXI століть у Європі – це наслідок існування Австро-Угорської та Російської імперій і прояв постколоніального синдрому*. Якщо ця гіпотеза є слушною, тобто евристичною в поясненні політичних конфліктів, що розгорталася на теренах двох згаданих імперій, то й нинішнє ведення Росією проти України неоголошеної війни, зокрема Російська анексія Криму, – також є проявом постколоніалізму. Перевірці цієї гіпотези й присвячене це дослідження.

Що являє собою теперішнє українсько-російське протистояння? Чи слушно зводити причини сьогочасної війни до інфернальних рис особистості Владіміра Путіна? Чи є рація бачити передумови цієї війни в особливостях російських історичних міфів, котрі й визначають російську ідентичність? Чи є підстави прискіпливіше вдивлятися в українську ментальність, виявляючи в такий спосіб специфіку українських реакцій на геополітичні виклики? Чи правильно пов'язувати дедалі дужче розгойдування маховика війни з небажанням і нездатністю західних гарантів суверенітету й територіальної цілісності України на ділі дотримуватися своїх зобов'язань?

Російська окупація Криму й дія російських спецпідрозділів на Донбасі змушує ставити чимало запитань, на більшість із яких немає однозначної відповіді. Аби збагнути специфіку нинішньої українсько-російської війни, варто, напевно, відшукати загальний історичний контекст, характеристики котрого й уможливлять потрактування цієї війни як часткового випадку. Тобто, незайвим було б виявити історично-геополітичну зумовленість цієї війни.

Насамперед потрібно відповісти на питання щодо існування цього гаданого або ж дійсного історично-геополітичного контексту: тож, чи унікальною є ця українсько-російська війна? Міркуючи над цим питанням, слушніше схилитися до негативної відповіді: нинішня українсько-російська війна не є винятковим явищем. На нашій пам'яті принаймні очевидна аналогія – грузинсько-російська війна 2008 року. Мета, яку ставила собі Росія у тій війні, – це збереження контролю над Абхазією та Південною Осетією. Утім, поставимо запитання: навіщо Росії контроль над цими регіонами? З погляду військової стратегії, Абхазія та Південна Осетія – це плацдарми в Закавказзі. Проте Росія і так контролює один із головних шляхів у Закавказзі – Дербентський прохід. І контроль над грузинськими територіями – Абхазією та Південною Осетією – жодним чином не посилює військовий контроль Росії над Закавказзем. Водночас, відзначимо у цьому контексті й тісне військово-політичне партнерство Росії з Вірменією, де розташовані російські військові бази. Тож, із військової точки зору, російський контроль над Абхазією та Південною Осетією має нульове значення. Відповідно, пошук сенсу у війні 2008 року веде нас до винятково політичних чинників, за якими до снаги бачити чинники історичні, котрі, у свою чергу, мають політико-психологічні передумови, що й визначають притаманну росіянам картину світу й відповідні поведінкові стереотипи. І наразі потрібно наголосити: в аналізі цієї картини цілком продуктивним є використання парадигми постколоніалізму.

Іще в березні місяці, коли російські спецпідрозділи взяли під контроль Кримський півострів, політологи проводили цілком виправдану аналогію між російською анексією Криму й анексією Судетської області, що була здійснена нацистською Німеччиною за результатами Мюнхенської конференції в 1938 році. Які підстави вмішувати ці дві події в один типологічний ряд, хоча їх і розділяє сімдесят шість років? Безперечно, причиною для зіставлення є той

факт, що відносини між Чехословаччиною та нацистською Німеччиною, котра в березні того-таки 1938 року поглинула Австрію, мали очевидний постколоніальний характер; такі самі, постколоніальні за своєю суттю, є й українсько-російські відносини.

Утім, уважніше придивившись до східно- та центрально-європейської історії ХХ – ХХІ століть, до снаги завважити, що чимало політичних подій, зокрема регіональних конфліктів і війн, котрі супроводжувались етнічними чистками, – це також прояви постколоніалізму. Унаслідок Першої світової війни розпалась Австро-Угорська імперія. Інша імперія, учасниця тієї-таки війни, Російська – офіційно втратила імперський статус, зберігши, проте, імперський дух: за влучним висловом Миколи Бердяєва, Третій Рим перетворився на Третій Інтернаціонал. Імперії зникли з політичної мапи, однак залишили, безумовно, істотний слід у вигляді господарчих відносин (зв'язків між аграрно-індустріальними районами та ринками збуту), етнічних і конфесійних анклавів, особливостей культури й, зокрема, ідентичностей. Увесь цей спадок імперій іще десятиліттями позначався на політичному житті Балкан, Центральної та Східної Європи. Певною мірою він дається взнаки і нині.

Крах імперії Габсбургів зумовив виникнення низки держав – власне Австрії, Чехословаччини, Угорщини, ЗУНР, Закарпатської України, частина земель була приєднана до Сербії, частина до Румунії. Лютнева революція в Росії, а за нею й Жовтневий переворот – це визначальна віха постання Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, УНР, Самостійної Кубанської Народної Республіки, Білоруської Народної Республіки та ін. держав. Однак усі ці нові держави спіткали війни й анексії. Якщо за початок відліку становлення цих нових держав брати 1917 рік, коли розпочалося їхнє державно-політичне оформлення, що завершилося в межах 1920 року, то жодна з цих держав не пережила 1940 рік; виняток – лише Фінляндія, яка, зазнавши територіальних утрат, усе ж зберегла суверенітет. Тривалість існування національних держав, що вибороли незалежність на постколоніальних теренах Російської імперії – Польщі, Литви, Латвії й Естонії – близько двадцяти років. 1 вересня 1939 року стало початком Другої світової війни та загибелі Другої Речі Посполитої, що проіснувала тільки двадцять один рік. Липень 1940 року – Литва, Латвія й Естонія перетворені на

радянські республіки. Повернення Радянського Союзу в кордони Російської імперії зупинив лише опір фінської армії.

10 вересня 1919 року – підписання Сен-Жерменської мирної угоди – Австро-Угорщина де-юре припинила своє існування. Проте не минуло й двох десятиліть, як 1938 року Австрія була поглинута Німеччиною. Ми традиційно розглядаємо аншлюс як прояв нацистської агресії. Утім, напевно, не варто відкидати й той факт, що пангерманістські настрої були сильні не лише в Німеччині, а й у Австрії. А це означає лише одне: за двадцять років існування в етнічних кордонах – Австрія так і не знайшла сенсу власного суверенного буття.

Загалом мирним було становлення Чехословаччини. Чехи та словаки знайшли культурний і політичний компроміс. Здавалося, що компроміс досягнуто і з німецькою громадою: кожен чиновник був зобов'язаний володіти німецькою мовою, будь-який громадянин мав право подавати заяви та листуватися з державними установами німецькою мовою, в німецьких анклавах діяли німецькі школи, студенти Карлового університету в Празі мали можливість навчатися або на чеськомовному, або німецькомовному потоці. Годі й уявити більшу толерантність і більшу турботу про мовно-культурні потреби етнічної меншини. Завершення доби толерантності – відоме: анексія Судетів, а за тим і перетворення Чехії на протекторат Богемія та Моравія. Водночас, на теренах Словаччини виник профашистський режим, який удався до жорстоких чисток угорської меншини. Відзначимо, що і в самій Чехії «німецьке питання» було розв'язане лише після Другої світової війни: всі німці були депортовані. Причому, «німецьке питання» було вирішене суто тоталітарними методами.

Напевно, найневблаганніше доля поставилася до українців: Буковина була окупована Румунією; Закарпатська Україна – знищена Угорщиною; а потім, після поділу самої Угорщини, котра занадто перейнялася марксистськими ідеями, увійшла до складу Чехословаччини. Безперечно, найжорстокішим було українсько-польське протистояння. ЗУНР, хоча й пішла на злуку з УНР, по суті, самотужки протистояла польській армії. Вишколена у Франції польська «Голуба дивізія» знищила незалежну Україну. Наслідок – радикалізація українського політичного руху та політичної свідомості українців загалом: підпілля, терор, насту-

пне постановня ОУН-УПА, волинська різня, «Операція Вісла», втрата Україною Перемишля, Холма та Берестя. І звернімо увагу: «польське питання» в Галичині та на Волині було вирішене лише радянським тоталітарним режимом – поляки покинули міста, в яких мешкали століттями; так само шляхом депортації було вирішене й «українське питання» на Холмщині.

До Наддніпрянщини російська імперія повернулась у подобі Радянської влади. Доба українізації – чи радше коренізації більшовизму – завершилася розстріляним відродженням і Голодоморами. Це – ціна ідеологічної сліпоти керманичів УНР і їхньої державно-політичної безпорадності.

Характеризуючи політичний складник постколоніалізму, звернувшись уже до кінця ХХ – початку ХХІ століть, варто згадати також драматичний розпад Югославії, дві Чеченські війни, азербайджансько-вірменський конфлікт довкола Нагірного Карабаху. Останні півроку вписують до цієї канви й російську анексії Криму та неоголошену війну, яку Росія веде проти України на Донбасі.

Тоталітарні за своєю суттю державно-політичні системи СРСР і Югославії всіляко перешкоджали тенденціям політичного та культурного розвитку етносів, проте, водночас, прагнучи сформувати своєрідний суперетнос – націю «радянський народ» і «югославів», – по суті, створювали суперечності, котрі переросли в конфлікти, щойно тоталітарні державно-політичні системи втратили легітимність. Однак в основі етнічної політики згаданих тоталітарних режимів перебуває результат етнічної політики Австро-Угорської імперії й імперії Російської. Етнічна політика Югославії та СРСР розгорталася, маючи вже за фактом визначену етнічну мапу, сформовану імперською етнічною політикою.

У чому ж суть етнічної політики імперій? Суть полягала в максимальному блокуванні етнокультурного розвитку народів, що перебували під владою імперій. Кожен регіон має власні мовно-культурні особливості. Сув'язності ж, які є між регіональними мовно-культурними особливостями, уможливають подальше формування окремих етносів; ті ж, у свою чергу, можуть набути нової якості – перерости в нації, виробивши відповідну ідентичність. Імперії ж усіляко перешкоджали становленню етносів і становленню націй.

У цих міркуваннях, ми виходимо з такого досвіду визначення понять. Під етносом розуміється об'єктивна етнокультурна єдність – мовна, релігійна, побутова, історичнопам'яттєва тощо – а також наявність усвідомлення цієї єдності, що відображена, зокрема, в самоназві. Цілком зрозуміло, що в сукупності складників етносу можуть простежуватися доволі істотні відмінності – мовно-культурні, релігійні, історичнопам'яттєві тощо. Однак, попри відмінності, за домінування інших вирізняювальних етнічних ознак етнос може існувати. Показовий приклад український етнос, у межах якого є діалекти, конфесійні відмінності й відмінності історичної пам'яті. Проте всі ці відмінності не спростовують факту існування українського етносу.

У свою чергу, під нацією розуміється комплекс інтеріоризованих політико-культурних цінностей і ціннісних орієнтацій, чільне місце серед яких належить вимозі суверенності етносу, тобто державно-політичного самовизначення. У цім сенсі можна бачити, що факт постанови певної нації фіксується надзвичайно точно – це становлення політичного руху, мета якого – політичне самовизначення етносу аж до вимоги формування національної держави. У етнополітології є своєрідний класичний приклад, котрий ілюструє домінування національно-ціннісних уявлень над формальними етнокультурними ознаками – це єврейська нація. Відмінності між культурою євреїв-сефардів і євреїв-ашкеназі настільки різні, що навіть неможливо говорити про власне відмінності, бо ці «відмінності» – це, по суті, абсолютна несумісність, абсолютна інакшість. Утім, перемога сіоністського руху й формування Ізраїлю – це свідчення істинності існування єврейської нації. Так само домінування ціннісно-політичних установок над етнокультурними особливостями до снаги простежити й на прикладі української нації. Український визвольний рух розгортався й у Закарпатті (крайній Захід) і на Сході України – Харківщина та Донбас, і наразі справедливо згадати й Кубань, де українська мова була проголошена однією з державних мов Самостійної Кубанської Народної Республіки, а політики СКНР ставили питання про об'єднання СКНР і УНР.

Проте повернімося до етнічної політики імперій. Перше, імперії прагнуть абсолютизувати регіональні відмінності й перешкодити комунікації між регіонами. Звернімо увагу – Закарпаття, Буковина та Галичина належали до окремих адміністративно-

територіальних одиниць. Водночас, українці в цих адміністративно-територіальних одиницях співіснували з іншими етносами. Тобто, ми бачимо цілеспрямовану політику поділу, подрібнення етнічних тіл. Те саме ми можемо спостерегти й у Середній Азії, де Російською імперією проводилися розмежування між спорідненими тюркськими народами. Отже, ми бачимо другу тенденцію етнічної політики імперій – унеможливлення формування усвідомленої етнічної єдності. Відповідно, третє завдання імперської політики – запобігання становленню національних ідеологій.

Зіставляючи етнічну політику Австро-Угорщини та Росії, ми маємо можливість виявити й істотну відмінність. Політика Росії спрямовувалася на асиміляцію, тобто русифікацію етносів. Політика ж Австро-Угорщини обмежувалася лише антисепаратистськими заходами та спробами виробити практики співіснування етносів у одній Імперії. Таким чином, ми можемо бачити, що чимало етнокультурних суперечностей, які вилились у політичні конфлікти в кінці ХХ – на початку ХХІ століть, мають свої витоки в етнічній політиці Австро-Угорської та Російської імперій.

Система європейської та загалом світової безпеки сформувалася після Другої світової війни. В її основі – досвід Першої та Другої світових воєн – чітке усвідомлення, що жодні територіальні надбання, здобуті силою зброї, не варті великих чисел, у яких обраховуються жертви та руйнування. Цей досвід двох світових воєн зумовив екзистенційне неприйняття війни.

Разом із тим, здобутком Другої світової стало й принципове відкидання Західною Європою нацистських і фашистських ідеологій. Завдяки дослідженню Вольфганга Віпермана ми можемо бачити, що де фашистська, а де нацистська ідеології (найчастіше ж – їхній симбіоз) були буденним явищем для міжвоєнної Європи. Навіть такі взірчево демократичні країни, як Великобританія, Бельгія, Нідерланди, Данія, Швеція та Швейцарія – зазнали впливу фашистських і нацистських ідей [1]. Після ж Другої світової війни радикально змінилося потрактування фашизму, нацизму, а заодно – й комунізму. Згадані ідеології, завдяки зусиллям Ханни Арендт, почали однозначно тлумачитися як тоталітарні. Зникло високочоле ігнорування фашизму, котрий до того сприймався як брутальний моветон. Відійшло в минуле й відсторонене споглядання нацизму – такої собі політичної інтерпретації дарвінізму. Західний світ відкинув софісти-

чні ігри – агностичне настановлення, за яким демократія – це відкритий проект, що не має ані визначеної мети, ані моделі майбутнього, а ґрунтується лише на формальних принципах – насамперед електоральних процедурах. З'ясувалося, що демократія, витлумачена лише як процедура, може бути цілком знівельована в рамках тих-таки демократичних процедур. Отже, практика спростувала всі логічні викрутаси. Як наслідок, розвинулася своєрідна фобія – цілком виправданий страх перед усіма формами насильства, передусім тими, мета яких – вироблення гомогенного суспільства. У демократичнім проекті знову були акцентовані ліберальні складники: демократія та свобода почали сприйматись як синонімічні поняття. Ці три складники – ненасильство, лібералізм і демократія – це вирізнявальні ознаки сучасної демократії. Ми ще повернемося до питання функціонування сучасної демократії, зокрема, її ціннісних основ, наразі ж лише зазначимо, що в аксіологічній шкалі західних суспільств ненасильство та лібералізм набули визначального статусу.

Змінилось і ставлення до лівих ідей. У 1955 році Реймон Арон публікує свою працю «Опій інтелектуалів», у якій пророкує економічний крах радянської системи й викриває всю оманливість «революційних зваб», властивих французьким інтелектуалам. Про важливість питань, які Арон порушив у своїй праці, свідчить щонайменше непримиренність дискусії між Жаном-Полем Сартром й Альбером Камю щодо ставлення до радянських політичних практик. На думку Сартра, політичні репресії в СРСР не заперечують значущості марксизму та соціалістичних ідей як таких. Камю ж вважав, що ГУЛАГ і є автентичним відображенням і марксизму, і соціалістичних ідей, а говорити за ідеї як такі, ігноруючи досвід їхньої реалізації, – принаймні некоректно, якщо не злочинно.

1950 рік – праця «Джерела тоталітаризму» Ханни Арендт: проаналізувавши смоленський архів Комуністичної партії, авторка вказує на аналогічність методів, характерних нацистському та комуністичному режимам*. Відзначає водночас цікаву деталь – навіть в обласному партійному архіві помітні ознаки тотальної фальси-

* Згадка про смоленський архів міститься в передмові до другого видання «Джерел тоталітаризму» – 1966 рік. Утім, як зазначає Ханна Арендт, оприлюднення істориками нових даних, що стосувалися теми її дослідження, не зумовлювали доцільності перегляду концептуальних положень, викладених у першому виданні.

фікації. За міркуваннями Арендт, відмінності в цифрах і сліди вилучення документів наводять на думку, що партійне керівництво намагалося применшити масштаби репресій [2, с. 14–15].

Варто відзначити й ще одну цікаву особливість, притаманну радянському режиму, – це перманентна риторичність. Нескінченні чистки в СРСР супроводжувалися специфічним маренням – постійними посиланнями на відозви та рішення Партії, а також – апеляціями до грядущого комуністичного ладу. І тут можна спостерегти своєрідний когнітивний дисонанс – очевидну розбіжність, котра, звісно, не залишалася поза увагою свідків Великих репресій: жах і нікчемство реальності – це, з одного боку, а з другого – умоглядна етична велич комуністичної ідей. Цілком можливо, що комуністична ідея й була тією етичною інстанцією, котра спонукала усвідомлювати й переживати всю ганебність сталінського режиму, відповідно, й фальсифікувати дані про репресії. У свою чергу, риторизм партійних документів і всього публічного дискурсу в СРСР – це, безумовно, прояв політичної вульгарності – очевидний наслідок входження великих мас у політику, а відповідно, й примітивізація соціально-політичних ідей, зведення їх до рівня гасел і банальних кліше. Та водночас – це й прояв екзистенційної тривоги, властивої радянському суспільству. Постійна тривога й ірраціональність репресивної машини унеможливлювали вироблення раціональних поведінкових форм. Страх можна було тільки заговорювати.

Соціалізм – це велика індульгенція. Партія – Великий інквізитор. Комунізм – тисячолітнє царство – жадане, містичне, іноді здається – надзвичайно близьке, а іноді – недосяжне. Своє тисячолітнє царство пророкував і нацизм. Відмінність була тільки в тім, що квиток на вхід до тисячолітнього рейху видавався лише за етнічною ознакою, а отже, і ставлення світу до нацистського проекту не мало для його adeptів принципового значення, і поготів – провокувало своєрідний цинічний епатаж вульгарного ніцшеанського штибу. Комуністичний проект натомість проголошувався інтернаціональним. І ця обставина накладала моральну відповідальність, а отже, спричиняла й почуття провини за всю ганебність радянської дійсності.

1948 рік – закінчення Джорджем Орвеллом роману «1984». Цей роман вінчає цикл політичної публіцистики Орвелла. Фальш, лукавство та фанатизм – це те, що побачив Орвелл 1936 року,

воюючи у троцькістському загоні проти франкістів. Набравшись іспанських вражень, Орвелл заявив, що політика за суттю своєю є огидною, а його, письменника, першорядне завдання – «викриття брехні». У цім романі автор робить спробу узагальнити власне розуміння тих психологічних механізмів, які визначають владні практики комуністичних режимів.

Першою орвеллівською спробою узагальнення – була казка-притча «Ферма тварин»^{*}. Однак, якщо у «Фермі тварин» Орвелл пише, що називається, великими мазками, подає лише схему лівого тоталітаризму, то в «1984» головний акцент – психологія. У чому ми бачимо виправдання марксизму? Безперечно, у так званому «гуманізмі» Карла Маркса – всебічнім розвитку кожної особистості, звільненій від експлуатації та приреченості ненастанно піклуватися про хліб щоденний. Роман Орвелла – можливо, й попри бажання самого автора – вибиває цей наріжний камінь марксизму. У «1984» проступає тотальна деградація особистості. За викривленням слів, понять, інформації та сенсів – на чому акцентують увагу політологи, використовуючи поняття «орвеллізм», – за викривленням самої естетичної тканини життя – сірі вулиці, уніфікований одяг, утомлені обличчя, кітчевий ентузіазм фізкультурного завзяття і всюдисуще слово «перемога», – за всім цим контекстом побуту та політики – цілковите спотворення людських почуттів: огида і ненависть стають основним інстинктом, позбавляючи людину здатності почувати. Оце і весь гуманізм.

Орвелл розкриває дуже важливу річ: бунт проти соціального насилля можливий лише у формі насилля; максимальне спрощення соціальних відносин спричиняє й примітивізацію почуттів. Кітчевий соціальний пафос продукує сліпий нігілізм, зумовлений втраченою здатністю до розрізнення істинного та хибного, прекрасного та

^{*} «Ферма тварин» написана 1942 року, коли результат Другої світової війни ще був невідомий. Якою ж сильною мусила бути антипатія Орвелла до лівих режимів будь-якого ґтибу, щоб писати викривальний памфлет у розпал війни, коли Великобританія була союзником СРСР! «Ферма тварин» опублікована лише 1945 року. Показово, що перший переклад «Ферми тварин» зроблено українською мовою – 1947 рік, твір вийшов під назвою «Колгосп тварин». У передмові до українського видання Орвелл писав, що його симпатії на боці «демократичного соціалізму», а тому й завданням своїм він бачить – викриття сталінського тоталітаризму, котрий усіляко виправдовується, або ще гірше – виставляється як взірець для наслідування.

потворного, чистого та брудного, щирого та соціально детермінованого. Єдиний обшир, у якому людина годна проявити власне Я, – це девіація, утім і простір для девіації є визначеним тотальною структурою. Коло неминуче замикається: бунт закінчується зрадою, повстання проти фальші – фальшем. Соціальна тотальність – це тотальність нікчемства.

«Корсет соціології Маркса ламає ребра життя», – Сергей Булгаков написав ці слова ще 1906 року [3]. Західному світові знадобилися десятиліття і безпосередній досвід, аби збагнути істини, доступні російській релігійній філософії. У розпал громадянської війни Микола Бердяєв писав: цінність російської революції полягає в тім, що віднині марксизм перестав бути теорією; це вже практика, а отже, відтепер марксизм може бути спростований емпірично.

Перша половина XX століття стала випробуванням Європи на здатність протистояти «бунту мас». Маси ввійшли до культури під прапором кітч; ввійшли до політики під червоними прапорами марксизму та нацизму. Ідеології марксизму, фашизму та нацизму і за суттю своєю, і за формою були кітчевими. Політично нацизм був поборений. Іще до середини 70-х на периферії Європи скнів режим Франсиско Франко. До середини 80-х, оточений залізною завісою, боровся за життя «соціалістичний табір» – інша країна Євразії. В однім із фільмів, присвячених Франсиско Франко, промайнуло цікаве інтерв'ю літнього чоловіка. Дитиною він був вивезений до СРСР і повернувся до Іспанії вже у зрілому віці. Перше, на що він звернув увагу, це те, що всі його іспанські родичі – прості робітники – мають комфортабельні квартири й автомобілі: «Слава Франко! – подумав я», – мовив чоловік, усміхнено стинаючи плечем перед телекамерою. За соціальними пріоритетами між тоталітарними режимами не було жодної відмінності. Генрі Форд переміг Карла Маркса. Олдос Гакслі переміг Джорджа Орвелла.

Перемога над нацизмом і холодна війна з Радянським Союзом – це фактори, котрі посприяли самоусвідомленню Західного світу. Заперечення Іншого – це визначальний чинник самоідентифікації. У ролі Іншого виступив тоталітаризм. Спершу лінія фронту, згодом – залізна завіса. Це – мури, що відокремлювали цивілізовані Фіви од нетрів, у яких зачаївся потворний Сфінкс.

Зводити геополітичне суперництво другої половини XX століття лише до військових, політичних та економічних складників – було б

помилково. Відповідь сліпого Едіпа на всі загадки Сфінкса – людина. Протистояння ХХ століття – також було запитом про людину.

Ролло Мей пише про Сфінкса за фіванськими мурами як про екстеріоризацію свідомості самих фіванців [4]. Сфінкс був потрібен фіванцям, аби усвідомити межу між власним прийнятним Я і власним неприйнятним Я, уособленим в образі Сфінкса*. Тоталітарні режими виконували цю саму функцію. Нацизм, фашизм і комунізм – це екстеріоризація свідомості Західного світу. Це спроба на рівні емпірики досягнути власні неприйнятні нахили. І от, залізна завіса впала. Сфінкс розчинився в образі глобального тероризму. Сфінкс ніде й усюди одночасно. Доволі тривожна ситуація. Світу потрібна формальна визначеність. Сфінкс мусить відродитися. Світу потрібна нова Росія. Здрастуй старий-новий Сфінксе!

* В однім зі своїх текстів я вже мав нагоду, посилаючись на дослідження Ролло Мейя, проаналізувати процес екстеріоризації табуованих культурою особистісних потреб [5]. Зокрема, ставилося питання: чи є альтернатива екстеріоризації – процесу конструювання Сфінкса? За Ролло Мейєм, альтернативою може бути тільки рефлексія та подолання інфантильності. Утім, це саме питання цікаво сформулювати в соціально-політичній площині. Скажімо, за дискурсом ісламського тероризму з усією очевидністю проступає механізм екстеріоризації, перетворення мусульман на Інших – вмістилище всіх неприйнятних для європейської культури рис. Мусульманський світ маркується як світ насилля, терору, гендерної нерівності, гротескної естетичної пишноти, релігійного фанатизму. Попри домінування згаданого дискурсу і те, що цей дискурс впливає не тільки на свідомість європейців, а й свідомість мусульман, визначаючи ідентичність останніх, візьму на себе сміливість припустити, що ісламський світ не такий одноманітний, як може здатися. Чи є засоби для запобігання побудові таких альтернативних дискурсів і, найважливіше – самоідентифікації європейців саме за допомогою згаданих естетичних і смислових конструктів? Невже творення Іншого в процесі самоусвідомлення є безальтернативним? Історія релігії, як і історія політична, спонукає думати, що Сфінкс залишатиметься незнищеним, доки існуватиме розрізнення етичних і естетичних цінностей. Вихід за межі добра та зла можливий лише завдяки сліпоті Едіпа. Проте, чи може самоосліплення бути етичним обов'язком?

Інший погляд на проблему пропонує Юрій Шайгородський [6]. За його міркуваннями, кожна культура має розглядатись як самодостатня – власний, окремий ціннісно-смисловий код. Пізнання, відповідно, зводиться до розпізнавання цього коду. У теоретико-методологічному сенсі йдеться про предметну адекватність методу. Визнання значущості іншої культури уможливлуватиме неупередженість ставлення, а отже, як вважає дослідник, запобігатиме виникненню конфліктів. Важливим є й те, що визнанню значущості іншої культури має передувати й розуміння значущості культури власної, оскільки без такого балансу уникнути когнітивного дисонансу – неможливо.

Коли впала залізна завіса, Західний світ дістав нагоду для рефлексії: пізнати себе за допомогою лише позитивних понять, тобто не відволікаючись на заперечення. Сказати ж бо, Західний світ – це світ демократії та свободи, оскільки він не є світом тоталітарним, – це означає вдатися до негативного визначення. Утім, виникає питання: чим є Західний світ сам по собі, за браку заперечених сутностей? Боюся, що Західний світ так і не знайшов відповіді на це питання.

Пустота – дуже некомфортна ситуація. У проективних психологічних тестах однією з ознак тривожності вважається намагання досліджуваного триматися формально заданих меж – наприклад, анкетних граф або ж країв аркуша, на якому потрібно щось намалювати. З падінням залізної завіси Західний світ почав шукати нові граfi й чіплятися за краї аркуша, сахаючись білої площини паперу. Західний світ знову потребував щось заперечувати. У добу Просвітництва заперечувалися монархія і становий устрій, натомість утверджувалися демократія й егалітаризм; відкидався клерикалізм, а за одно й усе йому сув'язне, задля зміцнення раціоналізму, звісно, та свободи думки. Одне слово – свобода, рівність, братерство. Про діалектичні ігри Новітнього часу – вже йшлося*.

11 вересня 2001 року Західний світ знайшов нову точку опори – міжнародний тероризм. Іншим для Західної свідомості став ісламський світ. Захід почав глобальну війну, в якій об'єктивно неможливо перемогти. Річ у тім, одначе, що першорядна мета цієї війни – не руйнування терористичних баз, десть, поміж азійських ребер, а зміцнення Західної ідентичності. Ця війна тривалістю в тринадцять років була війною за ідентичність. Чи переміг Захід у цій війні? Якщо вірити президенту США, то, звісно, так.

21 березня 2014 року Владімір Путін підписав закони про приєднання Криму та Севастополя до складу Російської Федерації. Одним махом були відкинуті всі принципи безпеки, вироблені в повоєнній Європі. Чи не час Заходу вносити корективи до розстановки сил на великій шахівниці?

* Діалектика, як вона постає в працях Фрідріха Гегеля та Карла Маркса, є автентичним відображенням суто європейського способу мислення в добу Просвітництва. Тобто діалектика не є характеристикою мислення як такого. Вчення про діалектику є історично визначеним, а отже, й не універсальним.

Нині, як здається, від Заходу мало що залежить. Річ у тім, що Росія так само потребує Іншого, як і Захід. Росія так само потребує окраїн власної свідомості. Росії потрібен «німець», якого можна було б ненавидіти, убивство якого давало б сенс існуванню. Потрібен «гнилий» Захід, у який можна було б нести свіжу кров. Потрібна «геометрическая правильность Европы», котрій до снаги протиставити «некошеную траву» «до самых, до окраин». Потрібні гомосексуалісти, педофіли й бородаті трансвестити в концертних сукнях, бо іншого способу побачити сенс у бородатому православ'ї – немає.

Велич зваги визначає велич особистості. Яка ж ти велична, Росіє! Ти кинула виклик господарю світу сього!

Велич зваги іноді визначає і ступінь глупства. Не знайшовши сенсу у власному існуванні, Росія знаходить його в запереченні існування інших.

Цікаво, втім, звернути увагу й на відмінність між західним і російським самоусвідомленням у процесі заперечення Іншого. У чистому вигляді, якщо не брати до уваги періоди Античності та Середньовіччя, опозиція «Я – Інший» була вироблена в добу колоніалізму. Раціональному і прагматичному образу європейця був протиставлений образ емоційно неврівноваженого та підступного, по-жіночому відданого та по-дитячому наївного аборигена. Робінзон Крузо і П'ятниця дотепер слугують рольовими та пізнавальними моделями.

Які ж рольові моделі ми знаходимо в російській культурі? Як показує Ева Томпсон, у текстах Пушкіна, Лермонтова і навіть Солженицина можна бачити повтор європейських взірців побудови опозицій: росіянину, дії якого осмислені й визначені значущою метою, протиставлено азіата – персону безмовну, про свідомість котрої нічого певного сказати не можна [7]. До шерегу згаданих авторів – творців російського колоніального дискурсу – Томпсон включає також Льва Толстого та Фьодора Достоєвського. Зокрема, Томпсон звертає увагу на зображення у «Війні та мирі» німецької провінції: не вельми ошатний край; а також – ряд персонажів із польськими іменами, які перебігають із одного роману Достоєвського до іншого, аби напакостити й послугувати мішенями для кпин*.

* Виокремлені Евою Томпсон елементи ксенофобії у працях російських авторів до снаги проілюструвати й на матеріалі «Севастопольських оповідань» Льва Тол-

Проте з оцінкою творчості Толстого та Достоевського, яку дає Томпсон, гадаю, навряд чи можна погодитися. Згадані Томпсон сюжети і персонажі мають маргінальне значення. Хоча, скажімо, Достоевського справді важко запідозрити в симпатії до поляків і не лише до поляків. Достоевському взагалі важко дається симпатія, якщо його персонаж не має в руках сокири або ж не страждає на душевну хворобу.

Як здається, найзначущішим для вироблення російського образу Я було загальне світовідчуття периферійності, чуття Росії й усього російського способу життя як незавершеного, неоформленого, одірваного від чогось рідного і правдивого. Росія – це завжди частковість. Росія – це скалка славного Києва. Це – єдине православне царство в бусурманському й латинянському світі: комплекс загубленості та самотності. Це – ординська спадщина, висміяна і стерта з пам'яті царем-реформатором. Це – не геть Азія, але й не зовсім Європа. І не відомо, на чісму боці правда – західників чи слов'янофілів.

Річ у тім, що в літературних текстах, публіцистиці та філософії російських авторів неможливо знайти несуперечливий образ Росії. Російська свідомість завжди розщеплена. Це вічне переживання приниження і бунт проти цього приниження; це агресія проти світу – винного в усіх бідах Росії, й саморуйнування – нищення самої ж таки Росії, оскільки та неспроможна жити за вподобаними взірцями і негодна знищити ці взірці. Росія завжди на колінах. Вона мислить із позиції суб'єкта, котрий бачить себе на колінах. І цю ситуацію свідомості змінити неможливо. Росія або знищить світ, або світ знищить Росію.

стого, які не аналізуються американською дослідницею. Не вдаючись до розлого розбору текстів, відзначимо, що всі без винятку персонажі з польськими прізвищами (а Толстой навіть акцентую їхнє етнічне походження, подаючи окремі висловлювання польською мовою) – банальні боягузи, які уникають небезпечних бойових завдань. В іронічному ключі виписані й російські офіцери з німецькими прізвищами. Варто звернути увагу й на три сліди присутності українців у лавах російської армії, відзначені Львом Толстим. Можливо, це випадковість, але в нарисі «Севастополь у грудні місяці», де подається опис військового шпиталю, обидва персонажі-українці помирають: у першому випадку Толстой подає слова безіменного солдата – «У серці гхорить», у другому – є лише згадка: солдат на прізвище Серeda помер. В оповіданні «Севастополь у серпні 1855 року» зображено офіцера на прізвище Дяденко, про якого Толстой зважає, що той – «упертий хохол».

Чи вичерпався постколоніальний потенціал – спадок Австро-Угорської імперії? Напевно, радше можна дати негативну відповідь. Югославія розпалася, Сербія була розщеплена. Сербія вже не здатна відігравати жодну істотну політичну роль як державно-політичне утворення. Але не варто відкидати той факт, що з утратою державно-політичної цілісності, по суті, з відходом державно-політичних інститутів на другий план на план перший виступає сербський національний міф. Нині йде формування чорногорської, боснійської та косоварської ідентичностей. По суті, якщо реально оцінювати ситуацію, – продовжується традиція колоніальної політики Австро-Угорщини: поділ, розщеплення, актуалізація регіональних ідентичностей, опора на іншоетнічні політичні еліти (як це відбувалося в Галичині, де політичні преференції мала польська еліта), акцентування відсторонених щодо етнічної громади правових норм. Наскільки цей процес формування регіональних (виразно несербських) ідентичностей буде успішним? Нині на це питання важко дати однозначну відповідь. Зрозумілим є одне: формування цих ідентичностей неминуче відбуватиметься як процес заперечення сербської ідентичності, а відповідно – неминучого та мимовільного акцентування тієї-таки сербської ідентичності, оскільки заперечене завжди є акцентованим, а отже – завжди є представленим у когнітивному полі. Наслідком цієї мимовільної акцентуації завжди буде політизація сербської ідентичності, й поготів – її політична радикалізація. Фактично, формування регіональних еліт відбуватиметься паралельно з подальшим становленням сербської ідентичності. І який із цих процесів набуде остаточної переваги – нині сказати неможливо.

Наразі візьмімо до уваги й інший аспект. Нині європейська культура переживає період, який можна визначити як інтенсивний Модерн (Постмодерн є нічим іншим як інтенсивним Модерном). Країни Євросоюзу послідовно інтегруються (хоча, звісно, стикаються з низкою істотних труднощів). Та, водночас, Європа переживає становлення регіональних ідентичностей, регіональних історичних пам'ятей і наднаціональних політичних еліт. Тобто, відбувається процес глобалізації/глокалізації. Вважається, що регіональні ідентичності та регіональні історичні пам'яті не суперечитимуть національним ідентичностям і національним історичним уявленням. По суті, йдеться про формування паралельних ідентичностей – загальноєвропейської,

національних і регіональних. Звісно, таке становлення можливе. І понад те – воно неминуче, воно визначене історично, визначене всім цивілізаційним розвитком людства. Проте не варто забувати, що в кризові періоди відбувається редукція ціннісних систем: одні цінності відкидаються, а інші виходять на передній план як домінантні. Відповідно, не важко припустити, що в кризові періоди розвитку Європи (а такі кризові періоди неминучі) неодмінно спостерігатиметься ціннісна редукція. І те, які цінності виявляться домінантними – ще велике питання. Одне можна стверджувати з абсолютною впевненістю: домінантними виявляться найбільш міфологізовані цінності, оскільки криза змушує суб'єкта актуалізувати підсвідомі уявлення, а міф – посутньо є підсвідомим уявленням. І в цьому сенсі є рація припустити, що в кризові періоди «больовою» точкою Європи знову стане Сербія, оскільки та є радикально опозиційною до всієї європейської політичної та культурної системи.

Абсолютно очевидним є постколоніальний зміст політичного та культурного протистояння на пострадянському просторі. Нині Росія послідовно проходить усі етапи політичного та культурного розвитку Німеччини після Першої світової війни. Криза Веймарської республіки є очевидною паралеллю кризі, яку переживала Росія після розпаду СРСР. Наступне становлення нацизму в Німеччині є паралеллю до сучасного путінського режиму – альфою й омегою якого є реваншизм і ксенофобія. Реваншистська політика Росії вже поставила світ на межу глобального військово-політичного конфлікту. Публіцисти, які висвітлюють українсько-російську війну, однозначно пишуть про загрозу Третньої світової війни, і пишуть про це, не вдаючись до лапок чи метафор.

Якщо казати про джерела українсько-російської війни, то це – виключно ідентифікаційні уявлення й уявлення картини світу. Українсько-російська війна немає жодних економічних передумов. Ця війна є лише зіткненням несумісних ідентифікаційних уявлень. Та картина світу й та ідентичність, які формувались у період президентства Володимира Путіна, є очевидним відображенням постколоніального синдрому. Відома метафора – «фантомні болі», якою так часто користуються російські політики, політологи та публіцисти, – по суті, перетворилася на ідеологічний базис російської політики. Російська ідеологія є надзвичайно метафорично та міфологічно акцентованою. Фактично, російська політична свідомість (росій-

ська ідентичність і картина світу) виявилась у полоні історичних і політичних міфів. Передумова такої метафоризації та міфологізації російської політичної свідомості – це травматичний досвід 1991 року, а також специфіка політичної рефлексії, що відобразилась у політологічному й історичному дискурсах. Оцінюючи наявні тенденції, є рація стверджувати, що, перебуваючи в полоні історичних міфів і політичних метафор, російські політики й ідеологи ведуть Росію до ізоляціонізму, а отже, й неминучим є подальше протистояння між Україною та Росією; є тенденція до оформлення цього протистояння як цивілізаційного протистояння між Росією та Євроатлантичним світом. Наразі потрібно акцентувати увагу: усі російські цивілізаційні уявлення, оформлені у вигляді євразійської доктрини – це насамперед дискурс і майже винятково дискурс. Однак, це той дискурс, який перешкоджає припиненню українсько-російської війни.

Ознаки постколоніального світоуявлення й ідентичності простежуються і в Україні. Політична поведінка мешканців Кримського півострова та Донбасу є проявом їхньої ідентичності, притаманної їм системи цінностей і ціннісних орієнтацій. Отже, можна бачити всю важливість державної культурної, освітньої й інформаційної політики. Бо саме прорахунки в гуманітарній політиці, які були допущені в Україні, уможливили сепаратистські рухи та військову агресію Росії.

Нині, характеризуючи тенденції ідентифікаційних процесів в Україні, варто зауважити, що вони є суперечливими. З одного боку, виразною є тенденція до набуття домінантності тих політичних і культурних уявлень, котрі формально властиві моноетнічним націям: унітарна держава, єдина країна, єдина мова тощо. З другого – має місце збереження попередньої системи уявлень, які умовно (!) описуються поняттям мультикультуралізм. Проте в українських умовах мультикультуралізм – це є синонім до російського постколоніалізму: недоторканність російської мови, панування в інформаційному просторі російських ЗМІ, недоторканність російської пропаганди. Треба сказати, що попри очевидну кризу політики мультикультуралізму, яка спостерігається в Європі, нині передчасно казати, що Європа готова відмовитись од цієї політики. Поготів, оцінюючи зміст тих політичних рекомендацій, котрі даються Україні європейськими експертами, можна бачити, що всі вони

залишаються в руслі нормативних для Європи уявлень про необхідність мультикультуралізму та регіоналізації України. І наразі варто розуміти, що всі рекомендації подібного змісту – це лише спроба екстраполювати на Україну ті уявлення, які є нормативними для Європи, згідно з домінантним дискурсом; тобто європейські експерти, котрі самі є невідьними від впливу домінантних дискурсів, застосовують ці уявлення, оцінюючи українську ситуацію.

Потрібно наголосити: політико-культурні уявлення й ідентичності – це є лише смислові конструкти та метафори, відображені в дискурсах. І в цьому сенсі всі політико-культурні конструкти й ідентичності – абсолютно рівноцінні. Питання лише в прагматичному оцінюванні корисності тих чи тих дискурсивних систем. І нині можна бачити, що дискурс єдності України, культурної консолідації і зміцнення позицій української мови – є об'єктивно корисним Україні, він є умовою виживання України в буквальному сенсі, бо альтернатива цьому дискурсу – це дискурс індиферентності та релятивізму, який є об'єктивно сприятливий для російської реваншистської політики.

Політична поведінка в Україні як прояв ідентичності й відображення протестного досвіду

Звернімося до трансформації ідентифікаційних процесів в Україні. Цілком очевидно, що революційні події зими 2013–2014 років справили значний вплив на ідентифікаційні уявлення українців, істотної трансформації зазнали й поведінкові стереотипи, тобто практики політичної поведінки – уявлення про те, які способи політичної участі (зокрема й протестних дій) прийнятні, а які залишаються під табу. Зрозумілим є і те, що уявлення про належні форми політичної участі істотним чином залежать від актуалізованих взірців, а також від досвіду. Отже, саме на цих аспектах ми й акцентуємо свою увагу, звернувшись до соціологічних даних 2014 року.

Передусім, важливим є питання, які ідентифікаційні маркери актуальні для громадян України. Згідно з результатами опитування, проведеного 10–18 липня 2014 р. Соціологічною групою «Рейтинг», 86% опитаних українців вважають себе патріотами своєї країни. При цьому, однозначно характеризують себе як патріотів 50%, ще 36% – швидше так, ніж ні. Лише 6% не вважають себе патріотами, 8% – не змогли визначитися. Протягом остан-

нього року кількість людей, які вважають себе патріотами, збільшилася з 81% до 86%, а порівняно з 2010 роком – з 76% до 86%. Разом із цим, більш ніж вдвічі зменшилася кількість тих, хто не вважає себе патріотом (з 15% у 2010 році проти 6% у 2014). Більшими патріотами себе вважають мешканці Заходу, Півночі і Центру, люди з більшими доходами і вищим рівнем освіти, а також україномовні респонденти.

Загалом 76% опитаних підтримали б проголошення Незалежності України, якби сьогодні перед ними постав такий вибір. Водночас, 12% не підтримали б, ще 12% – не визначилися б. За останній рік спостерігалось значне зростання прихильників проголошення Незалежності (з 61% до 76%) при одночасному зменшенні майже вдвічі її противників. Незалежність України підтримує переважна більшість усіх регіонів країни, крім Донбасу: тут кількість як прибічників, так і прихильників Незалежності є однаковою – по 34%, натомість майже третина (31%) не змогли визначитися із відповіддю.

Чим молодші респонденти, тим більше вони підтримують Незалежність України. Також вищою є підтримка Незалежності серед респондентів з вищим рівнем освіти і більшими статками. Понад 90% опитаних, які вважають рідною мовою українську, проголосували б за Незалежність. Серед тих, хто рідними вважає дві мови – російську та українську – таких понад 70%. 45% тих, хто вважає рідною мовою російську, підтримали б сьогодні Незалежність України і лише 30% – проголосували б проти. Важливо також те, що чим вищий рівень патріотизму серед респондентів, тим більше вони підтримують проголошення Незалежності України. В регіональному розрізі динаміка готовності проголосувати за Незалежність України є позитивною: у всіх регіонах значно збільшився рівень підтримки Незалежності, у т.ч. на Півдні спостерігається зростання з 48% до 64%, на Сході – з 44% до 70%. Як і рік тому, на Донбасі Незалежність України підтримують близько третини мешканців, при цьому кількість противників скоротилася з 57% до 34% і зросла кількість тих, хто не визначився (з 11% до 31%).

Абсолютна більшість опитаних (64%), відповідаючи на запитання «Хто я такий?», зазначили – громадянин України. Удвічі менше охарактеризували себе як жителів свого регіону, міста, села (30%). Свою національність назвали б 21%, а 17% просто сказали б

«Людина». «Європейцями» себе вважають 8%, стільки ж – назвали б свою родинну роль. По 4% опитаних характеризують себе як «радянська людина» та «громадянин світу». Назвали б свою професію або релігійні переконання по 3% респондентів. Цікаво, що за останні 4 роки зросло ототожнення себе з громадянами України та «європейцями». З іншого боку, все менше опитаних українців на запитання «Хто я такий?» відповіли б «просто Людина», «радянська людина», менше характеризують себе через свою родинну роль. «Громадянин України» як ідентифікатор є домінуючим у всіх регіонах України, окрім Донбасу, де основним ідентифікатором залишається «житель свого регіону, міста, села».

Чим молодші респонденти, чим вищий їх рівень освіти, тим більше вони себе ідентифікують як громадяни України. Якщо мешканці сіл частіше на запитання «Хто я такий?» відповіли б самі собі громадянин України, назвали б свою національність, то мешканці міст – «житель свого регіону, міста», або просто сказали б «Людина». «Європейцями» себе вважають найбільше на Заході, взагалі не відносять себе до них – на Донбасі. Ототожнюють себе із «європейцями» більшою мірою молодь та люди з вищою освітою. Назвали б свою родинну роль більшою мірою жителі Центрального регіону та люди з нижчим рівнем освіти. Асоціація із «радянською людиною» притаманна більше жителям Донбасу та Сходу країни, людям старшого віку і з нижчим рівнем освіти.

Предметом гордості за свою країну, свій народ, передусім, вважають місце, де народилися і виросли (35%); землю, територію, на якій живуть (35%); свою державу (29%); великих людей своєї національності (28%). Працьовитість, уміння господарювати відзначають 26%, мову свого народу – 23%, своє минуле, історію – 22%, душевні якості свого народу – 21%, пісні, свята, звичаї – 19%. Дещо менше викликають гордість прапор, герб, гімн (14%), рідна природа (14%) та віра, релігія народу (14%), могили предків і пам'ять про них (12%), наші література, мистецтво (8%), перемоги спортсменів нашої країни (6%), військова потужність держави (2%).

Важливо, що впродовж останніх років відбулися зміни у розумінні того, що є предметом гордості за свою країну та народ. Зокрема, українці почали відчувати більше гордості за свою землю, територію, на якій живуть; свою державу; мову свого народу; прапор, герб, гімн. Натомість менше відзначають як предмет

гордості рідну природу; пісні, свята, звичаї; перемоги спортсменів нашої країни. Чоловіків більшою мірою захоплює земля, територія, на якій живуть; держава та перемоги спортсменів своєї країни. Для жінок більш важливими предметами гордості за країну є працьовитість народу, уміння господарювати; пісні, свята, звичаї; література і мистецтво. Люди з вищим освітнім рівнем частіше відзначають як предмет гордості державу, в якій живуть; душевні якості народу та літературу, мистецтво. Зі зменшенням рівня освіти більш важливими є минуле, історія; пісні, свята, звичаї; віра, релігія народу; могили предків та пам'ять про них. Якщо мешканці міст частіше серед предметів гордості за країну називали душевні якості народу; пісні, свята, звичаї; рідну природу; літературу і мистецтво, то мешканці сіл – державу, в якій живуть; мову свого народу; працьовитість, уміння господарювати; прапор, герб, гімн; віру, релігію свого народу [8].

Істотне значення для становлення національної ідентичності має зміст історичної пам'яті. Виняткову роль в історичній пам'яті громадян України посідає тема Голодомору. Саме ставлення до Голодомору значною мірою є маркером, який позначає ставлення особи до української історії та її лояльність щодо державно-політичного проекту Україна.

Згідно з результатами дослідження, проведеного 1–9 листопада 2014 р. Соціологічною групою «Рейтинг», у листопаді 2014 року, більшість опитаних українців (72%) погоджувалися з твердженням, що Голодомор 1932–1933 років був геноцидом Українського народу, натомість не погодилися з твердженням 15% опитаних. Не визначилися з цього питання 14% опитаних. Слід зазначити, що за останні п'ять років зафіксовано найбільший відсоток респондентів, які вважають Голодомор геноцидом. Зокрема, згідно з результатами досліджень Соціологічної групи «Рейтинг» у 2010 р. цей відсоток становив 61%, у 2011 р. – 58%, у 2012 р. – 59%, у 2013 р. – 66%, у 2014 р. – 72%. При цьому противників визнання Голодомору геноцидом протягом 2010–2013 років поменшало з 25% до 15%. Таким чином, сьогодні твердження, що Голодомор 1932–1933 років був геноцидом Українського народу, поділяють більшість опитаних мешканців усіх регіонів, включно з Донбасом. Разом з тим, варто зазначити, що попередні національні дослідження з цієї тематики включали Крим і частину Донбасу, які сьогодні не підконтрольні

українській владі. З цим твердженням погоджуються усі без винятку вікові категорії населення. Чим вищий рівень освіти і доходів респондентів, тим більше серед них підтримка. При цьому, якщо серед респондентів, рідна мова яких українська, прихильників твердження майже 90%, то серед тих, хто вважає рідною російську – половина. Мешканці сіл більше згодні з твердженням про Голодомор-геноцид, аніж мешканці міст (78% проти 69%) [9].

Безперечно, попри визначальне значення, яке мали революційні події зими 2013–2014 років, нині центральне місце в масовій свідомості посідають воєнно-політичні події на Донбасі. Згідно з результатами опитування, проведеного 6–13 листопада 2014 р. Соціологічною групою «Рейтинг», 36% опитаних вважають, що необхідно скасувати перемир'я і завершити АТО до повного відновлення української влади на всьому Донбасі, 21% підтримують надання ширших економічних та гуманітарних повноважень регіону, ще 17% – за надання цим територіям самостійності, федеративного статусу краю, але залишити у складі України, ще 9% – за відокремлення цих територій від України. Не визначилися – 17%.

Порівняно із опитуванням за жовтень, зросла підтримка скасування перемир'я і завершення АТО (з 22% до 36%) та зменшилася кількість невизначених з цього питання (з 27% до 17%). Найбільше скасування перемир'я і завершення АТО підтримують на Заході, відокремлення цих територій від України – на самому Донбасі. 43% респондентів позитивно ставляться до підписання перемир'я з представниками так званих «ДНР» та «ЛНР», стільки ж (44%) – негативно. Не визначилися – 13%. Порівняно з жовтнем, зменшилася кількість прихильників підписання перемир'я (з 53% до 43%), водночас, зросла кількість його противників (з 33% до 44%). Разом з цим, більшість респондентів (71%) не підтримують ідею відокремлення територій, які контролюють «ДНР» і «ЛНР», від України, водночас, кожен п'ятий виступає за відокремлення, кожен десятий – не визначився. Абсолютна більшість (74%) вважає, що Україна повинна бути унітарною державою, 15% – федеративною, не визначилися – 11%.

Ставлення громадян до воєнно-політичних подій корелює й зі ставленням до зовнішньополітичної орієнтації України. 64% респондентів підтримують вступ України до ЄС, 17% – до Митного союзу, 19% – не визначилися. З квітня 2014 року спостерігається збільшення прихильників вступу до ЄС (з 55% у квітні до 64%)

при одночасному зменшенні прихильників Митного Союзу (з 24% у квітні до 17%). Вступ до ЄС підтримує більшість опитаних на Заході, Півночі, в Центрі, на Сході та Півдні. Лише на Донбасі більшість – за вступ України до Митного союзу. Майже половина опитаних (48%) підтримує ініціативу скасування на законодавчому рівні позаблокового статусу України, близько третини (28%) – проти цього. Ще чверть – не визначилися. Якби сьогодні проводився референдум про вступ України до НАТО, то половина опитаних (51%) проголосувала б за вступ, 25% – проти. Ще чверть – не визначилися або не брали б участі у такому референдумі. Починаючи із квітня цього року кількість прихильників вступу до НАТО постійно збільшується. У листопаді зафіксовано найбільший рівень його підтримки (з 40% у квітні до 51%) за одночасного зменшення противників вступу (з 46% у квітні до 25%). Найбільше вступ до НАТО підтримують мешканці Заходу, Півночі та Центру. На Сході приблизно рівна кількість прихильників і противників НАТО, на Півдні і Донбасі – більше противників [10].

Звернімо увагу, результати соціологічних опитувань свідчать про дедалі помітнішу радикалізацію ставлення громадян щодо воєнно-політичної ситуації на Сході України: поступово громадяни України схилиються саме до військових методів розв'язання конфлікту. І ця тенденція цілком очевидно відображає не лише саме ставлення до воєнно-політичного конфлікту на Донбасі, а й загальне ставлення до ситуації в країні. Нині вимога активізувати воєнні дії на Донбасі – це форма каналізації соціально-протестних настроїв. Цілком очевидно, що ці протестні настрої можуть набувати й іншої спрямованості. Безперечно, об'єктами, на які може спрямовуватися соціальна агресія, можуть бути інститути державно-політичної влади.

Згідно з результатами опитування, проведеного 6–13 листопада 2014 р. Соціологічною групою «Рейтинг», більшість (56%) вважають, що парламентські вибори 26 жовтня були скоріше вільними і чесними, натомість 28% – що вибори були швидше невольними і нечесними, кожен шостий – не визначився. Важливо, що серед тих, хто брав участь у виборах, абсолютна більшість (75%) вважають їх вільними і чесними. Тоді як серед респондентів, які на виборах не голосували, більшість (60%) вважають їх швидше невольними і нечесними. Майже 60% очікують змін на краще

внаслідок проведення дострокових виборів Верховної Ради (за три місяці до виборів таких було 46%). Половина вважає, що новообраний парламент буде більш ефективним, порівняно з попереднім складом Верховної Ради, третина вважає, що нічого не зміниться, і лише 7% думають, що новий парламент буде менш ефективним за попередній [11].

Оцінюючи подані соціологічні дані, варто брати до уваги, що значна частина громадян України відмовилася брати в них участь. І це попри те, що громадяни загалом схвально ставилися до проведення позачергових парламентських виборів. А це означає, що виборча система, за якою відбулися вибори, вважається українськими громадянами несправедливою. Отже, і рейтинг довіри до нового парламенту вже є вкрай недостатнім.

У цій сенсі становить інтерес загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України, проведене з 9 по 18 жовтня 2014 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології.

Згідно з отриманими даними загалом у подіях Євромайдану – акціях протесту проти влади у листопаді 2013 – лютому 2014 р. брали участь 20% населення: 5% брали участь у акціях протесту в Києві, 6% – в інших містах чи селах, ще 9% допомагали мітингувальникам (продуктами, речами, грошми). Найбільша участь у протестних акціях припадає на жителів Західного регіону: 7% брали участь у протестних акціях в Києві, 26% – в інших містах та селах, 29,5% допомагали мітингувальникам; у Центральному регіоні в Євромайдані столиці брали участь 9,5% і ще 2% – в інших містах та селах, 7,5% допомагали мітингувальникам. В інших регіонах участь у подіях Євромайдану була істотно нижчою: 2% – у Південному регіоні, 3% – у Східному, 3% – на Донбасі. Участь у протестних акціях Євромайдану виявилася також залежною і від рівня освіти: серед громадян із вищою освітою у протестних акціях Євромайдану брали участь 25%, середньою спеціальною – 15%, повною середньою – 14%, неповною середньою – 7%. Щодо віку, значущі відмінності починаються з вікової групи старше 60 років, де участь в акціях протесту відчутно менша. Відмінності за статтю стосуються головним чином акцій у Києві, де брали участь 7% чоловіків і 3,5% жінок. Громадська думка учасників Євромайдану, які виходили на акції протестів як у Києві, так і в інших містах, з деяких питань

суттєво відрізняється від думки населення України загалом. Так, серед тих, хто брав участь у протестних акціях у Києві, 76% проголосували б на референдумі за вступ України до НАТО, а серед тих, хто брав участь у протестних акціях за межами Києва – усі 90% (по Україні загалом – 44%). Учасники акцій протесту більш схильні підтримувати самосуд як метод встановлення справедливості (24%, по Україні цілому – 11%), «смітникову люстрацію» (33%, по Україні загалом – 16%), вільний продаж зброї (24%, по Україні в цілому – 10%). У розумінні того, чим був Євромайдан, переважає думка (38%), що це була «усвідомлена боротьба громадян, що об'єдналися на захист своїх прав», ще 17% вважають, що цей протест населення був стихійним. «Державним переворотом» визначають Євромайдан 31% населення, причому 16% думають, що цей переворот був підготовлений політичною опозицією, а 15% певні, що він був здійснений за підтримки Заходу. У ставленні до Євромайдану найбільші відмінності, зрозуміло, мають регіональний характер. У Західному регіоні абсолютна більшість – 70,5% бачать Євромайдан як усвідомлену боротьбу громадян за свої права і ще 17% вважають, що цей протест був стихійним; переважне розуміння Євромайдану як усвідомленої боротьби громадян за свої права домінує й у Центральній Україні (48%), і ще 18% вважають ці протести стихійними. На Півдні та Сході ставлення до Євромайдану неоднозначне. На Півдні 20% вважають Євромайдан усвідомленою боротьбою громадян за свої права і ще 22% – стихійним протестом, а от близько 34% називають ці події «державним переворотом» – 19% із них бачать в організаторах політичну опозицію, а 14% – Захід. Майже такі самі думки притаманні й Сходу: близько 44% вважають Євромайдан акціями протесту населення за свої права (20% – усвідомленими, 22% – стихійними), а 40% розцінюють події як «державний переворот» (24% – здійснений опозицією, 15% – Заходом). На Донбасі оцінки майже однастайні: Євромайдан – це «державний переворот»: так вважають 72% жителів Донбасу, причому 51% певні, що цей переворот був здійснений за підтримки Заходу, 21% – підготовлений політичною опозицією. Щоправда, й на Донбасі є 11%, які вважають Євромайдан боротьбою громадян за свої права [12].

Відповідно до поданих даних, можна бачити, що революційні події вже вкотре розкололи Україну. Утім, найважливішим є інше: близько 20% громадян (а це – вельми високий показник) так чи так

взяли участь у революційних подіях. Тобто, вони набули досвіду участі в протестних акціях. До того ж, Революція Гідності – це, по суті, продовження революційних подій 2004–2005 років. За словами Ірини Бекешкіної, «небагато є країн, де революції сталися двічі, і нам треба не стільки святкувати, скільки засвоїти уроки» [13]. Цілком зрозуміло, що повторення революційних подій – це свідчення незавершеності суспільно-політичних перетворень, які мали б відбутися ще в період президентства Віктора Ющенка. Зіставляючи революційні події 2004–2005 років і події 2013–2014 років, до снаги бачити істотну відмінність: карнавальний характер першої революції поступився кривавим зіткненням під час революції другої. Проте ще рано казати, що модернізаційні перетворення, актуалізовані Революцією Гідності, нині стали невідворотними. Згідно з даними експертного опитування, проведеного з 13–18 листопада 2014 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, «серед цілей Майдану, які досі не були досягнуті, більшість експертів називає притягнення до відповідальності винних у злочинах проти учасників Майдану, а також покарання інших представників режиму Януковича, винних у конкретних злочинних діях. Окрім цього, досі не реалізовано такі цілі Майдану, як реальна боротьба з корупцією. На думку експертів, не відбулося і повноцінного «перезавантаження» влади з відмовою від «старих» непрозорих практик управління. А також після Майдану не було розпочато системних реформ, нагальних для українського суспільства» [13]. Водночас експерти не виключають і ймовірності нової революції: «Серед причин імовірного Майдану-3 експерти передусім назвали неспроможність нової влади впровадити системні реформи, на які очікує суспільство, збереження корупції у державній верхівці та падіння рівня життя населення. На ймовірне повторення Майдану в майбутньому, на думку експертів, може також вплинути відсутність справжнього очищення влади, непокараність винних у вбивствах на Майдані та сприянні сепаратизму, дестабілізаційні дії Москви та підконтрольних їй сил усередині України, здача національних інтересів українською владою на користь Росії, а також розчарування громадян у нових політичних елітах» [12]. На жаль, така оцінка ситуації є цілком виправданою.

Отже, підбиваючи підсумок, є підстави наголосити на таких аспектах:

1) масовість революційних подій зумовила формування в Україні значної кількості осіб, які не лише готові брати участь у наступних протестних акціях, а й мають досвід протестної діяльності. Водночас, активна присутність теми революційних подій в електронних ЗМІ спричинила вироблення образу революційної діяльності. Тобто, суспільство отримало візуалізовані взірці протестних акцій і позитивні образи революціонерів. Цілком зрозуміло, що ці взірці неминуче наслідуватимуться у разі виникнення тих чи тих протестних акцій;

2) криваві події на Майдані – застосування сили органів правопорядку й найголовніше загибель учасників протестів – порушили табу, яке існувало в Україні: неприпустимість застосування сили під час протестних акцій. Оскільки це табу вже є порушеним (тобто порушеною є своєрідна конвенція щодо форм протестної діяльності), то з абсолютною певністю можна стверджувати: у разі виникнення нових протестних акцій не існуватиме жодних культурно-конвенціональних перепон для застосування сили. Нові протестні акції одразу набудуть радикальних, силових проявів;

3) у цім контексті актуальним є наступне завдання: відновлення попередньої конвенції – неприпустимості застосування сили під час протестних акцій. Однак відновити цю конвенцію неможливо в жоден інший спосіб, як лише провівши ретельне розслідування загибелі протестувальників на Майдані й притягнувши до кримінальної відповідальності винних. Лише такі слідчі та судово-процесуальні дії можуть уможливити відновлення попередньої традиції мирних протестних акцій;

4) іще одним чинником зміни політичної поведінки є участь значної кількості українських громадян у воєнних діях на Донбасі. Участь у воєнних діях спричиняє істотне спрощення ціннісних уявлень і ціннісних орієнтацій. Переживання реальної безпеки власному життю (базисній ціннісній установці) зумовлює радикально позитивне прийняття таких соціально-етичних цінностей, як дружба, відповідальність, справедливість та ін. Однак соціальне життя суцільно зіткане з конвенціональних умовностей і компромісів. Проте участь у воєнних діях веде до відкидання будь-яких компромісів й умовностей. Отже, припинення воєнних дій на Донбасі й повернення бійців ЗСУ і добровольчих батальйонів до соціального життя

матиме наслідком виникнення конфліктних ситуацій: умовності й конвенції соціального життя сприйматимуться як несправедливі;

5) конфліктогенний потенціал соціально-політичної свідомості й наявність у суспільстві значного досвіду протестних дій актуалізує питання про каналізацію протестної активності. Бо якщо не буде створено інституалізованих форм протестної діяльності, то протестний потенціал реалізовуватиметься стихійно, а отже, й набуватиме девіантних форм. Ключову роль у цій системі мають відігравати політичні партії. Однак наразі політичні партії відіграють радше негативну, аніж позитивну роль. Олігархічний характер політичних партій відштовхує від участі в політичній діяльності політично активну громадськість. Отже, потребує зміни Закон України про політичні партії: діяльність політичних партій має стати прозорішою та демократичнішою. Вкрай негативно доводиться оцінювати й виборчу систему України. Відмова значної кількості громадян брати участь у парламентських виборах свідчить про недовіру до чинної виборчої системи, а отже, є й очевидною вимогою негайної зміни виборчої системи, тобто вимогою переходу до пропорційних виборів із відкритими списками.

1. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982); [пер. з нім.] / Вольфганг Віперман. – К.: Дух і літера, 2008. – 278 с.

2. Арендт Х. Джерела тоталітаризму; [пер з англ.] / Ханна Арендт. – К.: Дух і літера, 2002. – 539 с. – С. 14–15.

3. Булгаков С. Карл Маркс как религиозный тип. (Его отношение к религии человекобожия Л. Фейербаха) / Сергей Булгаков. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.vehi.net/bulgakov/marks.html#_ftn1

4. Мэй Р. Сила и невинность; [пер. с англ.] / Ролло Мэй. – М.: Смысл, 2001. – 319 с.

5. Бушанський В. Цінності – рефлексія – влада / Валентин Бушанський // Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К.: ІПІЕНД, 2010. – С. 148–179.

6. Шайгородський Ю. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації / Юрій Шайгородський // Український соціум. – 2002. – № 1. – С. 41–48.

7. Томпсон Е. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм; [пер. з англ.] Ева Томпсон. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. – 368 с.

8. Динаміка патріотичних настроїв // Соціологічна група «Рейтинг». – 15.08.2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14101/> (дата звернення: 27.11.2014).

9. Динаміка ставлення до Голодомору: листопад 2014 // Соціологічна група «Рейтинг». – 17.11.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14115/> (дата звернення: 27.11.2014).

10. Оцінка ситуації на Сході. Зовнішньополітичні орієнтації населення // Соціологічна група «Рейтинг». – 20.11.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14117/> (дата звернення: 27.11.2014).

11. Поствиборчі настрої населення: листопад 2014 // Соціологічна група «Рейтинг». – 19.11.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14116/> (дата звернення: 27.11.2014).

12. Річниця Майдану – опитування громадської та експертної думки // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/richnicja-mai-dumki-.htm> (дата звернення: 27.11.2014).

13. Під знаком Майдану // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/mass_media/pid-znakom-maidanu.htm (дата звернення: 27.11.2014).

РОЗДІЛ III

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РЕГУЛЮВАННЯ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

У ХХІ ст. людство не лише визначилося щодо цілей розвитку тисячоліття, спрямованих на виявлення та подолання недоліків у людському розвитку. Із завершенням періоду «біполярного миру» світ зазнав кардинальних змін у сфері глобальної, регіональної та національної безпеки, пов'язаних з розширенням кроскультурних зв'язків і об'єднанням Європи, розпадом багатонаціональних держав, агресивним націоналізмом і міжетнічними війнами, що висунуло на порядок денний питання миру і безпеки.

У зв'язку з розвитком процесів глобалізації, збільшенням міграційних потоків, зростанням насильства, загрозою тероризму тощо перед світовою спільнотою постала проблема забезпечення безконфліктного існування суспільств та пошуку адекватних механізмів розв'язання конфліктних ситуацій, у тому числі вмотивованих міжетнічними взаєминами. За даними Стокгольмського міжнародного інституту досліджень миру (SIPRI) найбільш поширеним видом недержавних конфліктів у 2001–2010 рр. були конфлікти між етнічними чи релігійними громадами [1]. Будучи важко керованими, міжетнічні та міжконфесійні конфлікти мають тенденцію до розростання, залучення все більшої кількості учасників, що несе загрозу не лише тим, хто безпосередньо втягнутий у конфлікт, але і всій світовій спільноті.

Зростаючі ризики змусили уряди багатьох держав замислитися над питанням спроможності забезпечувати ефективну політику та дії з розв'язання викликів сьогодення, оскільки триваючі структурні зміни, що визначають нинішню динамічну, складну і транснаціоналізовану картину безпеки, часто-густо випереджають здатність впоратися з ними наявних інституцій та механізмів. Разом з цим, загострення міжетнічних відносин, що проявилася в ході національних рухів у країнах розвиненої демократії (Великобританії, Канаді, Бельгії), міжнаціональних конфліктів і напруженості на пострадянському просторі і в Югославії, повстань і змін режимів, що сталися в арабському світі, підвищило попит на

заходи стосовно запобігання і протидії загрозам глобальній, регіональній і суспільній стабільності та безпеці, зокрема, щодо пояснювальних моделей характеру міжетнічних відносин, діагностики потенційно вибухонебезпечних ситуацій, запобігання їх ескалації та виведення у площину збройного конфлікту.

У нових геополітичних реаліях гармонізація міжетнічних відносин не тільки і не стільки стала однією з найбільш активно обговорюваних проблем як у наукових колах, так і серед політичних діячів, скільки дала розуміння, що для багатьох майбутніх ключових проблем безпеки не існує традиційного військового рішення. Натомість знадобиться інноваційний підхід до поєднання превентивної дипломатії, технологій раннього виявлення та запобігання, а також широке міжнародне партнерство [1]. Відповідно, одним із важливих пріоритетів національної безпеки для будь-якої держави стає регулювання міжетнічних та міжконфесійних відносин для запобігання загроз виникнення міжетнічних та міжконфесійних конфліктів, які стали одним з провідних чинників нестабільності в сучасному світі.

Ситуація у цій царині стає дедалі складнішою і невизначеною, з багатьма новими й часто непередбачуваними загрозами, ризиками та можливостями. Так, якщо у 2013 р. зростання кількості конфліктів, ознак інтенсифікації збройного насильства (збільшення кількості жертв), зростання міждержавної напруженості в деяких регіонах і серйозні протиріччя між провідними державами стосовно адекватної міжнародної реакції на великі конфлікти розглядалися експертами як свідчення про перехідний період у сфері міжнародної безпеки [1], то ситуація в Україні 2014 р., російська анексія Криму та збройний конфлікт на Сході України не просто поставило великий знак питання щодо ефективності системи світової безпеки, а фактично зруйнувало безпекову архітектуру світу. Вочевидь, що у зв'язку зі складною та суперечливою ситуацією, пов'язаною з кризою та війною, міжетнічні відносини в Україні постануть перед новими випробуваннями, які потребуватимуть перегляду засад безпекової політики держави, зокрема, й у сфері регулювання міжетнічних відносин.

Міжетнічні відносини вивчаються з метою їх гармонізації, запобігання дискримінації та регулювання напруг і конфліктів, адже саме в таких ситуаціях найвиразніше виявляються всі сторони і

аспекти міжетнічних взаємин. Навіть у найбільш гармонійному поліетнічному співтоваристві завжди залишаються етнічні проблеми, які кидають виклик міжетнічній стабільності і змушують постійно шукати шляхи і способи розв'язання виникаючих протиріч для подальшої регіональної інтеграції та розвитку міжетнічних відносин. У кризові ж періоди розвитку суспільства і держави та зміни політичного клімату у відносинах між етнічними групами активуються маркери етнічності, що загрожує зростанням міжетнічної напруженості та дезінтеграцією поліетнічного простору. Ці маркери, що характеризують етнічну групу, є результатом як історичних, політичних, економічних умов, так і конкретних ситуацій. Історичні чинники складаються з історії етнічних груп та історії спілкування між ними; соціокультурні (культурні, економічні, політичні, демографічні, екологічні тощо) – пов'язані з соціокультурним середовищем міжетнічних взаємин; особистісні чинники можуть містити як досить глибоко вкорінені особистісні схильності до надгрупових забобонів (авторитаризм/конформізм), так і викривлене сприйняття дійсності під впливом політичних ідеологій чи етнічних міфів; ситуаційні чинники визначаються безпосередньою міжгруповою ситуацією. Вони акумулюють усі інші чинники і породжують міжгрупові відносини як такі [2, с. 314–329].

Дія всіх перелічених чинників в чималому складається під впливом традицій, разом з цим в одних обставинах головуючими можуть бути історичні та економічні або політичні та соціальні умови, в інших – конкретні ситуації, як стабільності, так і конфліктності. Здебільшого ситуації визначають вплив минулого досвіду, які стимулюють найглибші уявлення-маркери етнічності. Іншими словами, залежно від менталітету, особливостей соціального, економічного і політичного розвитку кожен етнос по-різному відчувається у одному й тому самому середовищі, відповідно, міжетнічні взаємини часто-густо визначаються сприйняттям дійсності, ніж самою об'єктивною дійсністю.

Зважаючи на вищезазначене та у контексті нинішньої ситуації в Україні й навколо неї, актуальним у теоретичному і практичному плані є звернення до проблеми міжетнічних відносин у сучасній Україні. Логіка викликів ситуації в Україні потребує аналізу цієї проблеми з урахуванням впливу внутрішніх чинників і зовнішніх умов, вироблення та застосування тих управлінських методів

регулювання міжетнічних відносин, які найкраще відповідають ситуації, що склалася нині в Україні.

Сьогодні Україна переживає чи не найскладніший момент у новітній історії свого існування. Загрози національної безпеки, втрати суверенітету і цілісності країни, політичний та економічний незалежності держави постали надзвичайно гостро, а очікування з приводу стабілізації ситуації є досить примарними. Ситуацію в країні непросто позначити одним словом. Конфлікт? Криза? Протистояння? Розкол? Війна? Як би ми не позначили події в Україні – вочевидь, це результат взаємного перетинання і впливу як внутрішніх чинників, так і зовнішніх впливів, унаслідок яких Україна сьогодні сприймається багатьма міжнародними політиками та експертами як суб'єкт геополітичних маніпуляцій та неспроможна держава.

Вацлав Клаус, колишній президент Чеської республіки, а нині – аналітик Інституту Вацлава Клауса, аналізуючи причини, які зумовили перебіг подій 2013–2014 рр. в Україні, наголошує: «Сучасна Україна – сумний спадок сталінського змішування народів та кордонів, розриву природних історичних зв'язків, спроби створити нову радянську людину та перетворити історичні народи в етнічні пережитки минулого» [3]. Ця теза, вірогідно, могла стати засадничою для подальших міркувань експерта стосовно ускладнення міжнаціональних та міжетнічних відносин на пострадянському просторі, реконструювання хронологічних зв'язків та пояснення багатоваріантності агресивної політики з боку Росії щодо країн–колишніх республік СРСР. Утім, наступною тезою фактично винесено вирок українській державності: «...виникненню теперішньої драматичної ситуації насамперед сприяв очевидний політичний, економічний та суспільний провал України як самостійної держави» [3]. Низка наступних положень мають зняти сумніння стосовно правомірності цих тверджень. Вважаємо за необхідне звернути увагу на деякі з них.

По-перше, зазначається, що в сучасній Україні відсутня історична традиція власної державності. За роки незалежності не створено держави, яку б прийняло все її населення. Її виникнення – це не результат зусиль її громадян та їх боротьби за самовизначення та суверенітет, а наслідок розформування СРСР тогочасним політичним керівництвом та відокремлення створених в радянську епоху колишніх союзних республік в їх тогочасних кордонах.

По-друге, за більше як 20 років самостійності України не вдалося сформувати національну самосвідомість та переконати її багатоетнічне населення в тому, що саме самостійна Україна – те утворення, що надасть можливості для здійснення народних сподівань. Власне, в цьому пасажі робиться наголос на розбіжностях між Західною («антиросійськи налаштований», «економічно відсталий та слабкий», «націоналістичний Захід») та Східною («економічно домінуючий», а отже – переважаючий Схід) частинами України.

Далі, по-третє, проводиться думка стосовно притиснення «українських росіян – представників великого культурного народу, раніше домінуючого в усьому регіоні», з боку «русофобствующих західно-українських націоналістів», нащадків «бандерівців» – «зрадників і фашистів», які «націоналістичними амбіціями» ображають та загрожують їм. З цих причин, ніби виправдовуючи проголошення окремих сепаратистських проросійськи налаштованих «республік», підкреслюється, що в теперішній ситуації відбувається відокремлення та кристалізація раніше індивідуальної у національному плані цієї етнічної групи.

Зрештою, стверджується, що Україна вже розділена на дві частини, адже її населення – це два народи, що мають протилежні – проєвропейське та проросійське – уявлення майбутнього розвитку країни. Фактично В.Клаус прогнозує затяжну політичну кризу в Україні з подальшою радикалізацією політики, виходом у ній на перший план чинників нації, мови, релігії, зовнішньополітичних орієнтацій. А у перспективі – економічне банкрутство та розпад держави.

Не применшуючи об'єктивність ризиків та загроз, які окреслені у політичному коментарі Інституту Вацлава Клауса № 25, вважаємо за потрібне зазначити наступне. Досить тривожним знаком у вищенаведеному аналізі ситуації в Україні, на нашу думку, є те, що, по-перше, ставиться під сумнів сам факт існування української національної держави. При цьому, по-друге, наполегливо проводиться думка щодо розколу країни, зумовленого кризою національної ідентичності та неподоланими регіональними (соціокультурними) розбіжностями. На цьому підмурку, по-третє, акцентуючи проблему міжетнічних відносин в Україні, що в сучасній ситуації концентрується навколо українсько-російських взаємин, фактично поставлено під сумнів такі засади національної безпеки, як територіальна

цілісність та державний суверенітет. Звідси, питання цілісності Української держави та самовизначення її народу переведено у площину невизначеності майбутнього не лише української державності, але й світової політики в цілому.

У 2004 р. відомий американський філософ, соціолог і футуролог Френсіс Фукуяма у роботі «Сильна держава. Управління та світовий порядок у XXI сторіччі» писав, що після закінчення холодної війни слабкі і недієздатні держави, ймовірно, стали єдиною найсуттєвішою проблемою для міжнародного порядку. Події ж 11 вересня 2001 р. дали зрозуміти, що проблема слабких країн нині має безпосередній зв'язок з безпекою інших країн та міжнародною стабільністю [4, с.158].

Зважаючи на те, що ситуація в Україні дедалі частіше має конотацію з визначенням «неспроможна держава», варто повернути увагу до нинішніх реалій, визначитися щодо питань: що являє собою феномен «неспроможна держава» (Failed States)? Чому в сучасному світі нестабільність держав є більш серйозною загрозою безпеці, ніж можливе протистояння між державами? Наскільки об'єктивні політичні діячі (експерти, коментатори, журналісти) та яку мету ставлять перед собою, навішуючи ярлики «недієздатна/ неспроможна держава», «держава, що не склалася»? Чи загрожує інституційна та політична слабкість режимів розгортанням конфліктних зон та протиставленням на міжетнічній, регіональній, політичній або іншій основі громадян суверенних держав?

Незважаючи на те, що в країнах Заходу було зроблено більш-менш успішні спроби надати поняттю «неспроможна держава» точний науковий зміст, на сьогодні не існує його універсального визначення, що створює простір для різних смислових конотацій. Дослідження цієї проблеми здійснюються за кількома пріоритетними напрямками:

- взаємозв'язок «неспроможної держави» з ситуаціями внутрішнього збройного конфлікту, політичної трансформації неопатрімоніалізму;
- аналіз внутрішніх і зовнішніх чинників виникнення неспроможності держав;
- оцінка місця і ролі, «неспроможних держав» у системі міжнародних відносин і світової політики.

Найчастіше термін «failed state» застосовують для позначення держав, що знаходяться в нестабільному, або «прикордонному», стані, тобто балансують на межі економічної та політичної кризи, або тих держав, які тривалий час перебувають у стані деградації. Такий стан, згідно з Д. Тюрером, виникає внаслідок «розпаду державних структур, які забезпечують підтримку закону і порядку, що провокує і супроводжується «анархічними» формами внутрішнього насильства». Згідно з сучасними міжнародно-правовими нормами як «failed state» також розглядаються держави з «агресивними, волюнтаристськими, тиранічними або тоталітарними» режимами [5].

Процеси розпаду держави та занепад державності, за словами У. Шнеккера, спостерігаються там, де державні інституції «втратили або не набули управлінської здатності у головних сферах компетенції» [6]. Німецький дослідник визначає три засадні функції держави, які становлять основу сучасної державності, а саме:

- 1) монополія на застосування сили;
- 2) надання державних послуг у різних сферах, а також механізми розподілу економічних ресурсів;
- 3) участь населення в політиці і процедурах ухвалення рішень і стабільність політичних інституцій.

Відповідно, кожна з означених функцій має індикатори, якими визначають ступінь ерозії державності. Так, монополія на застосування сили передбачає контроль (держави) над територією та її ресурсами за допомогою збройних сил та здатність державної армії/поліції щодо врегулювання локальних конфліктів або роззброєння приватних структур, які застосовують силу. Відповідно, показниками втрати або відсутності цієї функції є брак контролю над усією державною територією; недостатність контролю над зовнішніми кордонами, велика кількість і політична значущість приватних структур, які застосовують силу (у тому числі організована злочинність); розпад державного апарату безпеки («приватизація зверху»); озброєння населення; регулярні випадки самосуду; високі і зростаючі показники злочинності.

Здійснення державою своїх основних функцій у різних сферах суспільного життя (ринок праці, освіта, охорона здоров'я, охорона навколишнього середовища, розвиток інфраструктури тощо) та механізми розподілу економічних ресурсів – сфери, що фінансуються

за рахунок державних доходів (митні мита, податки, збори тощо), є критеріями соціально-орієнтованої держави. Її деградацію визначають такі індикатори, як: систематичне відмежування певних груп населення від економічних ресурсів; глибокі економічні та/або валютно-політичні кризи (наприклад, криза пенсійної системи); значні недоїмки податків або митних платежів, багаторазове оподаткування (державними та приватними структурами); слабкий перерозподіл; незначні державні витрати; зростаючий розрив між бідними і багатими; масове безробіття; зубожіння сільського населення (розрив між містом і селом); погіршення інфраструктури, системи освіти та охорони здоров'я, екологічна деградація тощо.

Політичний устрій держави характеризує міру залучення та форми участі населення в політиці і процедурах ухвалення рішень, стабільність політичних інституцій, якість правової держави і публічного управління. Індикаторами дисфункції виступають: посилення авторитарних або олігархічних структур ухвалення рішень, репресії проти політичної опозиції, фальсифікація результатів виборів, виключення певних груп населення з участі в політиці (наприклад, меншин), порушення прав людини (катування), відсутність незалежної юстиції, колапс державного управління, а також високий ступінь корумпованості.

Згідно з окресленими вище основними функціями держави У. Шнеккер виокремив три групи держав, які потрапляють до зони ризику: «слабкі держави» (weak states), «деградуючі або неспроможні держави» (failing states) і власне «держави, що не відбулись або розпалися» (failed states). У держав, що належать до останньої групи, відсутні будь-якою значною мірою жодна з трьох функцій, внаслідок цього можна говорити про повний крах або колапс державності.

Таким чином, поняття «держава, що не склалася»/«недієздатна держава»/«неспроможна держава» застосовується для позначення ситуації занепаду/руйнування/краху держави, коли держава не виконує свої основні функції щодо гарантування безпеки і розвитку, не здатна здійснювати ефективний контроль над своєю територією та її кордонами. У такому стані держава не може відтворювати умови свого існування, хоча деякі елементи держави можуть продовжувати своє існування. Зазначимо, що починаючи з 2005 року Дослідницька програма американського Фонду миру (The Fund for

Peace) та політологічний журнал Foreign Policy оприлюднюють Індекс неієздатності держав (Failed States Index). У 2014 р. його перейменовано в Індекс крихкості держав (The Fragile States Index). Індекс оцінює більше ста країн, презентуючи рейтинг ефективності державних систем, здатність (і нездатність) влади контролювати цілісність території, а також демографічну, політичну та економічну ситуацію в країні [7]. Передбачається, що нестабільні країни, послуговуючись цим рейтингом як порівняльним інструментом для аналізу проблемних моментів своєї політики, оцінки ризиків та прогнозування внутрішньодержавних процесів, матимуть додатковий ресурс для розробки стратегій запобігання та зменшення ймовірності виникнення конфліктів на своїй території.

Проблема «неспроможних держав» як виклик міжнародній безпеці дедалі частіше лунає у виступах політичних діячів та експертів. Так, на межі XX–XXI ст. держави, визначені як «failed state», були названі правлячими колами країн Заходу (насамперед США і Великобританії) розсадниками тероризму, загрозою світовій спільноті. Це стало важливою частиною обґрунтування введення військ в Афганістан, а потім в Ірак. У 2006 р. поняття «failed state» використовувалося для обґрунтування введення австралійських військ в охоплений безладами Східний Тимор. «Неспроможні держави» згадано як одну з нових загроз у Стратегії національної безпеки США від 1999 р., а в Стратегіях від 2002, 2006, 2009 рр. такі держави віднесено до розряду безпосередніх загроз національній безпеці США [8]. У Стратегії безпеки Євросоюзу 2003 р. неієздатні держави названо тривожним явищем, що підриває світовий державний порядок та посилює регіональну нестабільність [9]. У доповіді Групи високого рівня з питань загроз, викликів і змін «Більш безпечний світ: наша спільна відповідальність» [10] серед нових загроз згадуються й «слабкі держави». До цієї проблеми також звернувся Генеральний секретар ООН Кофі Аннан у своїй доповіді Генеральній Асамблеї ООН «При більшій свободі: до розвитку, безпеки і прав людини для всіх», зазначивши, що доки існують слабкі держави, народи світу не зможуть жити в умовах безпеки, законності та розвитку [11].

У західноєвропейських експертних колах до категорії «неієздатних» або «слабких» (failing/fragile states) переважно відносять держави третього світу, що нездатні до самостійного розвитку в

умовах глобалізації та загрожують міжнародній стабільності. Це території, які визнані як держави, але внаслідок різних чинників або на всій території цих держав, або на частині їх території відсутні будь-які інституційні утворення, здатні виконувати державні функції (передусім, щодо гарантування порядку і безпеки). Найчастіше на таких територіях знаходять притулок терористичні групи, а в територіальних водах орудують пірати. Ці території використовуються для здійснення незаконного обігу зброї, наркотиків і психотропних речовин, работоргівлі та проституції тощо.

З точки зору міжнародного права, зазначає А. Орбелян, територія «держави, що не склалася», немов би «чорна діра» на «міжнародно-правовій карті» світу. Фактично відсутні механізми примусу виконання зобов'язань на цій території, в тому числі і зобов'язань *erga omnes* (зокрема, зобов'язання щодо захисту прав людини і зобов'язання щодо боротьби з міжнародними злочинами). На таких територіях ускладнений контроль за дотриманням норм міжнародного гуманітарного права та міжнародного права, прав людини. Існують проблеми в міжнародно-правовому співробітництві в боротьбі з міжнародними злочинами, проблеми з реалізацією міжнародно-правової відповідності тощо. Прикладом таких країн є Сомалі, Руанда, Гаїті, Ліберія, Конго, Сьєрра-Леоне, Афганістан та інші [12, с.125–132].

Таким чином, стосовно інтересів гарантування міжнародної безпеки визначальним критерієм віднесення країни до групи неспроможних держав можна вважати наявність факторів, що справляють негативний вплив на зовнішній світ. Зокрема, такі «некеровані території» несуть явну і пряму загрозу миру і стабільності, вони найчастіше сприяють розростанню регіональних конфліктів, а також залишаються потенційним джерелом конфліктів та гуманітарних катастроф у вигляді потоків біженців, вогнищ епідемій, голоду тощо.

Є й інший план проблеми «неспроможних» держав, що характеризує її як надуману та політично вмотивовану. На сторінці енциклопедії Вікіпедія зазначається, що суперечливість терміна «failed state» виникає з «політичних і військових наслідків навішування на державу ярлика «failed» – ігнорування законів і закликів його уряду, а також можливого збройного вторгнення ззовні, що саме по собі має «вкрай сумнівну законність» [13]. У багатьох ви-

падках це словосполучення залишається політичним ярликом, який навішують на противника, у тому числі з метою пропагандистської кампанії для його дискредитації. Зокрема, поширення такої пропагандистської «тактики» дедалі частіше спостерігається на пострадянському, зокрема російському, політичному і політологічному дискурсі, де в загальнонауковому контексті фігурує термін «недієздатна держава», тоді як словосполучення «держава, що не відбулася» найчастіше фігурує у політичній риториці щодо колишніх союзних республік СРСР.

Варто згадати виступ В.Путіна на саміті НАТО у Бухаресті 4 квітня 2008 р., у якому президент РФ висловив своє бачення державних стратегій Грузії та України, а також порівняти промови російських політичних діячів щодо Грузії та України як «держав, що не відбулися».

К. Затулін (2003 р.): «Насправді Грузія – класичний приклад держави, що не відбулася (fault state). У своїх масштабах Грузія ніколи раніше в незалежному своєму статусі не існувала. У нинішньому ареалі, в цих межах вона була вперше об'єднана тільки за Сталіна в Радянському Союзі. У той момент, коли окремі грузинські та негрузинські землі вступали до Росії в XVIII–XIX сторіччях, коли йшла громадянська війна в Російській імперії і після Жовтневої революції, кордони Грузії мало нагадували сьогоденні» [14].

В. Путін (2008 р.): «Україна, взагалі, складна дуже держава. Україна в тому вигляді, в якому вона сьогодні існує, вона була створена за радянських часів; вона отримала території від Польщі – після Другої світової війни, від Чехословаччини, від Румунії... від Росії величезні території одержала на Сході та на Півдні країни. Це складне державне утворення. І якщо ще внести туди натівську проблематику, інші проблеми, це взагалі може поставити на грань існування самої державності... Крим просто отримано Україною рішенням Політбюро ЦК КПРС. Навіть не проведено було державних процедур по передачі цієї території...» [15].

Зазначимо, Грузія, яка у 2008 р. наполегливо рухалась у напрямі зближення з НАТО, за декілька місяців під час ескалації грузино-осетинського конфлікту зазнала потужної військової агресії з боку Росії, а в рамках операції з примушення грузинської сторони до миру з'явилися дві нові невизнані держави – Південна Осетія та Абхазія. Сьогодні Україна, просуваючись у напрямі європейської

інтеграції, також зазнала з боку Росії військової інтервенції на Сході країни та анексії території АР Крим. Варто звернути увагу на те, що у вищезазваному виступі на саміті НАТО 2008 р. В. Путін акцентував саме на проблемі міжетнічних відносин: стосовно Грузії фігурувала теза про багаторічний етнічний конфлікт між грузинами, абхазами та осетинами, стосовно України зазначалося, що третину її населення становлять етнічні росіяни, а в окремих регіонах, зокрема у Криму, – майже повністю. Зрештою, і Грузія, і Україна зазнали порушення територіальної цілісності та зміни кордонів.

У контексті нинішніх подій в Україні заслуговують на увагу погляди ідеолога неоевразійства О. Дугіна, які, видається, мають суттєвий вплив на формування поглядів політичних керманів РФ. О. Дугін одночасно і у взаємозв'язку з поняттям «failed state» вживає й інший термін – «turn country» – «країна, призначена до розриву, країна з національною державністю, що не відбулась, яку надто пізно вже починати і для якої, за великим рахунком, немає жодних внутрішніх підстав для того, щоб її зберігати». І те, і те, на думку О. Дугіна (2004 р.), цілком стосується України: «єдина Україна – це геополітичний нонсенс... Або вона повинна визначитися в євразійському напрямі, куди більшість її цивілізаційних територій тяжіють, або вона повинна бути розколота. Єдиної України, орієнтованої, інтегрованої на західну європейську цивілізацію, просто не може бути...» [16].

З погляду О. Дугіна (2006 р.), «держави, що відбулися», не зможуть відбутися навіть у разі, якщо відмовляться від неконтрольованих ними або проблемних територій. Вихід для них, зрештою, один – злитися з Росією: «Велика Росія повинна включати в себе не тільки те, що відколюється від пострадянських держав, що не відбулися, які сліпо рвуться до НАТО, щоб згинуть в атлантизмі та глобалізмі, втративши гідність, ідентичність і майбутнє. Велика Росія повинна включати і Молдову, і Грузію, і Україну, а не тільки Придністров'я, Південну Осетію чи Крим» [17].

Із наведених цитат можна зробити висновок, що, по-перше, жупел «держава, що не склалася» щодо окремих пострадянських країн несе в собі конотацію остаточного здійсненого факту. Така держава вже не відбулася і не відбудеться. Понад те, мається на увазі, що вона і не могла відбутися, оскільки була створена «штучно», а не таким собі «природним» шляхом, і тому не має і не може

мати під собою реальної основи. По-друге, принципове розходження між сприйняттям «failed states» у Росії, порівняно з країнами західноєвропейського світу, полягає в тому, що в Росії ці характеристики щодо колишніх союзних республік сприймаються не з тривогою (як, наприклад, у ЮАР щодо Зімбабве, в Австралії щодо Східного Тимору), а з певним задоволенням. По-третє, визнання факту, що у країн, які відокремилися від Радянського Союзу (а точніше – Росії), справи йдуть не дуже добре, породжує певне відчуття реваншу серед носіїв імперської системи цінностей, відповідно, прагнення підтримувати ідеальний образ «неспроможних сусідів» перетворюється на проведення практичного політичного курсу. Зрештою, за певних умов аргумент «держава, що не відбулася» може бути використаний і для обґрунтування збройного вторгнення або іншого радикального втручання Росії у справи будь-якої з колишніх союзних республік.

На тлі нинішньої ситуації в Україні, яка вже зазнала загроз втрати територіальної цілісності з боку Росії, анексії Криму та війни на Сході України, варто уважно поставитися до закликів В. Жириновського до «цивілізаційного урегулювання» ситуації в Україні через розділення її території поміж Польщею, Румунією, Угорщиною та, за прикладом Росії, проведення на території України референдумів щодо приєднання до Польщі п'яти західних областей: Волинської, Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Рівненської, до Румунії – Чернівецької області, до Угорщини – Закарпаття. Поставитися уважно не через недовіру до західноєвропейських країн-сусідів України, а через усвідомлення того, що етнічний фактор, перетворюючись на засіб внутрішньо- та зовнішньополітичної боротьби, загрожуює внутрішньополітичній стабільності та територіальній цілісності країни. Зокрема, викликом для безпеки України є тенденція набуття її жителями громадянства суміжних держав, які слугують «етнічними метрополіями», проводять активну політику підтримки закордонних співвітчизників, а також в напівофіційних заявах визначають своїм пріоритетом формування територіальних автономій у сусідніх країнах [18].

Сьогодні Україна переживає жорстку системну кризу – кризу інституцій; кризу інтересів; кризу цінностей; кризу ідентичностей. По-перше, позначаючи її як кризу державності, вітчизняні експерти, передусім, вказують на кризу базових відносин у політико-правовій

та соціально-економічній сферах, внаслідок більш як двадцятирічного нехтування потребою здійснення суспільних перетворень, яких вимагали українське суспільство і держава, що, врешті-решт, призвело до деградації більшості важливих суспільних інститутів в Україні, погіршило ситуацію із забезпечення базових прав і свобод людини і громадянина, поставило країну на межу втрати цілісності, зробило її вразливою щодо зовнішньої інтервенції [19].

Згідно з рейтингом конкурентоспроможності ВЕФ за 2014–2015 рр. (Всесвітній економічний форум у Давосі), Україна перемістилася з 84-го на 76-те місце за конкурентоспроможністю серед 144 держав світу. Але поки що це – повернення позицій 2012 р. (Україна була на 73-му місці), після минулорічного стрімкого падіння відразу на 11 позицій [20]. Найгірше в Україні йдуть справи з якістю державних інституцій (130-те місце з 144), макро-економічною стабільністю (105-те), ефективністю товарних ринків (112-те), розвитком фінансових ринків (107-ме). Низьку конкурентоспроможність нереформованих українських підприємств частково пояснює низька готовність до технічних інновацій (85-те місце в світі). Погано з інноваціями і бізнес-ефективністю – 92-ге місце у світі [21]. І через рік після Євромайдану Україна лишається найкорумпованішою країною Європи, перебуваючи, за рейтингом сприйняття корупції Трансперенсі Інтернешнл, на 142-й позиції з 175. На останніх місцях Україна в рейтингах судової системи, захисту власності, адміністративних процедур тощо [22]. Згідно з Індексом крихкості (недієздатності) держав (Fragile (Failed) States Index) Україна перебуває у групі держав з рівнем стабільності нижче середнього, що визначається як небезпечний рівень ризиків. У 2014 р. Україна посіла 113-ту позицію (у 2013 р. – 117-ту, 2012 р. – 113-ту, 2011 р. – 110-ту, 2010 р. – 109-ту) [23].

Найбільшою проблемою України укладачі «Індексу» вважають роздробленість політичних еліт і пов'язані з цим проблеми з виборами та політичною конкуренцією. Другою за значимістю проблемою визначено легітимність держави, що включає рівень корупції, ефективність уряду, рівень демократії і тіньова економіка. Третьою за важливістю загрозою названа зовнішня інтервенція. Україна в очах західних експертів та політичних діячів сприймається як слабка держава, яка не може досягти поставлених цілей на зовнішній і внутрішній аренах, а іноземні сили можуть

впливати на процеси, що проходять всередині країни. Отже, попри збройний конфлікт на Сході країни та анексії Криму незначне підвищення позицій України, порівняно з минулорічними рейтингами, пов'язано переважно з очікуванням реформаційних змін від новообраного уряду країни.

По-друге, в оцінці нинішньої ситуації, яка склалася в Україні, аналітики та експерти єдині в тому, що серед найважливіших передумов кризи були етнокультурна неоднорідність українського суспільства та соціокультурні розбіжності регіонів України. Два найбільші етноси – українці та росіяни разом становлять 95,1% усього населення. Шість наступних за величиною груп – білоруси, молдавани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї – разом становлять 3,1% населення. Разом з росіянами та українцями ці вісім етнічних груп становлять понад 98% населення. За ними йдуть вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи. Кожна з цих груп становить близько 0,1 – 0,2% в населенні країни, а усі вісім – 1,1%. Нарешті, «інші» становлять ще 0,4% [24].

Географічні та історичні особливості України, специфіка її економічного, політичного та соціокультурного розвитку утворили складний етнополітичний образ країни. Традиційно умовно виокремлюють чотири основні регіони країни:

1) Захід України, де домінує україномовне населення, активне в політичному житті. Великою мірою це зумовлено тим, що в політичній культурі регіону зберігається вплив історичної спадщини, пов'язаної з перебуванням у складі Австро-Угорщини та Польщі (традиції багатопартійності, приватної власності, громадянського суспільства, високий ступінь релігійності населення). За цими параметрами регіон досить близький до республік Прибалтики, приєднаних до СРСР у 1940 р.

2) Схід України – високоурбанізований регіон з переважанням російськомовного населення. Саме тут сконцентрована важка промисловість, яка найгірше піддається реформуванню. Насамперед це стосується вуглевидобувної промисловості Донбасу.

3) Центр України, для якого характерні досить велика частка україномовного населення в містах та україномовне село, яке не є, однак, політично активним.

4) Південь України – російськомовні міста й політично пасивне українське село [25].

Утім, деякі дослідники оперують цифрами від 5 до 13 регіонів, зважаючи як на історико-культурні особливості їх розвитку, так і на характерні ознаки регіональних політичних режимів, що за роки незалежності сформувалися шляхом поділу регіонів на сфери впливу фінансово-промислових груп з політичними надбудовами – партіями [26, с. 375–378].

Історично обумовлені соціокультурні розбіжності між регіонами країни були культивовані вченими-гуманітаріями і, за відсутності дійсно продуманої та грамотної політики розвитку регіонів, склали підґрунтя для конструювання міфу про дві України, що мають полярні цивілізаційні, ментальні, мовні, зовнішньополітичні та інші орієнтири. Західна частина України, а також, частково, її Центральний регіон історично орієнтовані на європейську цивілізацію, тоді як східні та південні регіони зберігають переважно орієнтацію на російську цивілізацію. Жителі цих регіонів ідентифікують себе як україно- і російськомовні громадяни. Одна частина говорить українською, інша російською мовами, одна безпосередньо межує з Заходом, інша з Росією, одна переважно виживає за рахунок заробітчанства в Європі, а значна частина мешканців іншої взагалі ніколи у житті не була за кордоном. Серед них багато людей, які глибоко ностальгують за Радянським Союзом, це переважно представники старшого покоління. Одна частина бачить себе часткою Європейського демократичного співтовариства, інша тяжіє до союзу з Росією.

Безперечно, якщо міркувати у макрорегіональних та макрокатегоріальних термінах, міф про «дві України» являє собою «зіткнення цивілізацій» (за визначенням С. Гантінгтона) – протистояння європейського та російського цивілізаційних кодів, авторитарного і демократичного світів, «відкритого» та «закритого» типів культури. Водночас, варто звернути увагу на те, як звичайні громадяни оцінюють процеси, що відбуваються в країні, яким із можливих шляхів розв'язання проблем віддають перевагу. Як засвідчують результати опитувань ІСПП НАПН України, якщо погляди на розвиток української нації та зовнішньополітичні орієнтації протягом багатьох років були прямо протилежними, то розбіжності щодо соціально-економічних та політичних реалій між населенням регіонів були мінімальними.

Упродовж усіх років незалежності карта регіональних розбіжностей цілеспрямовано розігрувалася українськими політиками, укорінення цих міфів у масовій свідомості та фрагментація суспіль-

ства були в інтересах різних кланово-олігархічних (у тому числі – кримінальних) груп. Трагічним результатом такої політичної «далекоглядності» став негласний «пакт еліт» щодо розподілу її регіональної структури на певні територіальні анклавів та, як наслідок, «регіоналізація» політичних партій, регіональний лобізм. Цілком закономірно, що політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин, проблем вживання мови на нерві ціннісного розколу дозволяло використовувати традиційне ідейно-політичне протистояння російськомовних і україномовних регіонів країни як технології маніпулювання масовою свідомістю. Враховуючи те, що етнічні спільноти, що ідентифікують себе як україномовні та російськомовні, разом становлять майже 95% населення країни, а на всі інші етнічні групи припадає близько 5% населення країни, політичні сили, що за роки незалежності так і не заручилися підтримкою переважної більшості населення, найбільш активно використовували зв'язок між культурно-мовними та політико-ідеологічними уподобаннями у передвиборчій боротьбі та робили ставку або на російськомовні регіони, або на україномовні.

За такої ситуації соціокультурні та політичні установки українських громадян суттєво різнилися залежно від регіону проживання, що стало родючим ґрунтом для репродукування соціокультурних та політико-ідеологічних типів ідентичностей від «*homo soveticus*» до космополітичних ідентичностей. Понад те, ці типи ідентичностей були включені в систему жорстких політичних виборів у спектрі між демократією та авторитаризмом, економічних уподобань, а також в індивідуальному ставленні до Української держави [27]. Власне, полярні ідентифікації, як справедливо зазначає Л.Нагорна, утворили феномен суспільного розмежування, яке в суспільстві часто сприймалося як розкол [28].

Можемо погодитися з тим, що міжетнічні відносини в Україні значною мірою визначалися її внутрішніми регіональними особливостями, однак поляризація українського соціуму не стільки відволікала увагу від нереалізованих реформ у країні, корупції, соціальної нерівності та несправедливості, скільки створювала нові лінії потенційної конфліктності. Попри це, міжетнічний спокій залишався одним з небагатьох здобутків незалежної України багато в чому завдяки історично сформованому досвіду безконфліктного співіснування представників багатьох етносів на її теренах, що заклало

основи міжетнічної толерантності, заснованої на плюралізмі культур, мов та релігій. У той же час, репродукування соціокультурних розбіжностей, будучи дестабілізуючим фактором у поліетнічному середовищі українського суспільства і держави, багато в чому сприяло тому етнокультурному розмежуванню, яке дало підстави для моделювання сценаріїв розколів України. Врешті-решт, їх практичне втілення у життя може стати цілком реальним, оскільки, як відомо, мобілізація відбувається не після оголошення війни, а непомітно, поступово проводиться задовго до цього.

Ситуація, яка сьогодні склалася в Україні, не залишила байдужою жодної людини. Проте її остаточний академічний аналіз не є можливим, тому що події розвиваються надзвичайно швидко. Ані широка дискусія, яка сьогодні розгорнулася в науково-експертному середовищі, у ЗМІ та соціальних мережах, ані обтяжена досвідом старих підходів риторика українських політиків, як і заяви західних політиків, в умовах радикалізації суспільно-політичних процесів виявилися неспроможними суттєво вплинути на ситуацію в країні. Отже, і політики, і експертна спільнота, і самосвідома частина громадян України, усвідомлюючи гостроту тих загроз та ризиків, які сьогодні перейшли в практичну реальність, шукають відповіді на питання щодо виходу нашої країни з жорсткої кризи та вибору шляху, який відповідатиме майбутньому належному стану суспільства і держави.

Вочевидь, розв'язання проблем, що нині становлять загрози державній безпеці, практично пов'язано з питанням регулювання міжетнічних відносин в Україні, їх стабілізації та гармонізації. Тому формування і зміцнення національної єдності, суспільна реконсолідація та регіональна реінтеграція мають стати базовими умовами гарантування безпеки та незалежності держави. Діяльність щодо виконання цих завдань необхідно вивести на рівень довгострокового стратегічного пріоритету державної політики. З огляду на існуючі та потенційні загрози щодо цілісності України, потрібні спільні зусилля щодо започаткування процесу національного примирення і національної єдності, що вимагають підвищеної уваги як з боку держави, так і всього суспільства. Наразі українським політикам необхідно припинити оперувати категоріями території та протиставленням її частин, припинити дискусії про мову, не створювати з неї інструмент провокації. Україну як цивілізовану, європейську країну

необхідно мислити й репрезентувати через категорію Батьківщини. Для повернення собі власного простору Україна має керуватися інструментами культури. Збереження міжетнічної злагоди та зміцнення полікультурного характеру українського суспільства, з одного боку, консолідація етнічних українців та ідентифікація представників етнічних спільнот з українською державністю, з другого, та нормалізація відносин між центром і регіонами, міжрегіональне співробітництво, з третього – ці засоби духовної, політичної, територіальної єдності країни мають стати бар'єром на шляху до дезінтеграції в умовах системної кризи та збройного конфлікту на території України.

Сьогодні спостерігається відчутне піднесення патріотизму в українському суспільстві. Згідно з результатами репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України на запитання «Чи підтверджуєте Ви прийнятий у 1991 році Акт проголошення незалежності України?» (воно було цілком аналогічним винесеному на всеукраїнський референдум 23 роки тому) 92,4% респондентів відповіли «так». Це майже на 7% більше, ніж у серпні минулого року, і на 16% – порівняно з офіційним результатом згаданого референдуму*. Акт проголошення незалежності сьогодні підтверджує абсолютна більшість мешканців усіх регіонів: на Заході – 97,7%, у Центрі – 95,1%, на Півдні – 96,6%. Навіть на Сході незалежності України говорять «так» 85,7% опитаних. Однак у тому, що Україна нині є дійсно незалежною державою, впевнені набагато менше громадян – 44,1% (у Західному регіоні – 59,2%, Центральному – 36,8%, Південному – 56,8%, Східному – 38,9%). Водночас близько двох третин опитаних (74,7%) оптимістично налаштовані щодо майбутнього нашої держави – висловлюють переконання, що вона спроможна існувати як незалежна. На Заході таких 92,8%, у Центрі – 74,7%, на Півдні – 79,5%, на Сході – 62,9% [29].

Майже 60% громадян переконані: ми довели, що ми є сильна нація, європейська держава – тепер ми повинні захистити свої здобутки [30]. При цьому вельми істотно, що 68,3% респондентів

* У 1991 році за незалежність України, згідно з даними ЦВК, хоча й проголосувало 90,32% учасників референдуму, але вони становили лише 76,03% всіх, хто тоді мав право голосу. Отже, тільки цього року частка громадян, котрі підтримують незалежний статус нашої держави, вперше перетнула 90-відсотковий рубіж.

вважають: попри всі зовнішні та внутрішні загрози Україну можна зберегти як єдину державу, бо «того, що об'єднує громадян, значно більше, ніж того, що роз'єднує». У Західному регіоні такої думки дотримуються 85,7%, Центральному – 70,9%, Південному – 73,8%, Східному – 54,2%. (На Донбасі частки тих, хто вірить у можливість збереження цілісності держави, і тих, хто не вірить, виявилися майже однаковими – понад 37% і близько 40%, відповідно) [31].

Ціна цього викарбованого на хвилі патріотизму переконання надзвичайно висока, але й небезпечна подальшою радикалізацією суспільства та суспільних настроїв за відсутності політичної волі та готовності політиків реально взятися за реформи та перетворення України на сучасну та демократичну країну, якої потребують її громадяни. Вкрай важливо, щоб була запропонована чітка та виважена програма перетворень на близько- та середньострокову перспективу, засоби та механізми її реалізації, запроваджені політичні, партійні кадрові зміни, визначена міра їх відповідальності, почуті громадянські ініціативи. Українці воліють мати сильну державу, яка зможе, нарешті, скористатися потужним ресурсним потенціалом, у тому числі її громадян, на користь розквіту своєї омріяної країни, а не країни «обраних». Таким чином, брак важелів впливу на владу на будь-якому рівні посилюватиме рівень суспільної напруженості.

Зазначимо, рівень суспільно-політичної активності залежить від багатьох чинників, і їх потрібно багато, аби настрої переросли у реальні протести. Тому для того, щоб говорити про ризики та тенденції протестних настроїв в українському суспільстві, недостатньо кількісних показників. Для діагностики і відстеження рівня суспільно-політичної активності вкрай важливо виявлення протестного сегмента, ідентифікація причин, що спонукають громадян до протестів, виявлення міжрегіональних розбіжностей, зміст гасел і вимог, що висуваються, тощо.

Найчастіше спонукають людей до протестів погіршення соціально-економічного становища та політичні проблеми, низька ефективність розв'язання органами державної влади проблем у основних сферах суспільного життя. Сьогодні соціально-економічну та політичну ситуацію оцінюють як погану або дуже погану 67,1%, нормальною і цілком нормальною вважають 19,6% респондентів. Порівняно з груднем 2013 р., кількість останніх зменшилася на

6,8%, а тих, хто вважає її поганою або й дуже поганою, зросла на 10,7%. Найбільш песимістично оцінюють ситуацію жителі Східного регіону – 73,4%. Як правило, соціально-економічну та політичну ситуацію населення пов'язує з впливом внутрішніх факторів. Проте цікаво, що з впливом керівництва України (77%) зрівнявся, на думку респондентів, вплив керівництва Російської Федерації на чолі з В. Путіним (77%) та наблизився до нього вплив керівництва США і країн Європейського Союзу (65%) [31]. Імовірно пояснення – українці дедалі більше усвідомлюють, що наша країна стала місцем зіткнення геополітичних інтересів великих держав.

Посилення соціальної напруги в суспільстві також є показником зниження довіри населення до державної влади. Цілком закономірно, що більшість громадян України підтримує заходи, спрямовані на боротьбу з корупцією та соціальною безвідповідальністю представників політичної еліти. Так, нещодавно ухвалений Верховною Радою Закон «Про очищення влади» скоріше схвалюють 63,8%, скоріше не схвалюють 10,2% (не визначилися з відповіддю 18,5%, ще 7,5% обрали відповідь «нічого не знаю про цей закон»). Водночас, значною популярністю користуються й неправові «методи» люстрації – самосуди над можновладцями. Кожен п'ятий з опитаних (21,8%) на запитання «Як Ви оцінюєте останні громадянські акції, під час яких державних чиновників та народних депутатів викидали у сміттєві баки?» дав відповідь «однозначно позитивно». Разом з тими, хто оцінює люстрацію за допомогою сміттєвих баків скоріше позитивно, ніж негативно (22,8%), це становить сумарно 44,6%. Тією чи іншою мірою негативно ставляться до таких «методів» 38,9% респондентів [30].

Загалом, ситуація у нашій країні ніколи не була стабільною, тому чисельність переконаних у тому, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямі, зазвичай значно перевищувала кількість тих, хто дотримувався протилежної думки. У березні 2014 р. лише чверть українців (25,6%) вважали, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, тоді як майже половина опитаних (45,0%) переконані, що у неправильному. У жовтні цього року їх співвідношення вже становило 32,2% та 38,3%, відповідно [32]. Слід зазначити, що у березні 2013 року ці показники, за даними Центру Разумкова, становили – 18,1% та 62,9%, відповідно. Проте двічі – у 2005 році, з приходом до влади «помаранчевої» команди,

та у 2010 році, після обрання Президентом України В. Януковича – їх співвідношення діаметрально змінювало свою конфігурацію. Подальше загострення суспільно-політичної кризи в Україні та нереалізація очікувань громадян знов погіршували сприйняття ситуації в країні в цілому [31]. Цілком зрозуміле після подій Майдану-2014 більш позитивне, порівняно з минулим роком, сприйняття перебігу подій в Україні.

Очікування з приводу стабілізації ситуації в Україні залишаються невизначеними, і це збільшує накопичений в українському суспільстві протестний потенціал. Третина респондентів – 36,2% – з більшою чи меншою мірою впевненості заявляють про свою готовність особисто брати участь у масових акціях, якщо такі триватимуть або розпочнуться знову. Найбільше налаштовані брати участь у масових акціях жителі Заходу (57,9%) та Центру (40,8%). Менший, але достатньо високий ступінь готовності спостерігається на Сході (26,6%) та Півдні (19,7%). Порівняно з груднем 2013 року частина тих, хто готовий брати участь у масових акціях протесту, зросла на 5,7%, натомість тих, хто не буде, – зменшилася на 11,1%. Зазначимо, що аналогічний сплеск протестних настроїв серед населення та готовності громадян брати участь у масових виступах протесту було зафіксовано у 2004 році, напередодні «помаранчевої революції». Протягом усієї каденції Президента В. Ющенка ці настрої в суспільстві поступово спадали і в грудні 2009 р., засвідчивши глибоке розчарування в «помаранчевій революції», сягнули мінімуму – 23,8% [31]. Водночас привертає увагу те, що попри високу загальну активність протестних настроїв оцінка громадянами власної здатності впливати на суспільні процеси, які відбуваються навколо, лишається невисокою. Тою чи тою мірою погодилися з тим, що справляють такий вплив, – 13,7%, не погодились – 67,2%. У жовтні 2012 року здатних справляти вплив було 10,8%, не здатних – 78,6%. Попри це, понад 60% опитаних погодилися з тим, що доля країни залежить від кожного з нас [31].

Вочевидь, криза державних інституцій та подвійний характер суспільно-владних відносин, олігархізація номенклатурно-бюрократичного прошарку та тягар інституційних практик радянського минулого, декларативна риторика та формальна орієнтація на засвоєння нових принципів демократичного врядування спричинили нівелювання ціннісних засад соціальної справедливості, а несправе-

дливий перерозподіл суспільних ресурсів породив у країні розкол між структурними шарами політичного простору – державою та суспільством. Тож потребує значної уваги проблема «стикової зони», що існує між державою і громадянським суспільством. Це – зона публічної сфери та комунікативних практик, у межах якої здійснюються взаємодія і співробітництво громадські і державні інституції.

У той же час, необхідно врахувати чинник політичної маніпуляції, коли певні сегменти суспільної думки артикулюються та робляться «найвагомішими» у критичні моменти розвитку Української держави. Ці сегменти, як-то: мова, історична пам'ять, зовнішньополітичні орієнтації тощо – набувають визначального значення напередодні виборчих кампаній і практично зникають у міжвиборчий період. Слід пам'ятати, що для офіційної російської риторики тривалі етнокультурні, ціннісні та політичні розбіжності між російськомовними та україномовними регіонами України стали родючим ґрунтом для активації й утримання радянських ментальних конструкцій, що конструювали квазірадянську модель «руського мира» та посилювали проросійські настрої в російськомовних регіонах країни. На тлі тотальної корупції, глибокої несправедливості та принизливої нерівності без особливих зусиль проводилася продумана й доволі успішна психологічна інформаційна інтервенція, спрямована на дезінтеграцію та деkonsолідацію українського суспільства та держави, що згодом переросла у широкомасштабну відверто антиукраїнську кампанію.

Схід і Захід України розділив потужний інформаційний бар'єр: попри те, що мешканці усіх регіонів отримують інформацію переважно з українських медіа, вибір громадянами основних джерел інформації має виразну регіональну специфіку. Менш як 2% жителів Західного регіону дивляться і слухають передачі російських телебачення і радіо, тоді як у Східному та Південному регіонах – майже вдвадцятьох більше: відповідно, 38,4% і 39,1%. Відсутність інформаційного імунітету та навичок критичного осмислення інформації були і є вагомими чинниками суттєвих розбіжностей в оцінці політичних подій та суспільно-політичних явищ мешканцями цих регіонів, у тому числі подій Євромайдану. Іншим, не менш значущим чинником того, що жителі Києва та Донецька, по суті, перебувають у різних реальностях, слід назвати якість вітчизняного інформаційного простору, яке красномовно ілюструє невисока оцінка населен-

ням власної поінформованості щодо ситуації в країні. Так, у березні 2014 р. лише 36,3% респондентів заявили, що вважають себе достатньо обізнаними щодо соціально-економічної та політичної ситуації в країні, тоді як 51,3% – загалом обізнані, але недостатньо. Надаючи перевагу терміновим повідомленням про самі події й не приділяючи належної уваги аналізу їх причин та наслідків, вітчизняні ЗМІ* виявили свою нездатність протистояти негативним інформаційним впливам, адже маніпулятивна подача інформації російськими ТБ та радіо (аудиторія – 22,5% опитаних) дисонує з тим, що передають українські медіа. Як наслідок, люди знають, що відбулося, але часто не розуміють чому [31].

Сьогодні проблема регулювання міжетнічних відносин в Україні має подвійне навантаження. По-перше, перед державою, яка має поліетнічний склад населення, стоїть завдання збереження нормальних міжетнічних стосунків, захист прав національних меншин, відповідно з узятими зобов'язаннями і в інтересах миру та злагоди в суспільстві. Як справедливо зазначе В.Євтух, стратегія держави у сфері етнонаціонального розвитку повинна спиратися на досконалі механізми впровадження правничих засад державної етнополітики та вправну управлінську систему (етнічний, етнополітичний менеджмент), які на сьогодні тільки формуються [33]. З іншого боку, нерозв'язана за роки незалежності в Україні проблема національної консолідації та єдності не дала змоги сформуватися українській політичній нації, яка народжується сьогодні в умовах жорсткої системної кризи та зовнішньої військової інтервенції.

Неготовність українського політикуму відповісти на соціальні, політичні та економічні виклики сьогодення, як і досить низька оцінка громадянами власної здатності впливати на суспільні процеси, які відбуваються навколо, примножують невизначеність щодо скорішого подолання тих випробувань, які постали перед Українською державою. Цілком очевидно, що варіанти розвитку подій будуть визначати стан суспільної свідомості громадян України і надалі. Разом з цим, найближчий час може принести нам важко-

* Ідеться передусім про електронні ЗМІ, з яких більшість наших громадян отримують інформацію про події в країні (75,7% – з повідомлень українських телебачення та радіо, 25% – з інтернет-видань, 16,5% – із соціальних мереж).

прогнозовані, ситуативні комбінації майбутнього, що можуть спричинити масові заворушення. Можна говорити про наступну тенденцію, оскільки динаміка суспільних очікувань, турбулентність громадської думки залежить як від ситуаційних чинників, так і від дій центральної влади на теренах регіонів України, остільки у кризові періоди відбуватиметься певний сплеск протестних настроїв, які будуть примножені на динаміку недовіри до держави як такої чи принаймні до органів державної влади та управління.

За роки незалежності Україна не змогла побудувати сучасні державні інституції. Отже, спроможність Української держави сьогодні залежить від перебудови її інституційної структури. Водночас, осмислюючи сучасні тенденції розвитку державно-управлінських систем, вважаємо, що причиною гальмування системних реформ є не лише інституційні, але й культурні чинники, які подеколи є більш значущими, аніж розвиток інституцій. І саме сьогодні дієвість системних реформ в Україні визначається змінами в психосоціальній культурі політико-управлінської еліти та українського загалу [34].

Радикалізація суспільних настроїв унаслідок подій 2013–2014 рр. не стільки зменшила традиційно притаманну українцям амбівалентність та невизначеність, скільки сигналізувала про формування нових установок, які можуть стати основою зміцнення національної самосвідомості українського народу, суспільної консолідації, соціальної мобілізації та громадської самоорганізації. Вкрай важливо не розпорошити ці паростки і саме на цьому ґрунті здійснювати системну, реалістичну, відкриту та прозору, соціально відповідальну державну політику, щоб відновити довіру до влади.

На тлі стратегічних завдань урегулювання збройного конфлікту на Сході України, децентралізації влади, реформи місцевого самоуправління надзвичайно важливим є процес реінтеграції та консолідації поліетнічних регіонів України, в підмурку якої має бути закладена ціннісно-орієнтована комунікація. Адже відносини між регіонами України поки ще не мають ані глибокої ціннісної основи, ані спільного мобілізаційного проекту, через що бачення майбутнього замінюється емоціями про «орієнтацію на Захід» та «орієнтацію на Схід» як альтернативних сценаріїв розвитку держави.

Особливої уваги потребуватимуть східні регіони країни, які зазнали багаточислової соціальної травми. Спочатку була болюча втрата внаслідок розпаду СРСР значення дуже успішного і дуже

поважного промислового регіону. На цьому підмурку сформувалася система паралельного управління (т.зв. «олігархат») через створені регіональними елітами та групами інтересів своєрідні соціально-економічні регіональні анклавів, що мали оригінальний статус з певним колом пільг щодо податків, інвестицій, тарифів тощо. Нині – збройний конфлікт, що зруйнував інфраструктуру регіону та закарбував глибоку межу «свій–чужий» між мешканцями регіону та країною в цілому.

За таких умов важливо не стільки акцентувати увагу на зіткненні інтересів і точок зору, скільки знайти і позначити всі можливі точки/сторони загальної зацікавленості в збереженні єдності України, в запобіганні громадянської війни та її банкрутства. Під час проведення всеукраїнського репрезентативного опитування громадян України ІСПП НАПН України у травні 2014 р. ми поцікавилися думкою українців щодо питання, чи підтримують громадяни територіально цілісну Україну як суверенну і незалежну, демократичну унітарну та європейську державу з широкими повноваженнями регіонів і територіальних громад. Якби в Україні проводилося всеукраїнське консультативне опитування з цього питання як по вибірці в цілому, так і серед тих, хто взяв би участь у голосуванні, то виявилось б, що у всіх регіонах переконалив більшість опитаних підтримує територіальну цілісність і суверенітет України. Навіть на Сході тих, хто підтримує (64,8%), у три рази більше ніж тих, хто відстоює «антинезалежницьку» позицію (20,4%). За суверенну і неподільну Україну проголосувало б понад 80% представників усіх вікових категорій [35].

Вочевидь, створення безпечного інформаційного простору, що сприяє позитивній міжетнічній комунікації та формуванню толерантних установок, є важливою складовою для започаткування суспільного діалогу у поліетнічному середовищі України. Понад те, перед ЗМК стоїть завдання стати одним з головних глашатаїв реформаційних зрушень у країні та загальнонаціонального примирення.

Розв'язання цих завдань потребує українське суспільство і держава, на них очікує світова спільнота, не лише для того, щоб зберегти стабільність системи глобальної безпеки і баланс у геополітичних відносинах, а для того, щоб зберегти і зміцнити значимість і

непорушність міжнародних норм і принципів, угод, зобов'язань і відповідальності, свободи вибору і демократичного розвитку, ціннісної комунікації, етики, толерантності тощо.

1. Щорічник СІПРІ 2013: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека; [пер. з англ.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sipri.org/yearbook/2013/files/SIPRIYB13UKR.pdf

2. Петтигрю Т. Ф. Расовые отношения в Соединенных Штатах Америки: Социологическая перспектива / Т. Ф. Петтигрю // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1972.

3. Клаус В. Давайте не допускать вульгаризации дискуссии об Украине. Политический комментарий Института Вацлава Клауса № 25 / В. Клаус, И. Вайгль // InoСМИ.ru. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20140528/220637649.html#ixzz37Tv0RAj6>

4. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке; [пер. с англ.] / Фрэнсис Фукуяма. – М.: АСТ: АСТ Москва: Хранитель, 2006.

5. Thurer D. The «failed State» and international law / D. Thurer // International Review of the Red Cross. – 1999. – №. 836. – Pp. 731–761. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.icrc.org/eng/resources/documents/misc/57jqbu.htm>.

6. Шнеккер У. Распад государства как глобальная угроза / Ульрих Шнеккер // Internationale Politik. – 2003. – №6. – С. 17–28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uchebana5.ru/cont/2614214-pall.html>.

7. Failed States Index 2013: The Book [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.fundforpeace.org/cfsir1306>.

8. The national security strategy of the USA, March 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/nss2006.pdf>.

9. Европейская стратегия безопасности: Безопасная Европа в лучшем мире. – Люксембург: Бюро официальных публикаций Европейских Сообществ, 2009. – 43 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/librairie/PDF/QC7809568RUC.pdf

10. Более безопасный мир: наша общая ответственность: докл. Группы высокого уровня по угрозам, вызовам и переменам / ООН. Генеральная Ассамблея. Сессия (А/59/565). – Нью-Йорк: ООН, 2004. – 121 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www1.umn.edu/humanrts/russian/instrree/Runhighpanelreport.pdf>.

11. Доклад Генерального секретаря ООН «При большей свободе: к развитию, безопасности и правам человека для всех». Документ ООН

A/59/2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/largerfreedom>.

12. Орбелян А. С. Некоторые вопросы применения вооруженной силы в связи с феноменом несостоявшихся государств / А. С. Орбелян // Материалы V Конверта РАМИ. Том 25. Международное право в XXI веке. – М.: МГИМО – Университет, 2009.

13. Failed state // Wikipedia. The Free Encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Failed_state.

14. Официальный сайт Константина Затулина [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zatulin.ru/index.php?§ion=digest&id=102>

15. Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года) // Информационное агентство УНИАН. – 18.04.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-ap-relya-2008-goda.html>

16. Что будет, если Украина распадется? Выступление А. Дугина на радио «Эхо Москвы». 04.12.2004 / А. Дугин // Информационно-аналитический портал «Евразия» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.evrazia.org/modules.php?name=News&file=article&sid=2089>

17. Дугин А. Приднестровье – авангард Большой России / А. Дугин // «Россия». – 5–11.10.2006. – № 37 (989) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://olvia.idknet.com/ol95-10-06.htm>

18. Мітрьєва С. Подвійне громадянство: реальні чи вдавані загрози для безпеки України? / С. Мітрьєва, М. Лендбел // Дзеркало тижня. 2014 р. – № 45. – 28 листопада – 5 грудня.

19. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.]; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2014. – 132 с.

20. The Global Competitiveness Report 2013–2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2013-14.pdf

21. The Global Competitiveness Report 2014–2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf

22. Индекс коррупции CPI-2014: Прес-реліз Україна // Громадська організація «Трансперенсі Інтернешнл Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ti-ukraine.org/corruption-perceptions-index-2014/press-release.html>

23. Fragile States Index 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://library.fundforpeace.org/fsi>

24. Всеукраїнський перепис населення України 2001 року / Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/>

25. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М.: «Три квадрата», 2003.

26. Римаренко С. Соціокультурні розбіжності регіонів України / С. Римаренко // Публічна політика: теорія і практика. – 2010. – Вип. 3–4.

27. Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 431 с.

28. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 272 с.

29. Думки та оцінки громадян на старті виборів до Верховної Ради України. Вересень 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 36 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm

30. Громадська думка і суспільні настрої напередодні парламентських виборів. Жовтень 2014: інформаційний бюлетень / упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 40 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm

31. Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича. Березень 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 56 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm

32. Центр Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66

33. Євтух В. Б. Сучасна етнонаціональна динаміка українського суспільства: тенденції, закономірності, особливості / В. Б. Євтух // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2009. – Вип. 1. – С. 3–23.

34. Суший О. В. Психосоціальна культура державного управління: Монографія / О. В. Суший. – К.: Світогляд, 2012. – 344 с.

35. Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень 2014: інформаційний бюлетень / за ред. М. М. Слюсаревського; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 66 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ispp.org.ua/bibl_6.htm

РОЗДІЛ IV

МОДЕЛЮВАННЯ МІЖЕТНІЧНИХ ВІДНОСИН. РИЗИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Сучасна етнополітична ситуація в Україні, комунікативні етнополітичні практики потребують неупередженого наукового аналізу, адекватного забезпечення політичними засобами та механізмами. Традиційні етнополітичні моделі національної політики в сучасній Україні здебільшого втратили свою значущість внаслідок інтенсивних процесів внутрішньої та зовнішньої міграції, зростання поліетнічності великих мегаполісів, політизації етнічності тощо. Дедалі виразніше спостерігається активізація етнічної складової, а також ускладнюються взаємовідносини між етнонаціональними групами. При цьому вирізняються два вектори міжетнічних відносин: уніфікація міжкультурних відмінностей, їх інтеграція та намагання підкреслити свою національно-культурну самобутність. Саме тому Україна потребує нової, виваженої етнонаціональної політики, стратегічного бачення розвитку як титульної нації, так і всіх етнонаціональних складових українського соціуму.

Саме тому першочерговою потребою є прийняття «Концепції державної етнонаціональної політики» як системи тактичних і стратегічних заходів задля творення України як політично стабільної, демократичної, правової держави. Державна етнонаціональна політика, на думку А. Колодій, має включати в себе декілька факторів. По-перше, вона має бути націлена на забезпечення повноцінного функціонування титульної нації, розвитку її мови, культури, виконання нею ролі державотворчого народу, остаточне подолання проявів міноритарності та пов'язаних з цим психологічних комплексів. Другою складовою є захист прав і сприяння розвитку культур національних меншин, а також створення умов для адаптації нових мігрантів. І нарешті – творення політичної (громадянської) нації через сприяння інтеграційним процесам, їх моделювання і втілення в життя через механізми етнонаціональної політики [1].

У той же час, Концепція державної етнонаціональної політики може дати тільки стратегічні орієнтири розвитку міжнаціональних відносин в Україні. Необхідна розробка та обґрунтування інтегральних моделей розвитку міжнаціональним відносин і національної

політики задля виявлення тенденцій етнонаціонального розвитку, аналізу взаємовідносин між його суб'єктами та інститутами державної влади. Саме ця теза підкреслюється в останньому числі журналу «Pro et Contra». «Сенс української революції полягав... в очевидному бажанні українського суспільства встановити нові взаємовідносини між собою і владою. Громадянське суспільство в Україні на наших очах здійснило колосальний стрибок – намагалося перейти від стану підданих повновладної держави до стану повноправних громадян з підзвітною ним владою» [2, с.6].

Мабуть, уперше з часу проголошення незалежності Україна зіткнулася з комплексом проблем, які потребують нетипових, істотно нових підходів для їх розв'язання. Адже йдеться не тільки про втрату значної частини суверенної території, а й про фактичні бойові дії на Сході України. Все це накладається і на суттєві зміни суспільної поведінки значної частини громадян, особливо на Півдні та Сході. Тут можлива низка сценаріїв: 1. Збереження статус кво, замороження конфлікту на Сході; 2. Федералізація України (з вірогідністю конфедералізації) з максимальною автономією російськомовних регіонів; 3. Розкол України як суверенної держави, можливість окупації частини її території [3].

Отже, етнонаціональна політика держави має бути спрямована на те, щоб привести у дію усі її чинники: політичні, культурні, наукові, інформаційні – задля створення оптимальних умов для нормальної життєдіяльності країни. І тут можливо запропонувати модель розподіленого керування етнополітичними відносинами, де акцент робиться не на адміністративні важелі, а на співробітництво в рамках єдиної структурно-функціональної залежності. Зберігаючи координуючі та контрольні функції, єдиний політико-правовий простір, держава має передати на регіональний та локальний рівні розв'язання основних проблем етнонаціональних спільнот. Це важливо й тому, що етнічні суперечності та етнічні конфлікти найчастіше виникають із місцевих проблем, а їх ескалація зумовлена нездатністю або небажанням місцевих та регіональних владних структур розв'язувати ці проблеми здебільшого через обмеження прав і ресурсів. При цьому стратегія управління міжнаціональними процесами повинна будуватися не на придушенні відмінностей (національних, регіональних), а на пошуку взаємовигідних форм співробітництва. Це є завданням, головним чином, для політичного

класу, оскільки саме цей клас спроможний викликати міжнаціональну ворожнечу, готовий мобілізувати нестабільну частину громадян для досягнення своїх політичних цілей. Можна погодитися з думкою Д. Ареля, який вважає, що «головний етнічний розкол в Україні протиставляє не національності, а радше цілісну, чи гомогенну, національну ідентичність, з одного боку (українську), та подвійну, чи біетнічну ідентичність, з іншого (українсько-російську) [4, с.10–13]. До цього переліку ще необхідно додати існування в Україні космополітичних та «радянських» ідентичностей.

В умовах сучасної системної кризи соціокультурно-політичні розмежування криють у собі небезпечну конфліктогенну складову. Саме тому проблеми впливу на функціонування політичної системи України локальних, регіональних, культурних, етнічних, мовних, конфесіональних розбіжностей є надзвичайно важливими.

В Україні об'єктивно існують масиви стійкого накладання регіону на політичні симпатії, що, в свою чергу, містять у собі потенційні передумови для протистояння. (В. Степаненко). Все це підсилюється наявністю принаймні двох політично активних центрів, які і відображають поляризованість українського суспільства.

Звичайно, прихильність окремих груп до певних ідеологій, що репрезентують певні політичні сили, є нормою будь-якого демократичного суспільства. Однак, коли це поєднується з фактором регіону, виникає небезпека сегментації суспільства – і, більше того, протистояння регіональних еліт, що веде до конфлікту.

Коли ми говоримо про групову мобілізацію, слід визначити основні етапи та форми мобілізації. Першим етапом можна було б визначити етап «розставлення прикордонних стовпів». На цьому етапі знаходяться і виокремлюються певні маркери, які, з одного боку, виділяють групу з-поміж інших, роблять міжгрупові кордони непрозорими, а з другого, посилюють внутрішню групову солідарність, об'єднують групу навколо загальних ознак. «Свій» простір (як територія, так і дискурс) звужується в умовах розсіяного проживання до розмірів сімейно-побутової сфери і, навпаки, розширюється за умов компактного проживання. Другим етапом є «маргіналізація» групи за принципом «як багато ми втратили». На цьому етапі відбувається тотальне формування комплексу групової неповноцінності стосовно попередніх етапів історичного і культурного розвитку групи за принципами: «мій народ втрачає мову»,

«мій народ втрачає свою культуру» тощо. Наступний етап – артикуляція мети та обраних засобів для зміни існуючого становища. Цей етап супроводжується розширенням визнаних кордонів і експансією на «чужі символічні території». Останнім часом в Україні відбуваються досить різкі зміни в так званому феномені сусідства. Порушується принцип невтручання. Причому під втручанням чи невтручанням розуміється не тільки і не стільки фізичне вторгнення в інший простір, скільки вторгнення в інше символічне поле. Відбувається порушення символічної рівноваги, коли сусідство замінюється прикордонним становищем, за яким той, хто живе поруч, сприймається не як продовження спільноти, що склалася, а як «чужий», якому «ми» повинні протистояти. І, нарешті, етап безпосередньої мобілізації для спільних дій. Якщо попередні етапи вели до посилення групової солідарності, емансипації групи, розширення символічного простору, то на цьому етапі відбуваються безпосередні дії

Надзвичайно важливо оцінити, наскільки вагомі для громадян України ті чи інші конфлікти і як вони поведуть себе у разі ескалації конфлікту. По перше – необхідно виявити соціально значущі проблеми. По друге – оцінити ступінь психологічної готовності населення до участі в акціях протесту. По третє – визначити найбільш типові стратегії поведінки громадян у різних соціально-економічних конфліктах. Три блоки питань доповнюють один одного і дають об'єктивну інформацію, що неможливо отримати виключно соціологічними методами дослідження.

Події на Сході України, що зумовили глибоку соціальну та етнічну диференціацією, активізацію діяльності кримінальних, терористичних та екстремістських угруповань, демонструють неефективність застосовуваних технологій конфліктного менеджменту і вимагають: 1. Фундаментального опрацювання, систематизації та адаптації накопичених вітчизняною та зарубіжною наукою знань до сучасних реалій; 2. Аналізу, моделювання, прогнозування та врегулювання конфліктності в рамках конкретного регіону; 3. Перегляду сучасної регіональної політики, розробки та впровадження якісно нових технологій менеджменту.

Зростання напруженості і визрівання умов для конфлікту відбуваються в процесі загострення існуючих протиріч та ідентифікації реальних або потенційних винуватців дефіциту ресурсів,

влади, авторитету, наслідком яких є: а) деградація усталених зв'язків і відносин; б) зростання соціальної диференціації, ідентифікації за етнічною, національною та іншими ознаками, поляризація суспільства; в) формування образу «ворога»; г) перетворення об'єктивно існуючих проблем в їх суб'єктивне відображення у формі конфліктної ситуації.

Зростання напруженості в Україні було викликане складним комплексом структурних і процедурних факторів. Умовно їх можна розділити на три блоки:

1. Загальні фактори: а) вплив міжнародних процесів і тенденцій (розпад біполярності, трансформація системи міжнародних відносин, якісно новий напрям процесів глобалізації, регіоналізації, зростання значення культурного та цивілізаційного чинників у динаміці світових політичних процесів); б) активізація геополітичної домінанти (місце України в системі геополітичних інтересів світових держав; в) загальноукраїнський та регіональний соціально-економічний фон конфліктності; г) історико-соціальний фон конфліктності (найбільш загальним історико-соціальним чинником конфліктності в регіонах є загострення об'єктивно сформованих суперечностей у міжетнічних відносинах, що існували протягом тривалого історичного періоду в латентному стані, на рівні колективної історичної пам'яті у вигляді образів і стереотипів минулих конфліктів); д) конституційно-правовий фон конфліктності (проблема правової неврегульованості статусу соціальних суб'єктів; е) етнополітичний фон конфліктності (активізація діяльності національних рухів, партій, конгресів; криміналізація суспільно-політичного та соціально-економічного секторів; поширення тероризму і сепаратизму тощо); ж) ціннісний та етнопсихологічний фон (для регіонів в умовах кризи важливими є аналіз протиріч ціннісних систем конфліктуючих сторін. Маніпуляція базовими цінностями дозволяє залучати широкі верстви населення в конфліктне протистояння. Важливою мотиваційною основою зростання напруженості у східних регіонах України є відчуття залежності і ущемлення).

2. Політика, рішення, позиції ключових акторів: а) офіційної законодавчої і виконавчої влади; б) особи, які представляють структури влади в регіоні; в) лідерів національних, етнічних рухів, організацій, конгресів тощо; г) сепаратистських рухів, тінювих структур.

3. Каталізатори регіональної конфліктності: а) залученість у простір конфліктної взаємодії великої кількості прямих і непрямих учасників, постійне розширення кількості зацікавлених акторів, ескалація конфліктності, а також глибока системна криза українського соціуму); б) збройні зіткнення і високий рівень напруженості на Сході України; в) диференціація проблемного поля конфліктів (які розпочалися з територіальних розбіжностей, але перекинулися на інші сфери взаємин, у тому числі етнічну, культурну, мовну тощо); г) високий ступінь несумісності етнічних груп, що проживають у певних регіонах України; д) низький ступінь інституалізації конфліктів.

У зв'язку з цим особливу увагу слід приділяти вдосконаленню інформаційного забезпечення конфліктного менеджменту та регіональної політики – моделювання та моніторингу. Зокрема, необхідний розвиток математичного моделювання та програмування динаміки конфліктів та регіональної політики, а також формально-логічних методів (контент-аналізу, імітаційних моделей тощо), що підвищують точність аналізу. Модель ефективної регіональної політики повинна включати технології, що сприяють зниженню рівня загальної напруженості або конфліктності в регіоні; розвитку позитивного потенціалу конфліктів; інституалізації конфліктних відносин; запобігання ескалації конфліктності.

Для запобігання етнічним і релігійним конфліктам світовим співтовариством розроблена система специфічних заходів як основа створення програм національної безпеки: Вона включає в себе цілий комплекс заходів, які національні держави можуть використати (а можуть і ігнорувати) для мінімізації конфліктогенного потенціалу міжетнічної взаємодії. Це, в першу чергу, дотримання державами принципу єдиного і повного громадянства для всіх жителів, реальне залучення меншин у прийняття політичних рішень, надання їх представникам місць у парламенті, уряді та інших державних органах, проведення соціально-економічної політики в інтересах меншин, система освіти повинна розкривати небезпеки етнічних стереотипів, працівники ЗМІ, науковці, державні діячі мають усвідомлювати свою відповідальність за точність і виваженість публікацій і висловлювань на етичну і релігійну тему, представники етнічної громадськості повинні в пропорційному співвідношенні брати участь у розподілі соціально-матеріальних

благ, зменшити популістський настрій своєї участі у розв'язання проблем етнічного характеру, посилити роль засобів масової інформації в інформаційному забезпеченні населення та залучення громадськості до вирішення соціально-політичних питань.

Які ж у цій ситуації механізми можуть бути використані на обласному, міському, районних рівнях? По-перше, необхідно забезпечити раціоналізацію конфлікту. Якщо соціологічними дослідженнями та іншими механізмами оцінки ситуації виявиться, що етносоціальна напруженість зростає, слід якомога раніше визнати цей факт, спробувати раціонально проаналізувати ситуацію, визначити, хто є потенційним учасником конфлікту і в чому причини зростання напруженості. Якщо політичні актори, в даному випадку органи влади, не мають важелів впливу на ці причини (а це буває дуже часто), найбільш ймовірно, що конфлікту повністю запобігти не вдасться. У такому разі необхідно, щоб всі потенційні учасники конфлікту раціонально (а не емоційно) поставилися до ситуації, що склалася. По-друге, вербалізація конфлікту. Необхідно донести до потенційних учасників конфлікту, ймовірних лідерів сторін конфлікту, перспективу переходу конфлікту у відкриту фазу. У цьому разі в запобіганні етнічним суперечностей і конфліктам велику роль може відіграти спільна робота владних структур з етнічними громадськими організаціями – інструментом управління соціальними процесами, який поки ще не просто недооцінюваний більшістю представників владних структур, а й нерідко відкидається ними. По-третє, визнання конфлікту. Невизнання конфлікту або відмова від визнання його етнічного характеру (навіть якщо він існує поряд з багатьма іншими і на даному етапі не є головним) – одна з основних помилок управлінської діяльності. Особливо небезпечними є спроби владних структур редукувати конфлікт, який має етнічний зміст, до рівня неетнічного (наприклад, хуліганські дії, підступи екстремістів, побутові зіткнення тощо). Ще небезпечніше, коли соціальний конфлікт з ознаками етнічного трактується як суто соціальний. У цьому разі можна прогнозувати швидку радикалізацію вимог з боку етнічної групи, зростання її групової солідарності та посилення впливу радикально налаштованих лідерів. По-четверте, ранній початок міжгрупової комунікації. Потенційні або

реальні учасники конфлікту повинні мати можливість відкрито висловити свої страхи, побоювання, бажання і вимоги. Вони мусять бути почуті, жодна з вимог не повинна бути відкинута як неприйнятна, нелегітимна. В цих вимогах може міститися чимало обґрунтованого, адже ці вимоги породжені реальними життєвими обставинами, хоча запропоновані сторонами рішення часто бувають «нетехнологічними», тобто їх важко втілювати в управлінську практику. Необхідно відокремити обґрунтовані вимоги від нетехнологічних рішень і зосередити увагу на виробленні більш технологічних рішень. Слід врахувати, що на більш пізніх етапах конфлікту сторона, що відкидає такі вимоги, нерідко готова прийняти їх, однак протилежна сторона вже наполягає на істотно більш радикальних вимогах. По-п'яте, визначення суб'єктів переговорного процесу. В етнічних конфліктах, особливо локального або масштабного регіонального характеру, рідко вдається обійтися без тих чи інших форм переговорів. За своєю суттю вони рідко нагадують добре організовані переговори, які здійснюються з учасникам великих конфліктів за посередництва міжнародних організацій.

Але в будь-якому разі важливо визначити реальних лідерів конфліктуючих груп і саме з ними вести або організовувати переговорний процес. Переговорний процес з особами, що не представляють у громадській думці лідерів етнічних громад, не може бути ефективний, його результати, навіть якщо вони будуть конструктивними, не обов'язково будуть прийняті та підтримані етнічними громадами. По-шосте, експертиза конфлікту. Ухваленню будь-яких управлінських рішень повинна передувати експертиза конфлікту – визначення його бази (проблеми, об'єкта, предмета учасників, їх ресурсів і вимог), фази конфлікту, прогнозування його динаміки, визначення шляхів деескалації та перспектив результату. Учасники експертизи можуть мати різні точки зору на всі компоненти конфлікту, завдання експертизи – знайти точки дотику для вироблення рішень щодо виходу з конфлікту. По-сьоме, конструктивний пошук виходу з конфлікту. Будь-який з можливих варіантів матиме не лише позитивні, а й негативні наслідки, та на цьому етапі роботи з конфліктом необхідно проаналізувати всі можливі рішення та їх наслідки. Жодне рішення, навіть наскільки неприйнятним воно не здавалося б спочатку, немає бути відкинута

без експертизи. Згодом нерідко виявляється, як свідчить світовий досвід, що такі рішення «спрацьовують».

Ще один шлях роботи з конфліктом – його трансформація. Цей шлях найбільш ефективний тоді, коли в конкретних умовах немає можливості врегулювати конфлікт. Якщо неможливо розв'язати проблему, необхідно її змінити. Найбільш вірогідним такий розвиток подій є в умовах кардинальної зміни середовища протікання конфлікту, і в цьому разі трансформація конфлікту може відбутися без цілеспрямованого керуючого впливу. Однак такі зміни не обов'язково матимуть своїм наслідком конструктивну спрямованість еволюції конфлікту, крім того, потреба в трансформації конфлікту найбільш велика саме в умовах затяжних конфліктів. Тому в більшості випадків трансформація конфлікту передбачає активне управління, вплив учасників конфлікту, включаючи дії посередників.

Найбільш поширеним варіантом трансформації етнічного конфлікту є його «каналізація», тобто переклад енергії конфліктної взаємодії в інше русло. У конструктивному сенсі трансформація етнічного конфлікту передбачає розкладання проблеми, що не може бути розв'язана у відносинах між етнічними групами, в більш дрібні, на такі, що мають шанс на розв'язання. Такий підхід можна назвати технологічною редукцією етнічного конфлікту, яка передбачає роздільну роботу над кількома реальними питаннями, що входять у базове ядро конфлікту. Причому важливо, щоб ці проблеми розв'язувалися в конкретних умовах і щодо них могли б бути досягнуті конкретні результати. Одним з найважливіших передумов цієї роботи є налагодження комунікації між конфліктуєчими етнічними групами, подолання відчуження і ворожнечі, формування почуття реальності розв'язання проблем у відносинах між сторонами. Такий розвиток подій є бажаним і можливим, але не гарантованим. Трансформація конфлікту «зсередини», тобто самими учасниками конфлікту з можливою участю посередників, передбачає, що учасники готові до такої роботи з конфліктом і розуміють безперспективність подальшого відкритого протистояння. Передумовою такої зміни настроїв конфліктуєчих сторін зазвичай виступає усвідомлення неможливості односторонньої перемоги в конфлікті, на яку сторони були зорієнтовані раніше.

У конфлікті, заснованому на етнічному сепаратизмі, найбільш вірогідний результат з «нульовою сумою». У таких конфліктах, заснованих на сепаратизмі, найчастіше одна зі сторін буде в програші, і трансформація такого конфлікту пов'язана з пристосуванням сторони, що програла, до нових (або найчастіше колишніх) реалій. Конструктивним боком такого процесу може бути усвідомлення державою, що зазнала проблеми сепаратизму в гострій формі, своєї частки провини за розвиток сепаратизму у власній країні, неадекватності проведеної національної політики та назрілої потреби її істотної зміни. На жаль, як показує досвід 1990-х років з масовими спалахами сепаратизму в різних частинах світу, реакція з боку державних структур – силове придушення проявів сепаратизму, що не супроводжується суттєвими змінами в національній політиці.

Досить часто сторони конфлікту, особливо якщо однією із сторін є державні структури, вдаються до тактики заморожування конфлікту. Причин для такої позиції досить багато і всі вони цілком зрозумілі – ніхто не хоче брати на себе відповідальність за його результат. Тим більше, владні органи періодично проходять через процедуру виборів, і опинитися до чергового виборного марафону в стані відкритого протистояння з будь-якою етнічною громадою – звичайно ж, не виграшний варіант. Однак іноді заморожування конфлікту має позитивні наслідки: конфлікт може згаснути. Це найбільш ймовірно в тому разі, коли конфлікт має уявний характер. При такому конфлікті учасники позначають інші об'єкти і предмети конфлікту, а не ті, що об'єктивно породили конфлікт (тут важливу роль може відіграти позиція експерта, який має можливість показати об'єктивну базу конфлікту, тим самим «раціоналізувати» та сприяти його врегулюванню). Що стосується уявного конфлікту, то таким є конфлікт, який не має під собою об'єктивної бази. У такому разі головним стає процес конфлікту, а не інтереси або цінності, за які борються сторони конфлікту. Якщо не «роздмухувати» такі конфлікти, вони справді можуть еволюціонувати по шляху згасання. Але якщо конфлікт має ціннісний характер, то результат «заморожування» конфлікту буде деструктивним. Найчастіше у такий конфлікт переходить у тупиковий стан, коли учасників же не стільки цікавить розв'язання самої проблеми, з якої і почався конфлікт, скільки сам конфлікт стає «справою принципу» – і з цією ситуацією впоратися вже

практично неможливо доти, поки сторони не змінять своїх принципів (а чи змінять вони їх у конструктивний бік – велике питання).

Створення та запровадження національних програм вимагають складних методичних процедур державного рівня. Тому необхідно визначити механізми управління складними і динамічними процесами як центральному уряду, так і місцевій владі, розробити ряд моделей на основі культурних і соціальних змінних, що характеризують національні групи регіону, і методом факторного аналізу встановити, яким чином етнонаціональні групи можуть бути об'єднані в більш широкі спільності.

Алгоритм моделювання етнополітичних відносин передбачає аналіз базового рівня, який представлений мотивами, причинами, зв'язками сторін. Це дає змогу управлінській системі виявляти і коригувати ситуацію на будь-якому етапі її розвитку. Кількість факторів у ситуації може вимірюватися десятками, а оскільки виявити та проаналізувати логіку розвитку подій на такому багатфакторному полі вкрай важко, основна роль повинна відводитися роботі експертних груп та державних структур, а регіональні програми не можуть суперечити програмам державного рівня, спрямованим на міжетнічну згоду. Таким чином, алгоритм моделювання ситуації передбачає таку послідовність:

А. Формулювання проблеми: 1. Дати оцінку стану громадської думки. 2. Сформулювати основні проблеми, вимоги і стереотипи. 3. Проаналізувати заяви сторін про проблему. 4. Визначити законодавчу базу регулювання проблеми.

Б. Концептуалізація проблеми. 1. Визначення сторін – учасниць ситуації. 2. Інтереси. 3. Зв'язки. 4. Ресурси.

В. Моделювання: 1. Фактори впливу на інтереси. 2. Фактори суміщення;

Г. Пошук альтернатив: 1. Оцінка альтернатив. 2. Аналіз реалізації варіантів рішень.

Спираючись на відповідну модель та її прогностичний потенціал, є можливість приймати більш ефективні управлінські рішення, перевіряючи їх соціально-політичні наслідки; інтегрувати в єдину систему велику кількість даних, що дозволяє враховувати багатфакторний характер етнополітичних явищ і тенденцій.

Розробка такої моделі є тривалим процесом, який включає створення першого її варіанта на основі аналізу літератури, експертних оцінок, тобто усіх знань, накопичених на поточний час; виявлення пріоритетів і корисності того чи іншого виду інформації для верифікації моделі; проведення емпіричного дослідження; створення наступної її версії. Цей процес триває до того часу, поки не буде побудовано адекватну модель, придатну для прогнозування щодо об'єкта, який досліджується. Водночас моделювання має бути тісно пов'язане з технологією наукового дослідження, його організацією і плануванням. Розрив між ними і практикою емпіричних досліджень є однією з головних причин помітних промахів у моделюванні та прогнозуванні суспільно-політичних й, зокрема, етнополітичних процесів. При цьому практика свідчить, що створення моделі дозволяє швидко і точно виявити недоліки тих чи інших параметрів, визначити умови, за яких вони стають ефективними [5].

Головним завданням стратегії міжнаціональної стабільності в Україні залишається гарантування безпеки громадян за рахунок проективної політики щодо регіональних протиріч. Ці протиріччя виділяються в ієрархії суспільних протиріч як детерміновані обставинами і факторами регіонального масштабу. Стабілізації суспільних відносин може загрожувати актуалізація етнічного чинника в умовах політичних трансформацій, зміни управлінської та політичної еліт, політичних проектів.

Перспективними є дії органів влади й управління в таких напрямках, як: отримання інформації про інтереси та потреби місцевих громад; організація діалогу з громадянським суспільством; організація спеціальних майданчиків спілкування. Найважливішим аспектом діяльності є оперативна оцінка виявів ксенофобії на будь-якому рівні і в будь-яких формах. Таким чином, моделювання національної стратегії в Україні передбачає ситуативний етноконфліктологічний менеджмент з метою локалізації та трансформації конфліктів, розвитку толерантності, освіти, майданчиків діалогу і компромісу. Втілення неконфліктної моделі міжнаціональної взаємодії може бути успішним у разі: позиціонування органів влади і управління, політичних кіл, етнічних активістів у зміцненні української громадянської ідентичності; інформаційної підтримки ідеї єдності регіональних спільнот як мультикультурних і поліконфе-

сіональних; прийняття регіональних програм інтеграції внутрішніх мігрантів з урахуванням соціальних інтересів та етнокультурного самопочуття місцевого населення; забезпечення кадрового корпусу управлінців у сфері міжнаціональних відносин, етнополітичних процесів; політико-правової освіти активістів і керівників НДО; забезпечення етнокультурної компетенції.

Для більш повного розуміння суті міжетнічного конфлікту звернемося до розгляду причин його формування. Насамперед в основі виникнення будь-якого міжетнічного конфлікту лежать такі базові поняття, як етноцентризм і етнічний стереотип. У зв'язку з цим на підставі ключових загальноновизнаних досліджень у сфері міжетнічних відносин у галузі конфліктології, соціології, та психології можна дійти висновку про те, що міжетнічний конфлікт є наслідком суспільної напруги, яка виникла на основі впливу того чи іншого соціального міфу. Можна виділити принаймні три компоненти у структурі міжетнічних стереотипів: констатація особливостей певної етнічної групи; ставлення до цих особливостей, що зумовлює їх оцінку; формування певного типу поведінки щодо цієї етнічної групи.

В основі соціального міфу, що має найбільший вплив на формування міжетнічних конфліктів, лежить технологія конструювання соціально-психологічної дихотомії «свої–чужі». Ця символічна дуалістична модель є найдавнішим архетипом людської свідомості і являє собою своєрідний спосіб зміцнення соціальної солідарності та групової ідентифікації, зміцнення і підтримки соціального порядку.

Відокремлення однієї національної спільноти від інших не унеможливорює наявності контактів між ними, спільної діяльності, внаслідок якої етнічні групи отримують певну інформацію один про одного. На основі цієї інформації формуються міжетнічні стереотипи, які є усвідомленням характерних, з погляду певної етнічної групи, ознак інших етнонаціональних спільнот. Таке усвідомлення здійснюється у формі побудови образу цієї етнічної групи. Отже, поняття «стереотип» досить часто застосовується як уявлення одного етносу про інший або ж власний народ. Стосовно міжетнічних стереотипів варто зауважити, що деякі автори обмежують їхній зміст тими уявленнями та образами, що сформувались у певної

спільноти стосовно інших етнічних груп [6]. Такі етностереотипи вважаються найбільш поширеними, у подальшому їх стали визначати як гетеростереотипи. Згодом зміст поняття «міжетнічні стереотипи» розширили, доповнивши образами та уявленнями стосовно власної етнічної групи, які дістали назву автостереотипи. Міжетнічний стереотип – це узагальнений, емоційно-насичений образ етнічної групи або її представників, який створено історичною практикою міжетнічних відносин. Віддзеркалюючи бажання людей зберегти етнокультурну ідентичність, міжетнічний стереотип відіграє важливу соціальну роль як фактор консолідації та фіксації етнічної групи. Разом з тим ці стереотипи є відображенням конфліктуючих реалій міжособистісного спілкування представників різних етнічних груп.

Міжетнічна злагода розуміється як система установок на неконфліктне, діалогове регулювання суперечливих ситуацій, прагнення до досягнення справедливого розв'язання проблем, міжособистісну та міжгрупову довіру, узгодження ціннісних орієнтацій, спільне бачення «образу світу». У той же час, міжетнічна (міжнаціональна) злагода не адекватна поняттю «міжнаціональні відносини». Міжнаціональні відносини реалізуються на двох рівнях: інституційному між державними органами та громадськими об'єднаннями – і на особистісному рівні. Міжнаціональна злагода проявляється через міжособистісне спілкування. Це здатність жити в складному, різноманітному світі, чути один одного та жити на основі довіри, рівності і справедливості.

Оцінка потенціалу міжетнічної злагоди в консолідації українського суспільства неможлива без дослідження феномену довіри. Визначальна роль культури у забезпеченні соціального капіталу ставить на порядок денний питання про механізми і факторах формування та підтримки довіри в багатоетнічних суспільствах, до яких належить і Україна. Міжособистісна, інституційна та міжетнічна довіра виступають ресурсними джерелами розвитку міжетнічної злагоди. Важливим викликом є необхідність створення умов для накопичення міжгрупової та міжособистісної довіри в етнокультурно неоднорідному середовищі та в умовах невисокої інституційної довіри в Україні. У соціологічних дослідженнях довіру розглядають як вагомий фактор соціальної стабільності,

феномен довіри досліджується з урахуванням соціальних норм і очікувань, їх «вбудованості» в соціальну структуру суспільства [7].

Етнополітичні процеси розглядаються сучасною наукою як постійна конфліктна взаємодія суб'єктів політики, породжена розподілом ресурсів і політичною конкуренцією. Діяльність з розв'язання етнополітичних проблем повинна враховувати не тільки стадію, на якій відбувається державне регулювання, а й усе розмаїття його причин, а також його можливі наслідки, включаючи етнічні стереотипи та колективні травми, подолання яких займе тривалий час. Врегулювання конфліктного протікання етнополітичних процесів передбачає наявність трьох блоків заходів: інституалізація конфлікту, створення стимулів для припинення конфронтації та зниження емоційно-психологічного напруження у конфлітуючих сторін. Необхідність використовувати при цьому найрізноманітніші ресурси визначає головну роль держави в регулюванні етнополітичних процесів. Для ефективного регулювання етнополітичних процесів задля запобігання їх конфліктного протікання органи державної влади повинні виконувати такі функції: інституційну, нормативну, функцію контролю, прогностичну, регулятивну та світоглядну. Світовий досвід державного регулювання етнополітичних процесів свідчить про те, що одним з головних завдань органів державної влади є вирішення питань, пов'язаних з етнічними меншинами, які поділяються на дві категорії: ті, що традиційно проживають на даній території, і що мігрували внаслідок різних обставин (тут може йтися й про внутрішньо переміщених осіб). Прив'язка розв'язання етнополітичного конфлікту до вирішення територіальної суперечки малоефективна, оскільки межі етнічних груп практично ніколи не збігаються з адміністративними кордонами. Розв'язання етнополітичних проблем силовими методами також є малоефективним, оскільки крім людських жертв, воно також загрожує закріпленням негативних стереотипів, зростанням етнічної самосвідомості і перекладом конфлікту в розряд довгострокових. Найбільш ефективним способом врегулювання міжетнічних суперечностей є поєднання трьох принципів: відмова від силових методів конкуренції, застосування демократичних механізмів, добра воля учасників.

Основними передумовами формування сучасної етнополітичної ситуації в Україні є багатоплановість, історична спадщина, нерівномірність та амбівалентність соціокультурних процесів у регіонах

України. Історичний досвід дозволяє дійти висновку про те, що найбільший конфліктогенний потенціал закладений, з одного боку, у розв'язанні етнополітичних проблем на основі територіального принципу, а з іншого, в ігноруванні або недостатній увазі до етнічної різноманітності регіонів. Якщо Українська держава не запропонує інший, настільки ж важливий ресурс легітимності, велика ймовірність нелояльності відстороненої від влади еліти. Для запобігання можливим негативним етнополітичним наслідком реформ органам державної влади необхідно, по-перше, запропонувати привабливе ідеологічне обґрунтування перетворень, по-друге, знайти засоби участі та контролю над процесами формування та соціалізації регіональних етнічних еліт, по-третє, компенсувати можливі політичні витрати очевидною соціально-економічною вигодою проведених перетворень, по-четверте, розробити механізми зниження етнічної напруженості за рахунок переведення її в інші сфери (наприклад, соціально-економічну).

Перш за все, під деполітизацію етнічності повинна бути підведена ідеологічна основа, що має на увазі цілеспрямоване формування (у тому числі зусиллями ЗМІ) громадянської загальноукраїнської самоідентифікації, толерантного ставлення до представників інших етносів. У практичному аспекті це передбачає: вироблення рекомендацій для ЗМІ, які висвітлюють проблеми міжетнічної взаємодії; моральне та матеріальне заохочення журналістів у боротьбу проти нетерпимості; здійснення освітніх і професійних програм у галузі журналістики для представників етнічних груп; залучення представників мігрантів для роботи в ЗМІ.

По-друге, повинні бути сформовані перехідні інститути вираження етнічних інтересів. Дуже важливо дотримуватися принципу «прозорості» влади, що дозволило б виключити інтерпретацію діяльності державних і місцевих органів влади як можливе формування міжетнічної ворожнечі та етноконфесійної дискримінації. Можливе створення спеціалізованих Інтернет-сайтів, де розміщувалися б нормативно-правові документи, що регулюють міжетнічну взаємодію, інформацію про програми для представників етнічних груп, культурні події, матеріали щодо діяльності державних та місцевих органів влади у сфері регулювання етнополітичних відносин тощо.

Перспективними можна вважати такі напрями діяльності органів державної влади: підтримка національно-культурних

об'єднань як нових інститутів громадянського суспільства, метою яких є артикуляція етнічних інтересів, формування і соціалізація етнічних еліт, лояльних ідей загальноукраїнської самоідентифікації; стимулювання розвитку етнічних ЗМІ культурно-просвітницької спрямованості; формулювання та запровадження принципів висвітлення етнополітичних процесів у ЗМІ, розробка рекомендацій для ЗМІ та закріплення їх на правовому рівні; ініціація програм з подолання ксенофобії та екстремізму серед молоді; розробка типової структури в місцевих органах державної влади з регулювання міжетнічних відносин, принципів і методів їх функціонування та джерела їх фінансування; запровадження додаткових освітніх програм для державних службовців усіх рівнів у сфері регулювання етнополітичних процесів.

Несформованість національної ідентичності українців є підґрунтям для цілком реальних загроз – активізації сепаратизму та федералізму, спекуляцій довкола «мовного питання», зовнішньополітичних пріоритетів розвитку країни, поляризації та радикалізації електорального поля й політичних сил. Інтенсивність цих загроз, безвідповідальна гра на відмінностях у ціннісних, світоглядних, мовно-культурних орієнтаціях громадян України стали традиційним інструментом політичної боротьби, а отже, є потенційним дестабілізуючим і деконсолідуючим чинником, що суттєво ускладнює реалізацію національних проєктів і перспективи формування української політичної нації – нації всіх етносів як громадян України. Українська держава має виробити цілеспрямовану державну політику щодо нейтралізації вищезазначених загроз. В основу такої політики має бути покладена Концепція формування політичних, економічних та соціокультурних механізмів і пріоритетів консолідації національної спільноти. Геополітичним пріоритетом такої консолідації може бути європейський вибір України, який підтримує, за соціологічними опитуваннями, понад половина її громадян. Як підкреслює Т. Воропаєва у моніторинговому дослідженні становлення національної та європейської ідентичності, тенденція до збільшення показників європейської ідентичності й у групі етнічних українців, й у групі національних меншин стала помітною у 2004–2011 роках [8, с.186]. Основою європейського вибору країни має бути чітке дотримання принципу верховенства права, Конституції України та Законів держави щодо створення інституційної системи, яка б сприяла подальшій

консолідації, а не розділенню країни. Для консолідації суспільства та завершення формування української політичної нації, подолання регіональних розбіжностей буде потрібен не один десяток років. Але головне, щоб реалізація цього напряму була чіткою, послідовною, а дії влади передбачуваними та не залежали від політичного забарвлення, адже цей процес здійснюватиметься протягом тривалого часу, тому сталість базових принципів щодо цього питання є дуже важливою. Головним питанням стратегічного компромісу Сходу та Заходу держави, формування загальноукраїнської ідентичності є знаходження спільних базових інтересів і цінностей, які б об'єднували всю країну, та чітка державна політика захисту й реалізації інтересів усіх громадян України, незалежно від їх соціального статусу, етнічного походження та регіону проживання.

1. Колодій А. Культурний плюралізм і етнонаціональна політика // А. Колодій // Україна: подолання розбіжностей – розвиток особливостей. – К., 2007. – Вип. 4. – С. 34–51.

2. Ворожейкина Т. Украина: неутраченные иллюзии // Т. Ворожейкина // Pro et Contra. – 2014. – Май – Август.

3. Иная Русь. Почему в Кремле ненавидят украинскую государственность [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.liga.net/opinion/188655_inaya-rus-pochemu-v-kremle-nenavidyat-ukrainskuyu-gosudarstvennost.htm

4. Арель Д. Залучення відокремленого / Д. Арель. – Критика. – 2006. – № 11.

5. Опыт моделирования социальных процессов (вопросы методологии и методики построения моделей). – К.: Наукова думка. – 1989. – 200 с.

6. Довідник міжетнічної толерантності / Упоряд. Ю. Ротар; за ред. М. Круглашова. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2011. – 232 с.

7. Доверие и недоверие в саморегуляции эмоционального состояния субъектов социальных взаимодействий (на примере украинского общества) // Вестник Института социологии РАН. – 2014. – № 3 (10). – С. 114–129

8. Воропаева Т. Становлення національної і європейської ідентичності громадян України: емпіричне дослідження (1991–2011 рр.) /Т. Воропаева // 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього: матеріали XI наук.-практ. конф. – К.: НАДУ, 2011.

РОЗДІЛ V

РОСІЙСЬКИЙ ФАКТОР

У ФОРМУВАННІ МІЖЕТНІЧНИХ

І МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН

У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Перед тим як досліджувати напрям трансформації міжетнічних відносин в Україні в світлі подій агресії Росії щодо України, висловимо декілька попередніх зауважень методологічного характеру. По-перше, під міжетнічними відносинами ми не маємо на увазі форми взаємодії різних етнічних груп (або тих, хто отожднює себе з цими групами) в рамках українського суспільства. (Наприклад, ми не розглядаємо феномен мігрантів, хоча для деяких країн, як європейських, так і Росії, цей феномен становить серйозну суспільну проблему). Під етнічними відносинами ми розуміємо такі відносини, які обумовлені певним проектом формування нації та законами, які з цього проекту випливають. Інакше кажучи, такі відносини мають не стільки психологічний, скільки структурний характер.

По-друге, важливою характеристикою міжетнічних відносин є політизованість цих відносин, тобто наявність таких форм суспільних відносин, коли етноси виступають суб'єктами політичних вимог. Якщо таких суб'єктів немає (або вони не прописані законом), то і самих міжетнічних відносин у структурному сенсі слова не існує. Наприклад, їх немає в такому суспільно-культурному явищі, як американський мультикультуралізм, в якому, на перший погляд, етнічний принцип є домінуючим. Однак на тлі проекту американського проекту політичної або громадянської нації згадані етноси не мають жодного політичного представництва і тому існують тільки як певні культурні спільноти або спільноти певної культурної ідентичності. І не більше. Будучи членом такої спільноти, людина залишається «членом» американської політичної нації, для якого його етнічна ідентичність є важливим, але факультативним аспектом його політичного буття.

Тому зовсім не дивує і те, що Сполучені Штати також не підтримали свого часу ввести прав національних меншин у такий документ, як «Всезагальна Декларація прав людини», прийнятого

ООН, оскільки США є наочним прикладом країни зі своїм – відмінним від французького – проектом «громадянської нації». Як відомо, з самого початку американська нація будувалася згідно з метафорою «плавильного котла», де різні етноси переплавлялися в цілісність нової спільноти. Експеримент радикальної «зміни парадигми», що відбувається в цій країні, в рамках якого метафора «плавильного котла» поступається місцем метафорі «салатниці мультикультуралізму», нічого не змінює по суті, оскільки незмінною залишається поліетнічна природа американської нації. І в рамках американського мультикультуралізму «мовно-етнічні (або мовно-культурні) спільноти» не перетворюються на «національні меншини» в звичному для нас сенсі слова.

Інший приклад. Як відомо, наочною ознакою «політизації» етнічної ідентичності та етнічної спільноти виступає концепт «національної меншини» (до якого ми повернемося в аналізі ситуації міжетнічної взаємодії в Україні). Але вельми показовим є те, що в країнах, де домінує модель «політичної нації» або «громадянської нації», поняття національної меншини відпадає саме собою. Так, показовим є те, що Франція, класична країна «громадянської нації», не підписала Рамочну конвенцію з захисту національних меншин та не ратифікувала Хартію регіональних мов. У Конституційній Раді Франції з цього приводу було чітко сказано: «Франція – це країна, де немає національних меншин». А раз так, то немає і етносу як політичного суб'єкта!

Ці приклади допомагають зрозуміти, що в державно-національних проектах, де етнічний принцип є системоутворюючим, міжетнічні відносини мають місце в основному між «національною більшістю», яку утворює так званий «корінний» (або «державоутворюючий») етнос, та «національними меншинами». Політична основа цих відносин виявляє себе в тому, що ці відносини формують дещо на кшталт угоди, згідно з якою узгоджуються інтереси та преференції згаданих етнічних груп. Під «політизацією» ми маємо на увазі ситуацію, коли під виглядом вимог захисту своїх прав меншина або більшість висуває певні соціальні вимоги, в яких національне виступає основою для зміни суто соціального статусу. Про цю особливість писав І. Валерстайн, узагальнюючи цю приховану «статусну» складову національної ідентичності та поширюючи її не тільки на «національну меншину», але й на ет-

нонацію як таку: «В короткостроковому плані формування «етнонації» служить, щоб змінити розподіл матеріальних благ згідно з деяким вільно обраним «статусом» – родинними зв'язками, мовою, расою, релігією, громадянством. Етнонації захищають або намагаються здобути привілей через повні або часткові монополії, виділяючи групу та створюючи організаційну цільність через маніпулювання культурними символами. Етнонаціональна свідомість є постійним сховищем для всіх тих, кому класова організація загрожує втратою відносних переваг за нормальної діяльності на ринку і політичному торзі, де домінують класи» [1, с.88–89].

Однак у контексті поставлених проблем виникає питання про те, що ми розуміємо під «етносом», як це поняття співвідноситься з поняттям «нації» та «національна меншина» тощо. Розгляд цих питань може завести далеко убік нашої основної теми, тому обмежимося лише найбільш загальними характеристиками. На відміну від концепту «нації», який акцентує певний «духовний» аспект ідентичності спільноти, «етнос» має «природоподібні» конотації і в цьому контексті є близьким до концепту «раси». Різні теоретики по-різному інтерпретують взаємовідносини в рамках трикутника «раса–етнос–нація», і ці інтерпретації великою мірою залежать від обраної теоретичної парадигми.

Однак незалежно від цієї парадигми основним «сухим залишком» після аналізу сучасних теорій формування етнічно-національних спільнот є теза про неможливість позбутися біологічних метафор, у нашому розумінні, масових людських колективів або того, що французький філософ Е. Балібар називав «логікою натуралізації та расизації соціального» [2, с. 30]. (Підкреслено нами – *Авт.*). У цьому контексті етнічність виявляється певною «фундаментальною антропологічною якістю» (незважаючи на соціальні та історичні зміни в житті певної спільноти) і позбутися уяви про ці природні константи є для людства практично неможливим. Але розуміння того факту, що зазначена логіка є, передусім, продуктом соціальної уяви, приводить до висновку про те, що «етнос» є вигаданою спільнотою, зручною для масового ідентифікування. Ця конструктивістська передумова чітко представлена в словосполученні «фабрикація етнічного співтовариства», в процесі якої «різнорідне суспільство розглядається як матеріал для виковування однорідної квазіприродної спільноти» [3, с. 23].

Цю тезу легко проілюструвати на нібито очевидних прикладах. Так, наприклад, немає єдиного етнічного субстрату на ім'я «грузин», а в реальності існують кахетинці, імеретинці, свани, пшави, хевсури, гурійці, мінгрели. Часто-густо ці народності відрізняються не тільки за зовнішніми характеристиками, але й за ознакою мови та культурними традиціями. Але за різних історичних та політичних обставин усі ці племена ідентифікують себе як вигаданий етнос «грузин», якого не існує в реальності, але який є в просторі соціальної уяви. Інший приклад. Так, відомо, що мешканці сучасної Росії, які ідентифікують себе як «слов'яни», в своєму антропологічному природному субстраті мають складові слов'ян, угро-фінських народностей, тюрків тощо. Але цей різнорідний матеріал завдяки технології «вигаданої етнічності» об'єднується як «русские» або частина «слов'янського племені», коріння якого сягають часів Київської Русі.

Дуже схожа ситуація має місце і в Україні, у її населення «намішано» багато антропологічних субстратів – слов'янський, тюркський, навіть іранський. Але в самоназві цього конгломерату наявна вигадана «етнічність» під назвою «українці». Ця вигаданість чітко прослідковується в категорії «ідентичності», в якій відбувається операція перетворення «думки на річ». (В. Малахов). А це, в свою чергу, означає, що, на відміну від «расового» (або «природного») субстрату, який має певні «об'єктивні параметри», у зачисленні себе до певного етносу людина вільна обирати свою ідентичність. Зазначена особливість чітко вирізняється на прикладі «мультикультуралізму», в якому стратегія «пошуку коріння» містить потужний суб'єктивний та волюнтаристський компонент.

Подібний компонент міститься і в офіційних документах, що стосуються концепту «національної меншини», та навіть у законодавчій базі, яка регламентує права цієї референтної групи. Оскільки Україна приєдналася до Європейської Хартії національних меншин, яка має на меті також регулювати міжетнічні відносини, є сенс стисло проаналізувати висхідні поняття цього документа, передусім поняття «етносу».

Спочатку декілька слів про саме визначення цього поняття. Воно є загальновідомим і нібито абсолютно очевидним. Хоча той факт, що практично немає формулювання з чіткими юридичними рамками, які визначають статус такої спільноти, вказує на суто *ідеологічну* природу поняття. Ми розкриємо цю природу трохи

пізніше, а зараз нагадаємо лише те, що ще у 1935 році Постійна палата міжнародного правосуддя визнала, що наявність національної меншини не є питанням права, а є питанням факту. Досить дивна ситуація, оскільки стосовно спільноти, яка дістала назву «національна меншина», є намагання її розгляду в рамках правового поля. Це дивно й тому, що з 1935 року стан особливо не змінився і до початку 90-х років, які припадають на новий спалах уваги до цього поняття з боку міжнародних інституцій найвищого рівня.

Так, згідно з пунктом 32 Копенгагенського документа СБСЕ 1990 року визнається, що належність до «національної меншини» обумовлюється не походженням, але фактом особистого вибору конкретної людини. (Як бачимо, в цьому твердженні знайшли своє відображення постмодерністські та мультикультуралістські уявлення про специфіку національної ідентичності, в яких важливу роль, як ми зазначили вище, відіграє суб'єктивний фактор). І в цьому документі фактично повторюються положення часів тридцятих років про те, що існування національної меншини є питанням факту, а не визначення. Звідки виникають зазначені труднощі у розумінні природи національної меншини, спираючись на суто інтуїтивний або «смаковий» критерій такого розуміння?

По-перше, у всіх спробах визначити сутність «національної меншини» впадає у вічі його кореляція з існуванням «національної більшості» або так званого «корінного населення». А якими є інші критерії зачислення спільноти до національної меншини? Таких критеріїв небагато, і вони повторюються у різних авторів. Це критерій наявності мовних, культурних та етнічних характеристик групи, члени якої себе ідентифікують з цими характеристиками. Теоретики при цьому розуміють, що такої ідентифікації замало, і тому вважають за необхідне зафіксувати цю ідентичність за допомогою більш «сильних засобів». (Саме такий суто смаковий критерій застосував у формулюванні сутності національної меншини М. ден Стул, однак у визначеннях такого роду немає критеріїв відмінності між сильним та слабким). Інколи таким критерієм виступає критерій інституційної консолідації спільноти на ім'я «національна меншина», тобто певної інфраструктури, яка надає групі статусу соціального суб'єкта або суб'єкта політичних вимог.

Отже, повертаючись до проблеми визначення сутності «національної меншини», ми можемо закріпити деякі результати наших

міркувань. По-перше, ми дійшли висновку, що спільнота «національна меншина» виникає тільки у державах з етнічною моделлю ідентичності як панівної і саме тому термін «національна меншина» є синонімом «етнічної меншини». По-друге, поняття «національна меншина» виникає тільки як поняття, корелятивне до поняття «національної більшості», яке теж виникає лише на основі моделі етнонації, тобто як корінний або пануючий етнос.

По-третє, можна дійти висновку про те, що в самому понятті меншини криється сценарій дискримінації або навіть сегрегації. Таким чином, конотація «меншинності» є синонімом чогось недосконалого та спотвореного, співзвучною до «меншовартісності» цієї спільноти. Зазначена дискримінація має соціальні та політичні виміри, і тому боротьба за визнання статусу членів національної меншини, за визнання їх «прав», де визнання як повноправного суб'єкта «національної ідентичності» тісно пов'язане з визнанням як суб'єкта політичних вимог. Інакше кажучи, право на національно-культурну автономію виступає в парі або камуфлює вимогу на участь у розподілі матеріальних благ або політичних привілеїв.

Ми маємо величезну кількість прикладів наявності дискримінаційних тенденцій у «національних державах» Східної Європи, які сформувалися після розпаду Австро-Угорської імперії (це сталося у 1918 році). Однією з причин є постійне територіальне перекроювання, що відбувалося внаслідок появи та розвалу імперій. Унаслідок такого територіального розподілу у разі появи нових держав останні не збігалися з висхідними територіями та на них залишалися цілі анклавні народів, які опинилися на цих територіях та в мить – причому штучним чином – перетворилися на національні меншини.

Перед тим, як продовжити наш розгляд дискримінаційних технологій у Східній Європі, нагадаймо, що сучасна Україна також є результатом територіальних втрат та нових «з'єднань», внаслідок яких її теперішня територія, як і у більшості випадків країн Східної Європи, не збігається з її колишніми розмірами. Наприклад, до її складу додалися території Криму або того, що теперішні адепти путінського агітпропу назвали «Новоросією», що й викликало свого часу звинувачування української влади у дискримінації на етнічному ґрунті.

Подібні ситуації є ідеал-типовими там, де національна ідентичність формується на етнічному ґрунті, де виникає спільнота

«корінної нації», тобто «національної більшості», та її часом драматичні відносини з «національними меншинами». Наприклад, у таких країнах (які колись були частинами великих імперських утворень) мав місце феномен «національного Відродження», притаманний усім без винятку країнам регіону. Цей феномен, який мав місце і в українській національній свідомості, є цікавим з багатьох точок зору, оскільки в ньому йдеться не тільки про відродження мови та культури, але воно містить у собі й територіальний компонент або ті рамки, на які, за словами видатного угорського теоретика Іштвана Бібо, той чи інший народ претендує.

Теоретик наводив багато прикладів зазначених дискримінаційних сценаріїв у новостворених національних державах (у вигляді «мовних націоналізмів» та «мовних війн»), одна з причин яких полягала у невизначеності кордонів між країнами та етносами, внаслідок чого «історична пам'ять поширювалася на іншу, як правило, більшу територію, ніж та, на якій мешкало населення, яке говорило однією мовою» [4, с.70–71], що, в свою чергу, призводило до того, що спір про кордони входив як важлива складова «Національного Відродження». (Свіжим прикладом конфліктних сценаріїв на згаданий основі є ідеологема «розділеного народу», яку висував не тільки Адольф Гітлер, але й зараз пестує Володимир Путін. Саме ця ідеологема становить пропагандистську базу агресивної російської політики та вторгнення російських військ на територію України, однак до цього ми повернемося пізніше).

Завершуючи наш аналіз конфліктних сценаріїв у рамках відносин «більшість/національна меншина», вважаємо за необхідне наголосити на тому, що позиціонування якоїсь спільноти як національна меншина призводить до небезпеки появи таких сценаріїв. Про цю особливість дуже влучно сказав російський дослідник Н. Кокшаров: «Коли в поліетнічному суспільстві спеціальним законом визначають права меншини, це є прогресивним етапом на шляху демократичного розвитку нації, але, з іншого боку, мимоволі відбувається розмежування більшості та меншості і до певної міри їх протиставлення. Набуває чинності закону ситуація, яка в самій собі містить заряд конфлікту та напруженості, що за певних умов може дати поштовх до виявлення спотворених форм взаємовідносин, а в подальшому перерости у конфлікт. Це особливо

небезпечно в тому разі, якщо в сусідній прикордонній країні проживають етноспоріднені представники меншини» [5].

Наведена цитата не тільки вдало ілюструє нашу попередню тезу про те, що сам факт віднесення до етнічної спільноти вже містить неабиякий дискримінаційний потенціал, але й точно вказує на проблеми, що донедавна вставали перед Україною у зв'язку з поліетнічністю її складу, визнанням факту проживання на її території національних меншин, ухваленням закону «Ківалова–Колесніченка» про статус регіональних мов, фактом проживання споріднених етносів у прикордонних областях. Небезпечний потенціал, що крився в перелічених факторах, пов'язаний з відносинами між «корінною нацією» та «національними меншинами», є важливою теоретичною та практичною проблемою.

До аналізу цього закону ми повернемося пізніше, але зразу ж зазначимо, що з самого початку незалежності України проект національної ідентичності йшов у напрямі будування «національної держави», а сценарій міжетнічних відносин – в річищі схеми «національна більшість/національна меншина». Вістря цього сценарію було націлене на боротьбу з радянською русифікацією, на виклик якої національне будівництво того часу відповіло сценарієм українізації, синонімом якої й був проект «Національного Відродження».

Отже, перед «Національним Відродженням» стояло завдання не тільки відновити в правах та підняти значущість української мови та культури, але й «створити українців» за умов наслідків політики радянської русифікації. Що ж до ліквідації наслідків радянської «русифікації», слід зазначити, що вони були набагато глибшими і стосувалися самих етнічних українців, велика кількість яких була російськомовними у побутовому спілкуванні. Тому, як слушно зазначив Г. Касьянов, «перед суспільством і державою постало завдання «українізації» самих українців – йшлося про формування певних пріоритетів у культурній та освітній політиці, які завжди можна було за бажанням витлумачити як надання привілеїв «титультній нації» [6]. Останнє словосполучення є вельми показовим для українізації 90-х, оскільки воно домінувало у публічному та офіційному дискурсі української національної політики та демонструвало етнічну основу національного будівництва.

Ми не будемо торкатися всіх аспектів політики «українізації» 90-х, але зазначимо, що за умов поліетнічного населення України такий жорсткий сценарій був приречений на поразку. Ця приреченість підсилювалася недостатністю адміністративного та фінансового ресурсу (про що писав В. Касьянов), поширеністю російської мови в побутовому спілкуванні та її домінуванням у деяких регіонах України (передусім, йдеться про Схід та Південь України) та велику роль Росії в організації опору політики «витискування російської мови» з публічного простору.

Прикметою такої приреченості стала «мовна війна», яка також є типовою для етнічно орієнтованих держав та яка є складовою міжетнічних відносин.

У рамках зазначеної мовної війни в Україні представники «корінної нації» визначають стратегію своєї мовної політики як боротьбу з «русифікацією» та послідовну «дерусифікацію», а та частина населення, яка ідентифікувала себе як «росіян», звинувачувала представників «корінної нації» в «насильницькій українізації». Спробою подолати наслідки цієї війни і став закон «Ківалова–Колесніченка», який, по-перше, продемонстрував, що відносини між українцями та росіянами є основними у рішенні міжетнічних відносин, а по-друге, показав глухі кути розв'язання зазначених проблем у межах етнічної моделі нації.

Передусім зазначимо, що цей документ був еkleктичним утворенням, оскільки містив декілька таких сценаріїв, і саме їх наявність свідчить, що цей законопроект не виступав простим свідомством неоімперської русифікації (як це часто сприймалося його критиками). Нагадаємо, що всі суспільні пристрасті (бійки у Верховній Раді, акції протесту біля Українського дому, виступи національно зорієнтованих діячів культури та журналістики тощо) були спрямовані на сприйняття цього закону як системного наступу на українську мову на користь російської – і частково вони були праві. Але лише частково. І зараз ми це доведемо.

Так, з боку послідовних ідеологів «руського мира» Закон «Про принципи державної мовної політики» Ківалова–Колесніченка є грандіозною містифікацією, яка декларативно підвищує права та статус російської мови, а у дійсності їх ущільнює. Наприклад, Ф. Яковлев зазначав, що цей закон є кроком назад навіть порівняно з радянським законом (згідно з яким вивчення української та

російської мов на території України є обов'язковим), оскільки після прийняття зазначеного закону російська мова стає мовою «національної меншини». А це означає, що її вивчення стає необов'язковим! [7]

Певною мірою, спробою виправити ситуацію та поставити вивчення російської мови в більш-менш регламентоване річище, яке контролюється владою та її мовною політикою, було визначення Дмитром Табачником російської мови як іноземної, що є абсурдом у тому сенсі, що цією «іноземною мовою» з дитинства розмовляє велика кількість українського населення. Не менш абсурдним виявляється й те, що таке вивчення російської як другої іноземної починається тільки з п'ятого класу, в той час як вивчення англійської – з першого! І цей факт також розглядається послідовними прихильниками ідеї «руського мира» як прихована дискримінація російської мови під виглядом її захисту. Про це, зокрема, пише тільки що згаданий Ф. Яковлев.

А інший автор журналу «Русский мир» А. Карамазов цитує самого В. Колесніченка, який пов'язує свій закон з європейськими стандартами (зокрема, з Хартією про національні меншини), як виконання побажань Венеціанської комісії та комісара Кнута Воллеттека, який висловився таким чином: «Країни зобов'язані не просто забезпечити розвиток регіональної мови в місцях компактного проживання цих людей; країни повинні забезпечити те, щоб ця регіональна мова використовувалася на території всієї держави» [8]. У наведеному контексті ця думка Воллеттека, на яку посиляється В. Колесніченко, має двоїстий смисл, оскільки, з одного боку, російська мова зводиться до статусу регіональної, а не другої державної (обіцянка зробити це, як відомо, містилася у передвибірчій програмі В. Януковича), але, з іншого, ця думка дає можливість поширити її використання на всій території України.

Як ми вже згадували, сам концепт «національної меншини» склався в рамках етнічної моделі нації. Стосовно ситуації в Україні та статусу російської мови ця передумова виявляється в проведенні зв'язку між певним етносом (росіяни) та тією мовою (російська), якою цей етнос як «національна меншина» розмовляє. Якщо прийняти зазначену модель, то ми отримаємо типову для країн Східної Європи ситуації «мовної війни», де кожний етнос звинувачує інший у дискримінації. Так, росіяни закидають українцям у тому,

що вони здійснюють насильницьку «українізацію», в той час як ідеологи «української національної ідеї» на етнічному ґрунті звинувачують політиків (зокрема Ківалова–Колесніченка) у «русифікації», вбачають (часто справедливо) кремлівську неоімперську та неорадянську політику та наступ на українську культуру і взагалі на українську державність.

І в цьому контексті здаються дещо справедливими нарікання захисників «русского мира» в дискримінації російської мови, тобто її зведення до мови національної меншини та, як наслідок, надання їй статусу тільки «регіональної мови», замість колишньої «Мови Імперії». (Згадаймо, що ми аналізували статус російської мови в рамках Російської імперії саме як мову Влади, а не як мову конкретного – в нашому випадку руського – етносу). В цьому контексті для цих ідеологів образливим є те, що внаслідок цього статусу «російська мова» на суто юридичному рівні мало чим відрізняється від угорської, кримськотатарської чи гагаузької.

Однак мали рацію і представники української «національної ідеї», коли вбачали в проєкті Ківалова–Колесніченка факт дискримінації української мови, незважаючи на те, що в ньому немає підтвердження передвиборчої тези В. Януковича про «російську мову» як «другу державну», та натомість нібито зберігається положення про те, що єдиною державною мовою в Україні є українська мова. Так, наприклад, М. Мельник у статті «Закон про мову: основи мовної політики чи засідка?» [9] наводить такі аргументи на захист своєї тези про імпліцитну антиукраїнську сутність зазначеного закону. По-перше, він слушно зазначає, що російська мова залишається мовою інформатики та програмного забезпечення, в той час як інші національні мови – ні. По-друге, цікавий нюанс криється у вирішенні питання документації та ведення справ.

Зокрема, про це він пише: «Тексти офіційних об'яв, повідомлень виконуються на державній мові. В межах території, на якій у відповідності з умовами частини третьої статті 8 розповсюджується регіональна мова (мови), за рішенням міської ради такі тексти можуть розповсюджуватися в перекладі на цю регіональну чи російську мову (мови)» [9]. Автор ілюструє цю тезу прикладом з угорського селища у Закарпатті: оголошення пишуться угорською та російською мовами, а не українською, в чому він вбачає штучне завищення статусу російської мови! Крім цих зауважень,

М. Мельник наводить досить показове визначення «державної мови», яке, на його думку, надає потенційну можливість для підвищення статусу російської мови до рівня державної. А це визначення має такий вигляд: «...Державна мова – закріплена законодавством мова, вживання якої є обов'язковим в органах державного управління та діловодства, установах та організаціях, на підприємствах, в установах освіти, науки, культури, в сферах зв'язку та інформатики» [9].

Ідеологія «русского мира» є дзеркально симетричною до ідеології українізації та виступає продовженням політики русифікації, притаманної імперії (як Російської, так і радянської). Таким чином, вона виступає і як сценарій міжетнічних відносин, який, на відміну від русифікації та «захисту прав російської меншини», має відверто расистські конотації. Так, наприклад, для захисників ідеї «русского мира» об'єктом расистської ненависті виступають не представники національних меншин (як це має місце в РФ), а мешканці Західної України або «галичани». Відповідаючи на запитання, «чому?» обрана саме ця етнічна група, легко побачити, що з нею пов'язується «інша цивілізаційна ідентичність», тобто ідентичність з «Європою» та «Заходом». Саме тому, повторюємо, відбувається акцентуація «галичанства» як певної хвороби, яка вразила «руський мир» вірусом «українізації».

Внаслідок цього ненависті підлягає не тільки етнічний тип, але й тип культури та «мови», яку «галичани» нібито поширювали в межах «русской (евразийской) цивилизации». Прикладів такої відверто расистської позиції є дуже багато. Витоки цієї доктрини криються у творах відомих російських українофобів минулого. Наприклад, відомий діяч російської еміграції В. Шульгін видав у 1939 році в Белграді роботу, назва якої російською мовою звучала: «Украинствующие и мы» [10]. Основна теза цієї роботи була типовою для ідеології згаданого типу та для російського типу расизму, відомого більш як «російський великодержавний шовінізм». Дивність основної лінії міркувань Шульгіна полягає не в тому, що «українці» є «поганими», а в тому, що їх просто не існує. Інакше кажучи, українці не становлять окремого етносу (і, тим більше, окремої нації, окремої культури чи окремої мови). Українці – це росіяни, сповторені поляками, росіяни, які стали жертвами політехнологічного проекту (якщо використовувати сучасну терміно-

логію), тобто стали «українствующими». Поляки звинувачуються не тільки в тому, що вони створили «штучний етнос», надали йому штучну ідентифікацію, але й в тому, що вони створили для нього й «штучну мову» шляхом механічного поєднання польської та російської мови, тобто чогось на кшталт суржика, на основі якого виникла така сама штучна та порожня «культура».

Таким чином, виходить унікальна ситуація в історії расистської дискримінації, яка ілюструє парадоксальну тезу Е. Балібара про «расизм без раси» як одну з характеристик сучасного «неорасизму» або «культуррасизму». Дійсно, в цьому контексті від расизму залишається лише пуста культурна оболонка, оскільки Шульгін щиро вірить у те, що немає «етнічного субстрату» на ім'я «українець». Тому він ненавидить не цей антропологічний тип (оскільки неможливо ненавидіти самого себе), але повністю знецінює проект «українства» як «псевдокультурний». Та якщо вже говорити про міжцивілізаційну ненависть, то її реальним об'єктом виступають поляки як представники католицького «Заходу», які створили «українця» для того, щоб розколоти православну «руську» цивілізацію.

Якщо порівнювати погляди Шульгіна з сучасними українофобськими культуррасистами, то відмінність полягає в тому, що останні виділили фігуру «галичанина» в особливий етнічний тип, який не є ані росіянином, ані українцем (тому українці та росіяни суть те саме), ані поляком. Якщо привести расистські передумови антигаличанства в сучасних теоріях «руського мира», то ця фігура матиме вигляд якоїсь антропологічної, культурної, релігійної та мовної потвори. Наступний крок у «логіці расизації» цієї фігури полягає в тому, що будь-яка українська національна ідентичність є проектом «галичанин», спрямованим проти «руського мира», і тому саме він є головним ворогом російської та взагалі «східнослов'янської цивілізації».

У просторі російської пропаганди з Україною непохитно пов'язується образ «зрадництва з боку «своїх», який став тимчасовим попутником «чужих», але, при цьому, зберіг генетичне культурне та цивілізаційне споріднення з Росією. Тому «боротьба за Україну» мала (і має зараз) для російської національної ідентичності не тільки чисто геополітичний смисл, але й смисл глибоко символічний, як заповнення втраченого – «слав'янської єдності». Так,

наприклад, в епатажній статті А. Мелькова «Українська мова – це російсько-польський діалект» [11], написаній ще у 2006 році, відтворюється гіпотетичний сценарій «повернення» України до «єдиної родини» трьох слов'янських «братських» народів, де «російська мова – це загальна кров, що історично харчує наше славне слав'яноросійське плем'я». У наведеному сценарії вирішення місця України у російському позиціонуванні на зовнішньополітичній арені міститься одна з можливих модифікацій російського «національного проекту», де Росія виступає як інтегратор «слов'янського, православного та антизахідного світу».

Однак міфологема «галичанина», який захопив владу з метою відвернути її від Росії та загальнослов'янської колиски, породжує радикально конфронтаційний сценарій цивілізаційного самовизначення Росії за допомогою України, який може бути сформульований у такій тезі: «Україна є основним ворогом Росії на пострадянському просторі». Ця теза тісно пов'язана з міфологізацією її геополітичної значимості в «євразійсько-імперському» проекті РФ. Ця міфологізація породила й інший стійкий міф про те, що без України Росія не зможе відродитися як «велика держава». У зв'язку з цим на Україну переносяться уявлення щодо «основної перешкоди» на шляху «розширення», на шляху до контролю над усім євразійським простором. Звідси гранично перебільшені уявлення про «антируськість» України, яка є синонімом її «незалежності». У контексті сказаного видається симптоматичною стаття А. Ципко «Україна за своєю природою антиросійська» [12], сама назва якої підкреслено міфологічна. Основна теза, яка розвивається у руслі цього антиукраїнського міфу, полягає у тому, що Україна у своєму антиросійському векторі нинішнього розвитку вже пройшла «точку неповернення», внаслідок чого її статус основного «ворога» закріплюється.

Максималістська вимога цього відвоювання ґрунтується на передумові «кінця російської історії» у разі попадання України до «західної орбіти». Наприклад, говорилося про те, що вступ України до НАТО «геополітично відкине РФ до початку XVI століття» (В. Соловей «Що ми хочемо на Україні?»). У цій же статті автор розглядає вирішення «стратегічної дилеми» РФ відповідно до сценарію «віртуальної окупації» українського простору з боку РФ, тобто поступового її «просування» на територію України аж до «відновлення єдності двох країн». Таке просування насичене

військовою метафориною («масоване бомбардування громадської свідомості», розгляд культури та цінностей як «головного поля бою»). У зазначеному контексті лежать і висловлення відомого кремлівського чиновника Модеста Колерова, наведені у численних російських ЗМІ, у яких присутні всі аспекти «військового сценарію» позиціонування Росії на євразійському просторі: а) ідеологема «навали» та образ Росії як «обложеної фортеці» («Росію хочуть загнати на галявину, оточити дротом під електричним струмом»); б) Україна як учасник «походу проти Росії» («антиросійський режим в Україні очевидний»); в) імператив «втручання» РФ у внутрішні конфлікти держав, які входять до сфери її «життєвих інтересів», як «контрнаступ».

Для ілюстрації позиціонування України в російській свідомості ми навели матеріали кількарічної давнини. Але необхідно зазначити, що ідеологія «русского мира» не була лише формою російської пропаганди «для внутрішнього користування» та як виправдання певної зовнішньої політики та геополітичної доктрини. Ці погляди активно насаджувалися в самій Україні та сформували потужну колону апологетів «русского мира», куди увійшли політики певного напрямку та журналісти. В країні діяли центри, керовані ФСБ. Працювали видання, які активно пропагували антиукраїнські, ксенофобські та відверто расистські ідеї про галицьких націоналістів, яких уже тоді звинувачували у фашизмі. Одним з таких органів став сайт «Одна Родина» (тобто «одна Батьківщина»), який був започаткований у 2008 році під безпосереднім контролем ФСБ та в якому будь-які прояви української ідентичності та українського патріотизму поливалися брудом.

Цей сайт функціонує і нині. Якщо у попередні роки в ньому переважали «просвітницькі» матеріали стосовно ідеології «русского мира», то після Майдану його діяльність перетворилася на простий рупор російської пропаганди, в якій «галичани» набули знайомих рис «бандерівців», українська влада (як влада цих націоналістів) – хунти, а анклав у вигляді «ДНР» та «ЛНР» – інституційним втіленням ідей «русского мира». Таким воєнним завершенням ознаменувався проект «русского мира» як частина проекту русифікації в його зіткненні з «українізацією». Хоча стратегія «русской весны» як стратегія втілення у життя ідеології «русского мира» є проектом суто політтехнологічним та принесеним на територію України, з

самого початку він мав велику кількість прихильників та спирався на масову підтримку у зазначених регіонах.

Російський фактор якісно нової самоідентифікації українців виявив себе набагато раніше безпосереднього військового вторгнення Росії на територію України. Він почав суттєво діяти в період можливого підписання/непідписання Угоди про асоціацію з ЄС з боку В. Януковича. На рівні підсвідомості це підписання зв'язувалося з остаточним виходом України за межі «руського мира» та радянського минулого, що, в свою чергу, заклало нові основи української національної ідентичності на шляхах її деетнізації, тобто відмови від етнічної моделі української національної ідентичності та розбудови *української політичної нації*.

У цьому контексті можна стверджувати, що феномен «Росії» в цій моделі асоціювався не з певною етнічною групою, а з певним політичним проектом, протилежним європейському. Ознакою цього проекту виступали авторитарний устрій держави, сировинна модель економіки та неможливість її модернізації, мілітаризованість суспільної свідомості в рамках більш широкої антизахідної ідеології, тенденції перетворення суспільного життя на засадах православного фундаменталізму. Режим Януковича повною мірою втілював зазначені характеристики, і тому соціальні аспекти Майдану збігалися з усвідомленням своєї нової української національної ідентичності.

Великою мірою інструментом подолання вузькоетнічного розуміння сутності української нації слугувала конотація «європейськості», що вносила водночас певні універсальні та космополітичні виміри в українську національну ідентичність та посилювала суто український патріотизм. Саме патріотизм став чи не єдиним критерієм належності/неналежності до української нації, відсуваючи етнічне походження на другий план.

Отже, можна стверджувати, що для Майдану «Росія» виступала точкою відштовхування, однак, знову ж таки, не стільки у етнічному плані, скільки в плані цивілізаційному. В антиросійському імпульсі, який панував на Майдані, не було жодних характеристик етнічної ксенофобії, а в ньому мав місце інший цивілізаційний проект: «Європа vs. Євразія». В контексті цього проекту (який підсвідомо поділявся більшістю учасників про-

тестів) «російськість» сприймалася як реставрація та консервація «совка», з якого українці хотіли вирватися.

Перед тим як рухатися далі, зробимо невеличкий екскурс у десятирічне минуле, тобто в епоху Майдану-2004. Можна стверджувати, що паростки формування української політичної нації мали місце вже тоді, тільки в більш пом'якшеному варіанті. Вже в той період поняття «український» було значно ширшим, ніж певна етнічна група (корінний етнос). Тим самим, уже тоді сформувалася альтернатива проекту «етнічної української нації» та політики «українізації», яка проводилася протягом 90-х років минулого століття. Змінилося й функціональне навантаження української мови. Якщо в проекті «Національного Відродження» того періоду ця мова виступала як мова «державоутворюючого етносу» та ідеологічно обґрунтовувалася шляхом посилення на опозицію «національна більшість/національна меншина», то в рамках утопії Майдану українська мова на якусь історичну мить перетворилася на «мову справедливості», до якої можуть бути причетні всі, хто поділяє основні соціальні цінності, похідні від зазначеної базової мегацінності. Саме ця цінність стала сприйматися як основа нової спільноти та традиції. І можна зробити припущення, що така спільнота є аналогом «української політичної нації», про необхідність якої твердять упродовж усіх років незалежності України, однак не знаходять реального інструменту формування такої нації. Незважаючи на нетривалий час існування «майданової республіки», ми можемо дійти висновку, що утопічний експеримент Майдану був таким інструментом та міг би бути ним і далі, якби деякі з утопічних цінностей (хоча б частково) були реалізовані на практиці.

Однак таким інструментом став Майдан-2014, який поглибив тенденцію до деетнізації української нації. Як ми вже зазначали, однією з ознак зазначеної тенденції стала відсутність такої ксенофобської установки, яка виявлялася в тому, що на Майдані були присутні як російськомовні, місцеві українські росіяни, так і гості з Російської Федерації. Ставлення до останніх з боку майданівців є вельми показовим, про що багато писала тодішня преса. Так, з'явилися факти, що в подіях на Грушевського брали участь росіяни з Москви, Белгорода, Ульяновська. В інтерв'ю з ними відзначалася доброзичлива атмосфера гостинності до приїжджих, що свідчить про те, що мовно-етнічний фактор відступав на задній план, порів-

няно з ідеєю «спільної справи». Самі учасники подій розповідали, що в Росії їх лякали екстремістськими настроями Майдану, тим, що за російську мову їх можуть скалічити чи навіть вбити, але реальність виявилася зовсім іншою.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що Росія виступила каталізатором формування української політичної нації. На Майдані ця її роль була опосередкованою, а після анексії Криму та Донбасу – безпосередньою.

У чому проявилася ця роль? По-перше, в ідентифікаційній поляризації, де в ролі «українців» (або «Ми»), незалежно від етнічного походження) виступали всі ті, хто підтримував Майдан та мислив себе «європейцями», а в ролі «росіян» (або «Вони», також незалежно від їх етнічного походження) були всі ті, хто мріяв про повернення до «русского мира».

Зменшення етнічної зорієнтованості показово спостерігалось навіть у таких політичних силах, як ВО «Свобода», «Тризуб», «Правий сектор» тощо, в гаслах яких місце українського етносу поступалося українському патріотизму, якого було достатньо, щоб сприйматися як «українець». Показовим для цього процесу стало зменшення градусу антисемітизму під час подій на Майдані, що спостерігалось навіть у тих партіях, які раніше припускалися антисемітських заяв. Передусім, ідеться про ВО «Свобода». Про очевидний дрейф цієї партії від націонал-екстремістської до більш поміркованої «націонал-радикальної» сили говорив у публічній лекції в Тель-Авіві В. Лихачов, росіянин за етнічним походженням, який протягом багатьох років мешкав в Україні. Ця лекція мала показову назву «Революція в Україні та євреї» і була виголошена наприкінці березня 2014 року. В ній, крім тези про зменшення етнічної складової в риториці радикальних націоналістичних партій, говорилося про роль євреїв у формуванні української політичної нації.

Ця роль впливала не тільки з космополітичних установ єврейської національної спільноти, а й з того, що за умов переважної більшості «змішаних шлюбів» етнічна основа українських євреїв була позбавлена традиційної чистоти. І тому в своїй ідентичності євреї могли усвідомлювати себе водночас як «українці» (та патріоти України), так і як «євреї», тобто входити в єврейську общину, жити її життям тощо. Зазначена особливість дозволила євреям брати велику участь у подіях на Майдані. Показовим прикладом є історія з

командиром «Сотні», який як етнічний єврей не тільки ідентифікував себе з Україною, а був ще й палким українським патріотом. (У його сотні воювали ще 4 громадянина Ізраїлю). І цей патріот ніколи не відчував жодних ксенофобських або антисемітських настрів стосовно свого етнічного походження.

Цікаве узагальнення тенденції до формування політичної нації в Україні навів Марк Файнер у статті «Євреї та Майдан» [13]. Зокрема, він писав: «Українське суспільство радикалізується в бік націоналізму, але це не примітивний націоналізм початку ХХ сторіччя, а націоналізм громадянський з додатком анархізму, де під «українським народом» маються на увазі люди всіх національностей, що мешкають в Україні».

Важко дати більш точне визначення не тільки сутності політичної (громадянської) нації, але й сутність процесів, які відбувалися в Україні під час Майдану. Приклади росіян та євреїв як безпосередніх учасників Майдану були не поодинокими явищами ознак формування української політичної нації. Під час подій на вул. Грушевського всі українські ЗМІ облетіло відео, на якому вірменин Сергій Нігоян, який трагічно загинув від кулі силовиків, читає вірші Тараса Шевченка. Трудно уявити більш яскравий приклад нової української ідентичності та українського патріотизму.

Не менш показовим прикладом стали масові вияви українського патріотизму з боку кримських татар, причому показовими тим, що ця етнічна група не тільки не належить до слов'ян, але й сповідує мусульманську віру. Саме тому зачислення себе до «українців» з боку цієї групи було особливо цінним для зміцнення вказаної тенденції. Українські ЗМІ того періоду були переповнені повідомленнями про те, що «сотні кримських татар їдуть у Київ підтримати Майдан». Знаковим для такого типу патріотизму став виступ на сцені Майдану президента Всесвітнього конгресу кримських татар Рефата Чубарова, який прекрасною українською мовою (також знаковий момент!) напередодні анексії Криму висловився на захист єдиної України та «єдиної української нації». Зокрема, він закінчив свій виступ такими словами: «Кримські татари з українцями були разом, є разом і будуть разом. Україна – єдина, неподільна, а ми – її патріоти».

Інакше кажучи, в цих словах чітко простежується акцент на патріотичній складовій української політичної нації, який є не-

обхідним та достатнім. «Матеріальним» втіленням цієї єдності вийшла акція, яка була проведена на віче «За єдність України» (Майдан, 23.03.14), на якій був розгорнутий прапор Криму, зшитий з прапором України як символ зазначеної неподільності.

На превеликий жаль, такий потужний резерв формування української політичної нації, як кримські татари, внаслідок анексії Криму був виведений за межі України і татари стикнулися з уже забутою формою міжетнічних відносин – з «ксенофобією» не як з побутовою емоцією певних суспільних груп, а як з формою державної політики, спрямованої на сегрегацію етнічної групи. Фактично, така політика є відродженням сталінської політики, де термін «депортація» починає застосовуватися в дискурс офіційних осіб. Така етнічна політика дискримінації та сегрегації перебуває у кричущій суперечності з тією перспективою, яку татарська община могла отримати від України.

Що принципово нового змінилося після російської агресії в Україну? Як ми вже зазначали, війна принципово не спричинилася до змін у позиціонуванні Росії після Майдану. Зникли лише останні ілюзії про те, що несе з собою «руський мир». На жаль, ми не маємо ґрунтовних соціологічних досліджень про зміну настроїв стосовно Росії та проекту «єдиної родини» для народів-братів. Можемо лише стверджувати, що згідно з даними ЗМІ поглибилася маніхейська картина світу протистояння сил Абсолютного Добра (українці) та Абсолютного Зла. Посилення подібної поляризації ще більше перетворило Росію на фактор формування української політичної нації та військове протистояння «українці–росіяни» набуло ще більш виразних рис міжцивілізаційного протистояння.

Однак було би помилкою вважати, що Майдан та російська агресія виступили фактором та каталізатором становлення української політичної нації на теренах всієї України. Для певних регіонів, де тенденція до загальнонаціональної української ідентичності була слабкою та, навпаки, спостерігалася тенденція до посилення регіональної ідентифікації, всі згадані події послужили поштовхом до посилення протистояння на етнічному ґрунті, тобто протистояння в рамках парадигми «національна більшість/ національна меншина».

Ідеться, передусім, про Закарпаття, зокрема, про етнічні групи угорців та русинів. Загострення проблем міжетнічного протистояння

в регіоні призвело до створення тандему угорців та русинів, єдиною платформою для об'єднання яких стали антиукраїнська платформа. В цій політиці заслуговує на увагу те, що зазначена «антиукраїнськість» спрямована не стільки проти політичного утворення на ім'я «Україна», скільки проти певної етнічної групи на ім'я «українці», етнічний субстрат яких становлять «галичани». Щодо своїх «позитивних» ідентичностей, то угорська меншина орієнтується на Угорщину, а русинська – на Росію.

У цьому контексті виникає питання, яким чином вплинула Росія на згадані антиукраїнські настрої? По-перше, обидві меншини не підтримали Україну в її війні проти російських окупантів. Угорці зайняли пасивну позицію та небажання брати будь-яку участь у конфлікті за формулою «це – не наша війна». І тому масові протести серед угорської меншини були спричинені мобілізацією, яку проводив український уряд та згідно з якою мешканці міст з переважно угорським населенням (передусім, Берегове) повинні були служити в українській армії та відправлені в зону бойових дій. Ці протести були підтримані в самій Угорщині на рівні її керівництва. Так, Іштван Савої, голова праворадикальної партії «Йоббік», заявив, що дії українського уряду на Закарпатті створюють загрозу угорській меншині.

А нинішній прем'єр Угорщини Віктор Орбан висловився у тому ключі, що якщо Україна не надасть належного своїм меншинам, в тому числі угорцям, у ній не буде ані стабільності, ані демократії. Однак, незважаючи на радикалізм угорського урядовця, в його офіційних заявах немає відверто проросійської риторики (хоча прихована підтримка російській агресії присутня). Щодо позиції русинських активістів, то, як і завжди, вона була не тільки антиукраїнською, але й відверто проросійською. І Майдан та війна з Росією лише посилили цю ідеологію.

Показовим документом, який фіксує цю ідеологічну установку, є Звернення прикарпатських русинів до Путіна (березень 2014 року), в якому вони просили ввести в регіон миротворчий контингент та сприяти легітимізації невизнаної республіки «Підкарпатська Русь». Терміни та риторика цього звернення повністю лежать у площині міфологем «руського мира» та складається враження, що її писали кремлівські ідеологи цього руху. В ньому повністю зберігається концепт «галицького фашизму» та гасло «Ні, галицькому фашизму»

як гасло боротьби за «права» русинської національної спільноти. На відміну від угорців, русини активно підтримують Росію та проект «Новоросії» (як близький до проекту «Підкарпатської Русі»). За деякими даними, на боці сепаратистів воює так званий «русинський батальйон».

Які проекти та які перспективи очікуються в регіоні у зв'язку із загостренням міжетнічного протистояння? Ці проекти не єдині, а є певною мірою взаємовиключними. Один з них передбачає міжетнічне об'єднання угорців та русинів у межах так званої «угорсько-русинської культурної автономії». Очевидно, що ця автономія за своїм юридичним статусом не передбачає створення якихось форм державності або квазідержавності. Утвердження цієї форми організаційного закріплення прав певної етнічної групи означає можливість формувати стратегію в галузі освіти та культури, але в її рамках неможливо змінювати закони та впливати на політичні рішення.

Другим проектом є, як уже зазначалося, легітимізація держави «Підкарпатська Русь», яке, як утворення, є аналогом Новоросії чи Придністров'я. (Наприклад, навіть за умов її формальної невизнаності ця республіка має посаду прем'єр-міністра, яку займає Петро Гецько, до речі, розшукуваний СБУ, що перебуває у Москві). Як уже згадувалося, ці проекти не узгоджені один з одним, але є небезпека, що русинська карта буде розіграна Москвою в ситуації подальшого послаблення центральної влади України та подальшого обмеження її суверенітету.

Підводячи підсумки аналізу впливу фактора Росії на характер та сценарії міжетнічних відносин в Україні, ми можемо сформулювати такі висновки:

1) Росія та її військова агресія проти України виступила потужним фактором формування двох альтернативних тенденцій – загострення міжетнічних відносин у рамках проекту «національна більшість/національна меншина» та проекту загальнонаціональної консолідації на шляхах побудови української політичної нації. Перша тенденція є регіонально локалізованою, тобто вона має місце там, де етнічна модель нації є практично безальтернативною і де міжетнічні відносини завжди мали драматичний характер з питомою вагою сценаріїв дискримінації та сегрегації. Ідеться про угорців, які за свою історію були і в ролі ображеної меншості, і в

ролі домінуючої більшості. (Про цю двоїстість національної свідомості більшості країн Східної Європи взагалі і Угорщини зокрема багато писав І. Бібо, на кого вже посилялися). Стосовно другої тенденції можна зазначити, що вона не має прив'язки до конкретної території і відрізняється дійсно всеукраїнським характером. (Приклад – кримські татари, які, з одного боку, мають чітку етнокультурну ідентичність, а з іншого – ідентичність універсального українського патріотизму);

2) Наявність зазначених двох тенденцій не є суто ситуативним елементом поточної української історії, а глибоко притаманна сучасним європейським країнам. Понад те, ідентичність цих країн часто будується на поверненні до етноцентристських сценаріїв формування національної ідентичності середини XIX – початку XX століть. (Цей процес відомий словенський мислитель С. Жижек назвав процесом реетнізації). Прикладами цієї тенденції є прихід до влади праворадикальних націоналістичних партій у багатьох країнах Східної (і не тільки Східної) Європи. Етнічна домінанта свідомості більшості європейських країн призводить до того, що проблема захисту національних меншин є дуже важливою для суспільної свідомості цих країн. Певним винятком з цієї тенденції є Франція, яка, як відомо, взяла модель політичної нації, але там мають місце конфлікти не стільки на етнічному, скільки на расовому ґрунті.

У контексті сказаного можна стверджувати, що в Україні завдяки її унікальному історичному моменту самовизначення має місце процес, який в Європі відійшов на другий план (ми маємо на увазі процес деетнізації) та який накреслив можливість будувати модель політичної нації на основі загальноукраїнського патріотизму. І, як ми вже зазначали, Росія відіграла в цьому процесі важливу, майже вирішальну, роль. Наскільки цей процес стане довготривалим і успішним, залежить від багатьох факторів укріплення загальноукраїнського патріотизму – успішності у війні з РФ та успішності реформування засад української державності.

1. Валлерстайн И. От феодализма к капитализму: переход или переходы? / И. Валлерстайн // Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. – СПб., 2001.

2. Балибар Э. Существует ли «нео-расизм»? / Э. Балибар // Балибар Э., Валлерстайн Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. – М.: Логос – Альтера, 2003. – 288 с.

3. Малахов В. В. Реификация идентичности и национализм / В. В. Малахов // Малахов В. В. Понаехали тут... Очерки о национализме, расизме и культурном плюрализме. – М.: Новое литер. обозрение, 2007.

4. Бибо И. Нищета духом малых восточноевропейских государств / И. Бибо // Венгерский меридиан. Журнал общественных наук. – 1991. – № 2. – С. 39–82.

5. Кокшаров Н. В. Международный опыт решения культурных аспектов этничности [Электронный ресурс] / Н. В. Кокшаров // Credo new. Теоретический журнал. – 2003. – № 1. – Режим доступа: <http://credo-new.ru/content/view/320/55/>

6. Касьянов Г. В. Хто такі українці і чого вони хочуть: проблема формування нації [Електронний ресурс] / Г. В. Касьянов // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010). 36. наук. ст. – К., 2012. – Режим доступа: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6441-0/3.pdf>

7. Яковлев Ф. Закон Украины «О принципах государственной языковой политики: год спустя [Электронный ресурс] / Ф. Яковлев // ИА REX. – 06.08.2013. – Режим доступа: <http://www.iarex.ru/articles/39691.html>

8. Карамазов А. Языковой просак или как бульбовцы с бандеровцами русский язык изгоняли [Электронный ресурс] / А. Карамазов // Русский мир. – 31.05.2012. – Режим доступа: <http://russsmir.info/pol/2503-yazykovy-j-prosak-ili-kak-bulbovcy-s-banderovcami.html>

9. Мельник М. «Закон про мову: основи мовної політики чи засідка? / М. Мельник // Дзеркало тижня. – 2012. – 27 червня.

10. Шульгин В. В. Украинствующие и мы / В. В. Шульгин. – Белград: Изд-во Russia Minor, 1939.

11. Мельков А. Украинский язык – это русско-польский диалект [Электронный ресурс] / А. Мельков // Политический класс. – 2006. – №4. – Режим доступа: <http://www.edrus.org/content/view/22/73/>

12. Ципко А. Украина по своей природе антирусская [Электронный ресурс] / А. Ципко // Гуляй-поле. – 17.05.06. – Режим доступа: <http://4vlada.net/vneshnyaya-politika/aleksandr-tsipko-ukraina-po-svoei-prirode-antirusskaya>

13. Файнер М. Евреи и Майдан [Электронный ресурс] / М. Файнер // Еврейский обозреватель. – 2014. – Февраль. – Режим доступа: <http://jew-observer.com/tochka-zreniya/evrei-i-majdan/>

РОЗДІЛ VI

ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО ПОЛЯ

В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ

Релігійне поле – одне з небагатьох достатньо інституційно збалансованих соціальних полів українського соціального простору. Пояснення цього феномену криється у кількох основних факторах: по-перше, інституціоналізація релігійного поля була безперервним процесом, що тривав протягом усього періоду державної незалежності; по-друге, у релігійному полі, на відміну від інших полів, протягом усього цього часу діяли незмінні ключові агенти; по-третє, у полі ніколи не було явного домінування одного з агентів, що убезпечило поле від опортуністичного характеру вироблення «правил гри». Домінування однієї з церков (як правило, УПЦ) унеможливлювалося солідарним спротивом усіх інших агентів поля. Як наслідок, в Україні вироблено систему *формальних інститутів*, що має компромісний характер і цілковито не задовольняє інтересів жодної з релігійних конфесій.

Отже, сферу релігійних відносин в Україні регулюють Конституція, міжнародні правові акти, серед яких варто виокремити Загальну декларацію прав людини, базовий Закон «Про свободу совісті і релігійні організації», а також низка статей у законах, що безпосередньо не дотичні до регулювання відносин у релігійному середовищі, а саме: Земельного кодексу України, Закону про освіту, Закону про альтернативну (невійськову) службу та ряду інших. Крім того, регуляторами відносин у релігійній сфері виступають підзаконні нормативні акти: укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів та Верховної Ради України, розпорядження міністерств та відомств тощо.

Необхідно відзначити в цілому ліберальний характер українського релігійного законодавства.

Конституція України гарантує кожному громадянину право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Проголошується прин-

цип відокремлення церкви від держави, а школи від церкви, жодна релігія не може бути визнана державою обов'язковою (ст. 35). Передбачається неможливість набуття привілеїв чи обмежень громадянами через релігійні та інші переконання (ст. 24). Гарантується сприяння розвитку з боку держави релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11). Забороняється створення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі (ст. 35, ст. 37).

Імплементована в українське правове поле «Загальна декларація прав людини» проголошує право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів (ст. 18). У ст. 26 «Декларації» одним з головних завдань освіти визначається сприяння взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами.

Базовим документом, що регулює відносини в релігійному полі України, є Закон «Про свободу совісті і релігійні організації», ухвалений Верховною Радою України 23 квітня 1991 року. Стаття 1. закону чітко окреслює його завдання: 1) гарантування права на свободу совісті громадянам України та здійснення цього права; 2) забезпечення соціальної справедливості, рівності, захисту прав і законних інтересів громадян незалежно від ставлення до релігії; 3) визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій; 4) визначення обов'язків релігійних організацій перед державою і суспільством; 5) подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви; 6) гарантування сприятливих умов для розвитку суспільної моралі і гуманізму, громадянської злагоди і співробітництва людей незалежно від їх світогляду чи віровизнання.

Однак усі положення формально-правових актів здебільшого мають загальнодекларативний характер, чинному закону часто закидаються докори щодо відсутності норм стосовно вирішення конкретно назрілих конфліктних ситуацій. Це спричинило постійні спроби депутатського корпусу модернізувати закон, а час від часу звучать заклики про необхідність прийняття нового закону, який би більш конкретно відповідав реаліям сучасних релігійних відно-

син в Україні. У зв'язку із цим протягом 1996 – 2013 рр. у Верховній Раді України було зареєстровано понад 10 проектів нового Закону «Про свободу совісті і релігійні організації». Але, як зазначає ще у 2002 р. предстоятель УПЦ митрополит Володимир (Сабодан), усі подані законопроекти про свободу совісті та правове регулювання діяльності релігійних організацій були «дещо або істотно гіршими за закон 1991 року: вони більшою мірою обмежували релігійну свободу та релігійні права людини, містили двозначності, а інколи – і суперечили Конституції України та супроводжувалися намаганнями певних політичних сил зламати сталу систему церковно-державних відносин і переглянути фундаментальні принципи релігійної свободи – одне з досягнень української демократії» [1]. Ці слова залишилися актуальними й через десятиліття.

Законодавчі ініціативи, спрямовані на внесення змін до Закону «Про свободу совісті і релігійні організації» (останні спроби внести зміни у закон, що здійснювалися протягом 2012 – 2013 рр. Адміністрацією Президента В.Януковича, мали метою змінити процедуру реєстрації релігійних громад), як показує практика, не тільки не стали засобом більш ефективного регулювання відносин у релігійному полі, а перетворювалися на подразник, який лише дестабілізував та збурював його. Це викликано тим, що будь-які, навіть найменші на перший погляд зміни чинного закону можуть докорінно змінити розклад сил у релігійному полі України. Найбільш принциповим протягом багатьох років залишалося питання надання статусу юридичної особи не окремим громадам, а церкві як організаційній структурі. Це положення унеможливило б вільний перехід громад з однієї юрисдикції в іншу, що означало б консервацію існуючого стану речей, на що, судячи з розчарованих заяв її речників, найбільш розраховувала УПЦ [2].

Отже, незважаючи на значною мірою декларативний характер чинного закону, він фактично виявився оптимальною формальною інституційною конструкцією, що має компромісний характер.

Функція ж регулювання конкретних найбільш гострих відносин у релігійному полі, таким чином, покладалася на норми цивільного, кримінального, адміністративного, земельного, податкового та інших галузей права. Таким чином, між агентами поля релігії точиться рутинна перманентна боротьба за кожну норму у системі діючих формальних інститутів. Уже роками триває протиборотство між при-

хильниками і противниками норми, яка надавала б статусу юридичної особи не окремим релігійним громадам, а церквам та іншим релігійним організаціям. Дискутуються нормотворчі ініціативи УПЦ, пов'язані із внесенням змін до Конституції та законів України задля «пом'якшення» норми, яка проголошує відокремлення держави від церкви, з метою відкриття можливостей першій для проникнення у державну систему освіти, медичні установи, армію, пенітенціарні заклади тощо. Точиться полеміка навколо питань реституції колишньої церковної власності, землевідведення для релігійних організацій, цільового режиму оподаткування та дотацій на сплату комунальних послуг. За кожною з цих норм стоять інтереси тих чи інших релігійних агентів, що викликає опір їх опонентів. У багатьох випадках прийняття певних норм було б вигідним для усіх агентів поля, але, зважаючи на диспропорцію вигоди від їх впровадження, блокується.

Особливого значення за таких обставин набували підзаконні нормативно-правові акти: укази Президента, постанови Кабінету Міністрів та Верховної Ради України, розпорядження центральних і місцевих органів виконавчої влади тощо.

За досить високої міри стабільності формальних інститутів, що регулюють відносини у полі релігії, ситуація в ньому в різні президентські періоди суттєво (якщо не сказати кардинально) різнилася. Це є ще одним свідченням варіативності функціонування формальних інститутів, залежно від паралельно діючих *інститутів неформальних*. За практично незмінної законодавчої бази регулювання відносин у релігійному полі політика чотирьох українських Президентів у цій сфері була схожою на гру у розхитування човна: кожен наступний прагнув максимально схилити його в бік протилежний, ніж це робив його попередник.

Перший Президент України Леонід Кравчук назавжди залишиться ворогом «канонічного православ'я», як один з родоначальників «українського православного розколу», хоча в його діях щодо підтримки розбудови Київського патріархату вбачалася логіка не віруючого, а політика, який розумів, що повноцінна державна незалежність України неможлива без церковної. Саме у цьому квінтесенція гасла: «Незалежній державі незалежну церкву».

Після перемоги в президентських перегонах 1994 р. Леоніда Кучми державна політика у церковно-релігійній сфері здійснила

різкий розворот з тенденцією до протегування УПЦ, що перебувала в юрисдикції Московського патріархату. Ця тенденція була зумовлена загальним трендом відновлення зв'язків з Російською Федерацією. Однак політика релігійної одновекторності Адміністрації Л.Кучми зазнала суттєвих коректив після подій 1995 р., пов'язаних з вибухом суспільного протесту, приводом до якого стали похорони Патріарха УАПЦ Володимира (Романюка). Центральна влада більше відкрито не наголошувала на своїх релігійних уподобаннях, а курсом державної політики стало гасло «Усі вільні – усі рівні». На практиці це вилилося у дистанціювання держави від міжцерковного протиборства. В подальшому за президентства Л. Кучми завдяки його персональним методам управління і конституційним нормам, що давали Президенту достатньо повноважень, центру вдавалося тримати під контролем ситуацію в регіонах, у тому числі і в питаннях державно-церковних відносин. Дисбаланс між релігійними настроями різних частин країни більш-менш вдало гасився. Фактично, церквам було надано можливість «ринковим способом» з'ясовувати, хто сильніший, а хто не витримав конкуренції. За таких обставин жодній із церков не вдалося домогтися домінуючого становища в усій країні, Україна була поділена на своєрідні зони впливу різних конфесій. Не останню роль у цьому відіграла місцева влада.

Ситуацію було підірвано у 2004 році. Громадянський мир і спокій, які попередній режим вважав чи не найбільшим своїм здобутком, були порушені надзорською президентською виборчою кампанією. Боротьба між В. Ющенком і В. Януковичем вилилася у протистояння українських регіонів з їх специфічною політичною ідентичністю, яка включала в себе проблеми зовнішньополітичних орієнтацій, історичної пам'яті, мови, релігії тощо. Кожен із двох головних кандидатів у Президенти був запрограмований на відстоювання цінностей, близьких їх потенційному електорату, самі вони були яскравим втіленням цих ідентичностей. Ніхто не сумнівався, яку зовнішньополітичну, гуманітарну чи релігійну політику буде проводити кандидат у разі перемоги. У будь-якому разі Україну очікував крен, у який бік – мали вирішити вибори. Ситуація була незворотною: латентні протиріччя і конфлікти, що тривалий час маскувалися, проблеми, які не розв'язувалися, а

лише затушовувалися, врешті-решт мали дати вихід. Прийшов час «розкидати каміння» – інтереси, цінності, установки різних соціальних, національних, регіональних, релігійних груп. У період «революції» 2004 р. і «постпомаранчевих» подій вони, як ніколи раніше, усвідомили їх, зрозуміли, що вони значною мірою відрізняються від інших, вчилися не соромитися і відстоювати їх. За цих умов неминучим було зростання ворожості до носіїв інших інтересів, цінностей та установок.

Незважаючи на те, що нова редакція української Конституції значно обмежила в повноваженнях Президента, натомість створивши альтернативний потужний центр прийняття рішень – Кабінет Міністрів і його Прем'єр-міністра, основним суб'єктом реалізації державної політики в сфері релігій і церкви у «постпомаранчевий» період був Президент В. Ющенко. Можна стверджувати, що релігійна проблематика була однією з основних (якщо не основною) домінант його президентства. Причому діяльність у цій сфері мала цілеспрямований характер і зосереджувалася на побудові незалежної від Москви православної церковної структури, яку було названо Єдиною помісною Українською православною церквою. Цей проект умовно можна поділити на два етапи. Перший тривав від початку президентської каденції В. Ющенка до кінця липня 2008 р., коли в Україні відбулися торжества з нагоди 1020-ї річниці хрещення Русі. Це був час активних пошуків президентською адміністрацією форм і методів об'єднання українських національних церков в єдиний організм, який мав би завершитися його визнанням Вселенським патріархом у Києві. Провал цього проекту і жорстка критика та суспільне нерозуміння, які супроводжували Президента протягом його реалізації, призвели до відмови В. Ющенка від його подальшого втілення. Однак у 2008 р. несподівано в середовищі УПЦ розпочалися процеси, спрямовані на автокефалізацію церкви, що фактично дозволяло реалізувати задум про створення незалежної від Москви церкви абсолютно іншими методами. Прихильники ідеї отримання автокефалії канонічним шляхом, серед яких був й предстоятель УПЦ митрополит Володимир (Сабодан), покладали надію на те, що новий статус УПЦ буде затверджено у новому Статуті РПЦ, який мав бути ухвалений під час Помісного собору РПЦ у січні 2009 р. Однак Собор зберіг

незмінним статус УПЦ. На цьому було завершено другий етап «релігійної реформації помаранчевих».

Після перемоги В. Януковича у 2010 році човен державної церковно-релігійної політики знову різко накренився у протилежний бік. Держава та Президент особисто вибудовували відносини лише з однією конфесією (УПЦ), не помічаючи інші, ігнорувалися численні ініціативи Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій діалогу щодо перспектив розбудови державно-церковних відносин.

Показовим прикладом церковно-релігійної політики адміністрації Януковича стала епопея, пов'язана з прагненням внести зміни у чинний Закон «Про свободу совісті і релігійні організації», що тривала протягом 2010–2013 рр. Наполегливість влади у цьому питанні поєднувалася з відвертим опортунізмом. Її представники від міністерських чиновників до Президента запевняли конфесії у максимальному врахуванні їх пропозицій у ході підготовки законодавчих змін, що регулюють державно-церковні та міжконфесійні відносини, хоча насправді вперто і приховано проводили власну лінію. Фактично кожна порція заяв церков про необхідність виваженого підходу до проблеми змін формальних інститутів, про те, що діючі норми цінні своїм компромісним характером, супроводжувалася новими ініціативами влади, спрямованими на зміну закону, що, в свою чергу, відбувалися на тлі постійних реверансів у бік конфесій. Нова редакція закону (попри все проведена через парламент), що ускладнювала процедуру реєстрації релігійних громад, була інструментом у руках влади, котра прагнула встановити контроль над релігійним полем, адже набуття громадами статусу юридичної особи надавало їм юридичних прав на володіння церковними приміщеннями, банківськими рахунками та іншими матеріальними активами, без яких нормальне функціонування громад унеможлиблювалося. При цьому цей інструмент контролю спрямовувався не лише на «недружні» конфесії, але й на «привілейовану» УПЦ, у якій, як стало публічно відомо після повалення режиму В. Януковича (в основному з інтерв'ю О. Драбинка), були різні центри впливу, що спричинило своєрідне коаліціювання різних фракцій так само неоднорідної партії влади з окремими церковними групами. Таким чином, церковно-релігійна політика Адміністрації Президента В. Януковича стала яскравим свідченням

того, що її реалізація була спрямована не на оптимальне регулювання відносин у полі релігії і навіть не на задоволення інтересів дружньої привілейованої конфесії, а на досягнення власних, у першу чергу, політичних цілей.

Однак опортуністична поведінка у відносинах не лише з релігійними агентами, а й з усім суспільством, притаманна режиму Януковича, призвела до відомих усьому світу подій, що дістали назву Революція Гідності, внаслідок яких цей режим було повалено. В новітній українській історії розпочався новий етап.

Події кінця 2013 – 2014 років показують, що в релігійному полі України, як ніколи раніше, зріють кардинальні зміни. Якщо раніше процеси його інституціоналізації торкалися в основному питань взаємодії конфесій та забезпечення свободи совісті (держава у цьому контексті розглядалася як гарант дотримання прав і свобод віруючих та церков), то сьогодні вони, окрім цього, мають безпосереднє відношення до проблем національної безпеки держави. З іншого боку, в суспільстві відбувається процес кардинальних трансформацій соціокультурних ідентичностей, що проявляється у зростанні національної самосвідомості та появі демаркаційних ліній між українською та російською ідентичностями.

Революція Гідності, незважаючи на її довготривалість, виявилася лише початком глибинних процесів перетворення українського суспільства. Після втечі В. Януковича на арену боротьби вийшов досі завуальований, але надзвичайно вагомий суб'єкт фактично усіх внутрішніх процесів, що відбувалися в Україні протягом останніх десятиліть – Росія. Він розпочав активну інформаційну кампанію з метою дискредитації «ідеалів Майдану», активісти якого були оголошені «нацистами-бандерівцями», а їх політичні ватажки – «хунтою».

Ідейним обґрунтуванням розв'язаної проти України війни стала ідеологія «Русского мира». Офіційно старт новому геополітичному проекту був даний указом Президента В. Путіна №796 від 21 червня 2007 р., згідно з яким «з метою популяризації російської мови, що є національним надбанням Росії і важливим елементом російської і світової культури, а також для підтримки програм вивчення російської мови за кордоном» було засновано фонд «Русский мир» [3].

Проект швидко набирає обертів. У листопаді 2009 р. під час III Асамблеї «Русского мира» з програмною доповіддю, в якій представив роль РПЦ у його реалізації, виступив Патріарх Кирил. Саме цей виступ став, по суті, розгорнутою програмою «Русского мира» [4].

Український публіцист Геннадій Друзенко, здійснивши аналіз виступу патріарха, доходить висновку, що його зміст швидше личить політичному, а не релігійному діячеві. Зокрема, автор поравував, що за 25 хвилин доповіді патріарх жодного разу не згадав Христа, лише тричі – Бога, при цьому 38 разів повторив словосполучення «Русский мир», «котрий в контексті патріаршого виступу звучить як геополітичний концепт, слабо пов'язаний з церковним вченням». Продовжуючи аналіз тексту, Г. Друзенко зауважує, що у ньому жодного слова не прозвучало ані про покаяння, ані про воскресіння з мертвих, ані про Страшний суд, ані про життя в майбутньому. Зате «доленосними завданнями» «Русского мира» визначено: а) забезпечення ролі потужного гравця на світовій арені; б) збереження цінностей та способу життя предків, орієнтуючись на які вони створювали велику Росію; в) перетворення у сильного суб'єкта міжнародної глобальної політики. Усе це наштотує автора на думку, що патріарх став спікером політичного керівництва Росії, яке вирішило презентувати світу новий геополітичний проект [5].

Ще одним взірцем сучасного російського православного «агітпропу» став текст лекції заступника голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського патріархату ігумена Філіпа (Рябих), виголошеної перед слухачами проекту «Школа російської політики» у червні 2010 р. на тему «Русский мир». У своїй доповіді ігумен вів мову про існування певної системи цінностей, що перетворюють «Русский мир» на специфічну цивілізаційну спільноту, при цьому, щоправда, дуже схематично зазначаючи ті цінності, що виценовують представників «Русского мира» з християнської, чи пак, православної цивілізації, а саме: спільну історичну та культурну спадщину, загальні святині і схожі підходи до будівництва суспільного життя.

Щоправда, сам лектор викриває справжні мотиви творців проекту «Русский мир» словами: «В історії Росія не раз заявляла про своє бажання бути одним з цивілізаційних центрів світу. Якщо

раніше такі заяви могли виглядати як імперіалістичні домагання, то в глобальному світі таке існування є правилом поведінки, без дотримання якого неможливо вижити. Росія може бути одним з головних центрів тільки в рамках цивілізаційної спільноти, яку можна іменувати «Русский мир»».

Аналіз цитованого тексту показує, що характерним для виступів російських релігійних лідерів з проблематики «Русского мира» стає уникнення вживання основоположних християнських термінів (слово «Бог» у тексті лекції, опублікованому службою комунікації ВЗЦЗ, взагалі не прозвучало жодного разу) [6]

«Русский мир» як новітня форма російського месіанізму продукується його творцями як ефективний механізм мобілізації суспільства для протиборства з «ворожими цивілізаціями». Не випадково під час «дванадцятої прямої лінії з народом» президент В. Путін говорив про особливий генний код росіян, який спрямовує їх енергію на зовні для творення спільного громадського блага, а не в середину для реалізації власних егоїстичних цілей, що характерно для представників західної цивілізації. Російський лідер смакує російську приказку «а на миру и смерть не страшна», неначе намагаючись впевнити росіян у доцільності, відповідності їх месіанській ролі тих майбутніх жертв (і людських і матеріальних), які неодмінно нестиме Росія.

Ідейними опорами, за допомогою яких Кремль прагне розширити кордони «Русского мира», стають три ключові ідентифікаційні «якорі»: російська мова, історична пам'ять і духовно-релігійна традиція.

Щоправда, перші два «якорі» показали доволі умовну ефективність у процесі формування нової ідентичності, свідченням чого стали «українські події».

Зокрема, ідеологи «Русского мира», як виявилось, хибно вважали, що межі їх світу просторово збігаються з ареалом поширення російської мови. Навряд чи могли собі вони уявити, що одним з центрів українського національного опору російській окупації стане російськомовний Дніпропетровськ, як мінімум не чекатимуть «російську визвольну армію» в російськомовних Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні та Одесі, не вдасться здійснити «мирний антибандерівський переворот» у Харкові і навіть Маріуполі. Триумфом «Русского мира» в Україні стало «мирне» відторгнення Криму та

криваве – Донецька та Луганська, що, на наш погляд, зумовлено не стільки мовним, скільки етнічним фактором.

Не працює в Україні в масштабах бажаних Кремлю й фактор історичної пам'яті «Русского мира». Пояснюється це кількома причинами. По-перше, Україна є територією обмежених можливостей для реалізації кремлівської політики історичної пам'яті. За умов лояльного правлячого режиму у 2010–2013 рр. Москві вдалося розвернути державну політику пам'яті у необхідне для неї русло (розпочався процес редагування підручників з історії, Інститут національної пам'яті кардинально змінив напрям досліджень, припинилася артикуляція державної політики пам'яті на сюжетах, дражливих для Росії (Голодомор, Крути, Конотопська битва і т. п.), однак цього часу було критично недостатньо, щоб отримати хоча б перші результати. По-друге, сама Росія досить серйозно на ціле десятиліття (наприкінці 1980-х та у 1990-х рр.) випала з радянсько-путінського тренду історичної пам'яті, чого виявилось достатнім, щоб розірвати поколіннісну спадкоємність досить тривкої радянської моделі пам'яті. По-третє, за останніх двадцять років внаслідок значного прогресу індустрії розваг сильно впав рівень інтересу до традиційних форм навчання. Молодь не володіє елементарними знаннями з історії. По-четверте, активні зусилля популяризувати необхідні моделі історичної пам'яті засобами кінематографу, що здійснюються російською державною пропагандою, також мають досить обмежену ефективність: трансльовані радянські та сучасні російські фільми абсолютно не актуальні для сучасної молоді (яка майже повально ніколи не чула про Штірліца, Жиглова і Шарапова) ані за сюжетними, ані, тим більше, за технічними параметрами, їх цільовою аудиторією залишається старше покоління.

Третій «якір» – найбільш неоднозначний. З одного боку, реальний рівень релігійності населення України (під реальною релігійністю тут розуміється поєднання релігійної свідомості та релігійних практик) кардинально відрізняється від декларованого. Хоча, як видається, саме це робить можливим існування «Русского мира» в заданому форматі (згадаймо хоча б відео, на якому «православна жіночка» хресним знаменням благословляє чеченського бойовика). Сам Путін, намагаючись охарактеризувати особливості російської духовності, був дуже далекий від традиційного право-

славного вчення, що засвідчує розмитість його релігійного світогляду. Православ'я у цьому випадку є не стільки релігійною доктриною з чітко встановленими істинами, скільки символічним простором, який виявляє дивовижну здатність, абсорбуючи інші релігійні традиції (мусульман), активно дистанціюватися від одно-вірців-християн (католиків, протестантів, інших православних). У цьому символічно-релігійному просторі демаркаційні лінії між «своїми» і «чужими» визначаються не релігійними переконаннями, а мірою лояльності до режиму.

З іншого боку – функціонування в Україні надпотужної, з розгалуженою мережею організаційної структури, що перебуває в юрисдикції Московського патріархату, церкви в умовах фактичної війни між Україною та Росією викликає цілком природне запитання про те, які загрози національній безпеці становить її діяльність цієї церкви. Однак і перед нею стоїть надскладний вибір: чий бік у цьому конфлікті прийняти – материнської церкви, яка виявилася одним з ідеологічних стовпів розв'язаної проти України війни, чи народу, серед якого вона здійснює власне служіння. Не дивно, що й держава й церква виявляють певну розгубленість – держава не розуміє, як діяти з церквою, церква не розуміє як взагалі жити далі. На цьому тлі у церковному середовищі окреслюються прибічники трьох варіантів стратегії, що їх мала б обрати УПЦ за умов, що склалися.

Стратегія перша полягає в активному сприянні реалізації проекту «Русского мира» на українських територіях. Ця модель тісно пов'язана з підтримкою сепаратистських рухів, схваленням політики Кремля та засудженням дій української влади. Прибічниками цієї стратегії є натхненний ідеями російського месіанізму клір, причому відкрито свою позицію демонструє здебільшого духовенство нижчого рангу. Особливо популярна така поведінкова стратегія серед ультрарадикального крила церкви (священників та мирян), яке ще митрополит Володимир (Сабодан) називав «політичним православ'ям», а офіційна УПЦ неодноразово засуджувала [7].

Лідери «політичного православ'я» піддають нищівній критиці не лише українську владу, а й «священноначаліє» УПЦ за готовність співпрацювати з нею, закликають не боятися загрози розв'язання нової світової війни, бо вона, на їх переконання, для проросійських сил буде «священною». Під такими гаслами пройшли організовані

Союзом православних братств (В. Лукіяник) хресні ходи в Києві 9 та 15 березня 2014 р. [8].

З ескалацією конфлікту у Донбасі відбувається мілітаризація проросійських православних організацій. Зокрема, у засобах масової інформації з'являються репортажі про діяльність так званої «Русской православной армии» [9].

У зоні АТО спостерігалися неодноразові факти відкритої підтримки священнослужителями УПЦ дій терористичних угруповань. Священики УПЦ брали участь у освяченні символіки самопроголошених «республік», благословляли їх бійців на боротьбу з українською армією, переховували зброю і ополченців у храмах [10–12] і навіть самі брали до рук зброю. Зокрема, найбільшого резонансу набула історія з нападом озброєних бойовиків під керівництвом протоієрея Володимира Марецького на дві виборчі дільниці (вибори Президента 25 травня 2014 р.) у Новоайдарівському районі Луганської області, під час якого одна людина загинула, двоє були поранені. Українським правоохоронцям вдалося заарештувати бойовиків разом із «душпастирем», якому було пред'явлене звинувачення у тероризмі. Внаслідок цих дій Луганська єпархія УПЦ (МП) відсторонила Володимира Марецького від виконання обов'язків протоієрея [13]. Крім того, у ЗМІ з'являються репортажі про те, як священники УПЦ й поза зоною АТО здійснюють антиукраїнські дії (відмовляються відспівувати загиблих українських військовослужбовців, здійснюють молитви «за руське воїнство», симпатизують сепаратистам) [14; 15].

Часто ця інформація є суперечливою і неперевіреною. Необхідно розуміти, що в умовах війни з Росією і щоденних людських втрат уся церква перебуває під важким суспільним тиском, причому не лише морально-психологічним, але й фізичним. Відбувається процес розпаду багатьох громад УПЦ, особливо у Західній Україні, який супроводжується майновими конфліктами. За таких умов взаємні звинувачення часто мають наклепницький характер. Українське суспільство опинилося перед загрозою початку кампанії «полювання на відьом». У серпні 2014 р. Всеукраїнська громадсько-церковна організація «За єдину Помісну Церкву» розпочала акцію «Примус клірика-сепаратиста до розуміння державності». Як зазначається, «основна мета заходу – виявити серед українського духовенства активних адептів «Русского мира».

Активісти організації закликали усіх небайдужих повідомляти про випадки антиукраїнських проповідей, а також надсилати скріншоти висловлювань священників у соцмережах. Найстрашніше у цій ініціативі те, що члени ВГЦО відкрито погрожують у разі нена належного реагування правоохоронних органів і церковного керівництва, яким передаватимуться матеріали «справ», звертатися до військово-патріотичних організацій [16].

Інтернет-ресурс РІСУ помітив тенденцію до еміграції в Росію, що спостерігається серед духовенства УПЦ (МП) у 2014 р. [17] Відбувається процес переходу релігійних громад з юрисдикції УПЦ в юрисдикцію УПЦ КП (на жовтень 2014 р. повідомлялося про зміну юрисдикції близько 20 громад). У багатьох громадах триває протистояння, віруючі відмовляються поминати під час богослужінь ім'я патріарха Кирила.

Вищий клір УПЦ, навіть ті ієрархи, що займають відверту проросійську позицію, стриманий у своїх антиукраїнських заявах. Лише вікарій Чернівецької єпархії УПЦ (МП) єпископ Банченський Лонгин (Жар) не стримав емоцій, піддавши українську владу нищівній критиці, звинувативши її у масових вбивствах «заради своїх політичних інтересів, заради тих, хто захищає їх бізнес і керівні посади». Єпископ звинуватив США та Європу у розв'язанні війни між православними народами [18].

Широкого резонансу в українських ЗМІ також набула заява архієпископа Луганського і Алчевського УПЦ (МП) Митрофана (Юрчука) про те, що Київ повинен прислухатися до голосу людей Південно-Східного регіону і не має права ігнорувати результати референдуму про державну самостійність «Луганської Народної Республіки», хоча, необхідно визнати, сам виступ не мав однозначно антидержавного антиукраїнського змісту [19].

Незрозумілим за подій, що відбуваються в країні, видається факт нагородження наприкінці липня 2014 р. з благословення митрополита Онуфрія (Березовського) настоятеля Ужгородського кафедрального собору протоієрея Дмитра Сидора «Другим хрестом з прикрасами» – найвищою для духовенства церковною нагородою (Дмитро Сидор притягався до кримінальної відповідальності і був засуджений за антидержавну діяльність проти територіальної цілісності України на три роки позбавлення волі з випробувальним терміном у два роки) [20].

Показово, що лише у червні того ж року російська «Літературна газета» опублікувала інтерв'ю з отцем Сидором, у якому він закликав до активного освоєння Закарпаття, щоб зберігати в регіоні свої «кровні інтереси». «Самим російським людям треба усвідомити: є східнослов'янська, загальноросійська цивілізація. Вона починається з нас, з Закарпаття, і тягнеться до Аляски!», – зазначав протоієрей [21].

Одночасно 19 червня 2014 р. рішенням Синоду УПЦ під головуванням митрополита Онуфрія відбулося звільнення з посади ректора Ужгородської української богословської академії імені святих Кирила і Мефодія архимандрита Віктора Беда, відомого підтримкою Революції Гідності та ідеї єднання українських церков [22].

Можливо, «закарпатське питання» засвідчує справжні ціннісні орієнтири вищого керівництва УПЦ ?

Стратегія друга – проукраїнська. Полягає в активному відстоюванні незалежності та цілісності Української держави, що логічно поєднується з осудом анексії її території та підтримкою української армії, що стоїть на їх захисті. Також ця позиція передбачає визнання легітимності чинної української влади та напрямів розвитку українського суспільства, визначених народним волевиявленням. Її прихильниками є значна частина духовенства, деякі ієрархи і частково безпосереднє керівництво УПЦ.

Позиціонування УПЦ як саме української церкви засвідчили рішення Синоду, що відбувся 24 лютого 2014 р. У «Зверненні Священного Синоду УПЦ до єпископату, духовенства, чернецтва та мирян у зв'язку з останніми подіями в Україні» йшлося про необхідність збереження цілісності Української держави та запобігання усім спробам її розчленування. У Зверненні до державної влади Синод засудив «злочинні дії тієї державної влади, що спровокувала кровопролиття на вулицях та майданах золотоверхого Києва». У документі наголошується, що державна влада має усвідомлювати свою відповідальність за побудову нової країни на засадах добра і справедливості, територіальної цілісності та консолідації суспільства [23].

Проукраїнські позиції УПЦ засвідчують заяви Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, більшість яких підписані головуючим у ній в 2014 р. митрополитом Онуфрієм. 22 лютого ВРЦіРО «засудила будь-яку дискусію щодо можливого розділення

України та будь-які спроби сепаратизму, що несуть загрозу єдності та територіальній цілісності України». У Заяві від 2 березня 2014 р. Рада засвідчила «визнання легітимними сформованих Верховною Радою України органів державної влади та призначених Головою Верховної Ради України, в.о. Президента України О. Турчиновим та Урядом України посадових осіб», а також у відповідь на згоду Ради Федерації Федерального Зібрання РФ за поданням президента Росії 1 березня 2014 року на застосування російських військ в Україні закликала владу Росії відмовитися від військового та іншого втручання у внутрішні справи України.

У Комюніке, ухваленому за результатами засідання ВРЦіРО, яке відбулося 3 квітня 2014 року, засуджено прояви сепаратизму та підтримано цілісність України в її міжнародно-визнаних кордонах. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій одноставно констатувала, що в Україні немає міжрелігійної ворожнечі чи нетерпимості між віруючими, а провокації та штучні намагання розпалення ворожнечі на релігійному ґрунті здійснюються окремими ЗМІ.

10 липня 2014 р. Всеукраїнська ради церков і релігійних організацій, в черговий раз підтвердивши свою позицію про недопустимість порушення територіальної цілісності України, засудила релігійні переслідування та дискримінацію віруючих Донецької та Луганської областей і звернулася до всіх, хто незаконно тримає в руках зброю, скласти її та припинити кровопролиття.

9 вересня того ж року побачило світ «Звернення Волинської ради церков до мешканців області». У ньому представники основних релігійних течій Волині закликали віруючих усіх конфесій спільно з місцевою владою «консолідувати зусилля на виконання священного обов'язку кожного громадянина – оборони Волині та всієї України» перед «загрозою прямого вторгнення Росії в Україну» [24].

Революційні події кінця 2013 – початку 2014 рр. та наступна агресія Росії проти України стали поштовхом до появи великої кількості персональних та групових заяв єпископів і священників УПЦ патріотичного змісту.

Духовенство УПЦ активно виступило проти українофобських публікацій у російських та деяких українських ЗМІ, творення ними негативного образу українців, нав'язування стереотипів про фашизацію України, що заповнили інформаційний простір внаслідок

несприйняття кремлівським керівництвом української Революції Гідності [25–27].

У момент переростання українсько-російського конфлікту у відкриту фазу Місцєблєуститель Київської кафедри УПЦ митрополит Онуфрій (Березовський) звертався з особистими листами до президента В.Путіна та патріарха Кирила з проханням не допустити збройного конфлікту і зробити все можливе для збереження територіальної цілісності України [28].

Послідовну українську державницьку позицію відстоює прес-секретар УПЦ Георгій Коваленко. 29 травня 2014 р. під час прес-конференції він заявив, що УПЦ підтримує державну владу, зокрема, її дії у східних регіонах країни (проголошення АТО) [29], а під час прес-конференції 18 серпня протоієрей повідомив, що УПЦ виступає за повернення анексованого Росією Криму до складу України. «Як громадяни України, ми вважаємо так само, як і наш уряд і все світове співтовариство: Крим – це територія України, і його має бути повернено», – сказав він. Крім того Г. Коваленко зазначив, що конфлікт на Сході країни є не міжконфесійним, а політичним і міждержавним [30].

Одним з найбільш патріотичних представників кліру протягом багатьох років був і залишається Митрополит Черкаський і Канівський Софроній (Дмитрук). Наприкінці березня 2014 р. він виступив зі зверненням до земляків-черкашан, які перебувають на державній службі Росії і підтримують президента В.Путіна у військовій інтервенції проти України, в якій назвав зрадниками голову Ради Федерації РФ Валентину Матвієнко та міністра культури Росії Володимира Медінського за підтримку дій «бандита Путіна» [31].

Свідченням дистанціювання митрополита Онуфрія особисто і очолюваної ним єпархії від РПЦ стала єпархіальна нарада, що відбулася наприкінці серпня 2014 р., під час якої мала місце дискусія щодо шляхів подальшого розвитку українського православ'я, подолання церковного розколу і створення незалежної помісної Української православної церкви на тлі подій на Донбасі та військової агресії Росії проти України. Анонімне опитування духовенства показало, що за канонічне набуття автокефалії УПЦ висловилося 70 священнослужителів, проти – 55 [32].

Глава Синодального відділу УПЦ (МП) зі взаємодії зі Збройного силами та іншими військовими формуваннями митрополит

Августин (Маркевич) благословив українців на захист країни від зазіхань російської армії та оголосив збір коштів для матеріальної підтримки армії України [33].

Керуючий Львівською єпархією УПЦ (МП) єпископ Філарет (Кучеров) виступив з відкритою заявою до президента РФ, в якій закликав його до «виведення військ з території України» і попередив про відповідь перед Богом за дії, які можуть призвести до братовбивчої війни між братніми православними народами [34].

Архієпископ Сумський і Охтирський УПЦ (МП) Євлогій (Гутченко) закликав Путіна прибрати з кордону російські війська та зробити все можливе, щоби «жодна крапля людської крові не пролилася на благословенній стародавній Сумській землі!»

Архієпископ Запорізький і Мелітопольський УПЦ (МП) Лука (Коваленко) звернувся до президента Росії із закликом зупинити кровопролиття на Сході України. «Ми маємо можливість зупинити сльози матерів, ми маємо можливість припинити їх прокльони», – сказав архієпископ [35; 36].

Активну проукраїнську позицію займає (за що був позбавлений посади, про що йшлося вище) й ректор Карпатського університету імені Августина Волошина та Ужгородської української богословської академії імені святих Кирила і Мефодія архімандрит УПЦ (МП) Віктор (Бедь). Очолюване ним Братство «За єдину Православну Церкву в Україні» 4 квітня 2014 р. виступило зі Зверненням до представників кліру УПЦ та науковців з приводу антиукраїнської діяльності московсько-диверсійно-сепаратистських угруповань в Україні. У документі констатувався факт російської інтервенції на українську територію, що призвело до кровопролиття і загрози розв'язання чергової світової війни. Далі йдеться: «В ході неприхованої спроби домогтися незаконної анексії України, змінити її політичний курс щодо утвердження національної незалежності, розвитку демократії та євроінтеграції московське політичне керівництво, використовуючи методик масового поширення відверто неправдивої інформації та маніпулюючи свідомістю людей через усі доступні інформаційні канали, буквально залило брехнею свідомість мільйонів своїх співгромадян і штучно породило відкриту ненависть між народами світу та братовбивство в Україні. Ми є свідками того, що політичне керівництво Російської Федерації відверто організовує, підтримує та

забезпечує діяльність злочинних угруповань в Україні, які здійснюють масові убивства та наругу по відношенню до мирних людей» [37]. Підписанти звернулися до світового співтовариства надати належну допомогу Україні. Закликати політичне керівництво України прискорити процес кінцевого підписання міжнародних документів з євроінтеграції та невідкладно розпочати процес переговорів щодо приєднання України до НАТО [37].

Свідченням проукраїнської позиції значної частини церкви стали практичні кроки духовенства і віруючих різних єпархій, спрямовані на підтримку української армії.

У березні 2014 священники УПЦ приїжджали до Криму для підтримки українських моряків, яких командував Чорноморського флоту Росії Олександр Вітко схилив до зради. У ці ж дні інші священники УПЦ завадили російським військам атакувати українську військову частину в Криму.

Відразу після російської окупації Криму священники Херсонської єпархії УПЦ з благословення архієпископа Іоанна розпочали надавати духовну і матеріальну допомогу українським військово-службовцям на блокпостах Херсонської області з Кримом [38].

Постійно проводить збір коштів для придбання бронежилетів, надання гуманітарної допомоги мирному населенню Сходу України та пораненим військовим, що проходять реабілітацію у Львівському шпиталі, Львівська єпархія УПЦ. Усі військові, котрі є її парафіянами, отримали бронежилети від священників єпархії [39].

Систематична робота з підтримки української армії здійснюється у Вінницькій єпархії УПЦ під опікою митрополита Симеона. В усіх храмах єпархії відправляються панахиди за загиблими українськими воїнами, у всіх благочинствах єпархії триває збір коштів на потреби армії. Під час засідання єпархіальної ради 30 липня 2014 р. владики Симеон наголосив, що допомагаючи солдатам, які боронять від ворога свій народ і свою землю, прості миряни не лише вносять свою посильну лепту, але й самі певною мірою долучаються до їхнього подвигу [40].

Запорізька єпархія УПЦ за підтримки духовенства та віруючих інших єпархій та з благословення предстоятеля УПЦ у вересні 2014 р. приєдналася до ініціативи місцевих волонтерів з відновлення військового госпіталю в Запоріжжі для забезпечення лікування військовослужбовців, поранених у зоні АТО [41].

У Києві під егідою УПЦ створено місію «Милосердя без кордонів» на чолі з протоієреєм Захарієм Керстюком, яка збирає та доставляє в зону військових дій на Сході України гуманітарні вантажі мирним жителям та воїнам української армії [42].

Й, зрештою, **стратегія третя – нейтральна**. Вона є найбільш зручною для УПЦ і до неї церква звертається з щораз більшим ентузіазмом. Ця стратегія полягає у акцентуванні ідеї «церква поза політикою», вона не поділяє віруючих за національною, політичною чи регіональною ознаками, активно виступає за припинення кровопролиття та переймає роль миротворця. Ця позиція, по суті, є безпрограшною. Вона, по-перше, дозволяє «не забруднити руки кров'ю», по-друге, зберегти вплив на віруючих і в зоні конфлікту, і поза його межами, по-третє, зберегти відносини з Московським центром, по-четверте, не дати підстав для звинувачень у сепаратизмі та антидержавній діяльності, що важливо не лише у відносинах з українською владою, а й з переважною частиною українського суспільства, яке все ще переживає патріотичне піднесення.

У цьому ключі витримане «Звернення Синоду УПЦ до єпископату, духовенства, ченців та мирян у зв'язку з останніми подіями в Україні», датоване 19 червня 2014 р., яке закликає українців припинити братовбивчу війну, утриматися від акцій громадянської непокори та виявити милосердя до поранених, постраждалих, позбавлених житла, а також вимушених переселенців і біженців, особливо дітей, сиріт, людей з особливими потребами та похилого віку. Духовенство ж застерігають від використання церковного амвону для пропаганди будь-яких політичних ідей. У Зверненні до Президента України члени Синоду просили «вжити всіх можливих заходів для припинення кровопролиття, від якого страждають мирні люди» [43; 44].

Предстоятель УПЦ митрополит Онуфрій в інтерв'ю офіційному сайту УПЦ «Україна православна» 5 серпня 2014 р. демонструє миротворчу позицію церкви: «Ми ховаємо наших солдатів у всіх областях України, ми ховаємо і ополченців Донецька і Луганська, бо і ті, й інші – наші одновірці і брати. Церква щодня молиться про мир, закликає до нього» (необхідно зазначити, що в храмах УПЦ практикуються «молитви за упокій усіх загиблих під час братовбивчого протистояння») [45]. Митрополит зазначає, що війна в

Україні стала виявом протистояння Сходу та Заходу: «Ми бачимо зіткнення інтересів економічних, політичних, якщо хочете, духовних Заходу і Сходу, і тріщина ця пройшла по Україні. В цьому наша трагедія». При цьому він наголошує на тому, що цінності Заходу не тотожні християнським, нічого не кажучи про цінності Сходу [46].

Символізація війни на Сході України як громадянського протистояння відбувається в річищі кремлівських ідеологем, що ставлять Москву поза рамки конфлікту. Аналогічною риторикою послуговується не лише московська державно-політична, але й церковна верхівка, яка устами патріарха Кирила постійно наголошує на необхідності припинення братовбивчого протистояння. Сам митрополит Онуфрій у привітанні патріарху з нагоди тезоіменитства (25 травня 2014) засвідчив йому свою вдячність «за духовну підтримку, яку він постійно надає в складний час усьому українському народу» [47].

У той час, коли російськомовні громадяни без особливих складнощів можуть дистанціюватися від «Русского мира», церкви, котра перебуває у юрисдикції Московського центру, зробити це надзвичайно складно.

Отже, як було показано вище, в Україні реалізується ліберальна модель формальної інституціоналізації релігійного поля. На нашу думку, цей факт зумовлений самою структурою поля, наявністю у ньому потужних агентів, які, окрім іншого, за умов загрози самим принципам існування поля виявляли здатність до солідаризованої участі у його захисті. В моменти, коли один з релігійних агентів, заручившись підтримкою політико-владних союзників, прагнув змінити «правила гри», що визначають функціонування поля, на свою користь, інші – готові були до спільної протидії. Вага релігійних агентів у соціальному просторі визначається соціальним капіталом, яким вони володіють. За надвисокої довіри, якою користується церква у суспільстві, порушити її інтереси для політико-владного агента було б вкрай нерозумно. Виходячи з цього, майже завжди, натикаючись на консолідований опір конфесій, влада змушена була відступати.

За умови інформаційної війни з «Русским миром» ліберальна модель інституціоналізації релігійного поля може видатися вразливим місцем України. Однак насправді це не так. Протистояти Росії

її зброєю – авторитарними методами управління – означає приректи себе на неминучу поразку. Наші інструменти у цій боротьбі – цінності демократичного ліберального суспільства, які зуміли мобілізувати український народ для повалення пропутінського політичного режиму в Україні, дотримуючись яких, ми знайдемо підтримку наших західних союзників.

Ці цінності передбачають заміну методів інформаційного зомбування населення методами стимулювання його культурного розвитку, переконанням, просвітництвом, «відкриванням очей», представленням усього спектра думок і точок зору. Кожна з церков повинна володіти трибуною для донесення власної позиції до суспільства, переконувати його у її правильності. Зрештою, на нашу думку, наявність в Україні альтернативних православних церков, широке представництво інших конфесій є швидше її надбанням, ніж бідой. Така ситуація не тільки змушує церкви до постійного пошуку діалогу з суспільством, але й унеможливорює перетворення церкви в інструмент ідеологічного закабалення суспільства з боку держави.

Ці цінності передбачають також верховенство права, недопущення впровадження елементів колективної відповідальності за скоєні злочини. Кожен порушник закону повинен відповідати за скоєне ним. У контексті цього правоохоронні органи мають забезпечити неухильність покарання кожного порушника закону. Злочинна діяльність одного або групи священнослужителів не може бути підставою для переслідування усієї церкви.

Ідентичнісна багатовимірність українського суспільства, з одного боку, породжена його поліконфесійністю, з іншого – робить поліконфесійну модель інституціоналізації релігійного поля єдиною можливою. За умов нестабільності і недорозвиненості політичних інститутів релігійні організації можуть на початковому етапі, особливо за сучасних українських реалій, стати суб'єктами артикуляції соціальних і політичних інтересів великих соціальних груп українського суспільства.

Позиція, яку сьогодні займає УПЦ, свідчить про те, що вона готова в умовах фактично політичної інституціональної пустки, що встановилася в південно-східних регіонах країни і особливо на Донбасі стати чи не єдиним виразником інтересів населення цих регіонів, причому з безумовним визнанням їх частиною України. Принаймні від неї на всю потужність звучить голос з прагненням

припинити кровопролиття – по суті, єдиний мегаінтерес населення не лише Сходу країни, а щораз більшої кількості усіх українців.

Отже, основоположною політичною технологією інституціоналізації релігійного поля сучасної України має стати неухильне дотримання усіма агентами політичного поля діючих формальних інститутів, що безпосередньо чи опосередковано регулюють процеси у релігійній сфері. Це те, чого не було в Україні за жодного з попередніх Президентів, коли неформальні маніпуляції в полі релігії використовувалися політичними агентами (як владними, так і позавладними) з метою створення ефективних інструментів політичної мобілізації.

1. Українська православна церква. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.orthodox.org.ua/win/news/2002r-09-1.html#3008_1

2. Українська православна церква. Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.orthodox.org.ua/win/nnews/News-R.php?id=2469>

3. Указ Президента Российской Федерации о создании фонда «Русский мир» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2007/06/23/fond-dok.html>

4. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>.

5. Геополитика от Патриарха: Царство Небесное vs «Русский мир» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20091117114312/http://www.zn.ua/1000/1550/67745/>

6. Заместитель председателя ОВЦС: «Русский мир – это цивилизационная общность, образованная общими ценностями и общим опытом общественного строительства» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/26208.html>

7. УПЦ (МП) зреклася «політичного православ'я» й сепаратистів з Лаври [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/56827/

8. Лидеры «политического православия» раскритиковали руководство УПЦ за поддержку новой власти Украины, призвали не подчиняться ей и брать пример с Крыма [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25242-lidery-politicheskogo-pravoslaviya-raskritikovali-rukovodstvo-upc-za-podderzhku-novoj-vlasti-ukrainy-prizvali-ne-podchinyatsya-ej-i-brat-primer-s-kryma.html

9. Як жили релігійні установи Слов'янська під час окупації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?feature=youtube_gdata&v=uOrWDPg7IyI&app=desktop

10. У Слов'янську в церкві Московського патріархату знайшли арсенал боєприпасів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://espresso.tv/news/2014/08/14/u_slovyansku_v_cerkvi_moskovskoho_patriarkhatu_znayshly_arsenal_boeyprypasiv;

11. У підвалі церкви в Слов'янську знайшли склад зброї – все російського виробництва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ostannipodii.com/a/201407/u_pidvali_cerkvi_znayshli_sklad_zbroyi_vs_e_rosiyskogo_virobnictva-100003661/;

12. У Луганську священники УПЦ (МП) проводять молебні під «шибеницею для бандерівців» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/56049/

13. Протокол № 7 засідання Епархиального Совета Луганской епархии Украинской Православной Церкви от 27 мая 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eparhia.lg.ua/734-27-05-14-eparkhialnyj-sovet.html>

14. На Рівненщині парафіяни звинуватили священника у молитвах за Путіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/57719/

15. Під Києвом священника облили томатним соком і дали тиждень на те, щоб виїхати з України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3406813-pid-kyevom-sviaschenyka-oblyly-tomatnym-sokom-i-daly-tyzhden-na-te-schob-vyikhaty-z-ukrainy>

16. Активісти ВГЦО «За єдину Помісну Церкву» закликають вірян виявляти на своїх парафіях священників-сепаратистів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/57308/

17. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 19 червня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2014/06/19/zhurnali-zasidannya-svyashhenno-go-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-19-chervnya-2014-roku/>

18. Єпископ з УПЦ (МП) назвав владу України «сатанинською» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/57682

19. Владыка Митрофан рассказал о паломнической поездке по святым местам России [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eparhia.lg.ua/727-vladyka-mitrofan-rasskazal-o-palomnicheskoj-poezdke-po-svyatym-mestam-rossii.html>

20. Місцєблѹститєль УПЦ (МП) нагородив головного русинського сепаратиста Закарпаття хрестом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/57199/.

21. Духовный лидер русинов призывает Россию активно внедряться в Закарпатье [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=55344>

22. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 19 червня 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2014/06/19/zhurnali-zasidannya-svyashhen-nogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-19-chervnya-2014-roku/>

23. Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви від 24 лютого 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2014/02/24/zhurnali-zasidannya-svyashhen-nogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-24-lyutogo-2014-roku/>

24. Волинська рада Церков закликала волинян оборонити країну під час прямого вторгнення Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/57587/

25. Речник УПЦ (МП) закликав російські ЗМІ не називати українців «фашистами, бандерівцями», «нацистами» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/55459/

26. Ми не фашисти, а народ Божий – єпископ Філарет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://upc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1667%3A2014-02-25-18-41-36&catid=30%3A2011-02-09-21-35-03&Itemid=38&lang=ru

27. Священники УПЦ (МП) засудили українофобські публікації на сайті «Клубу православних літераторів «Омілія»» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/uoc/56072/

28. Місцєблѹститєль Київської митрополічої кафедри надіслав лист Президенту Російської Федерації В. В. Путіну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2014/03/02/misceblyustitel-kijivskoj-mitropolichoji-kafedri-nadislav-list-prezidentu-rosijskoji-federacij-v-v-putinu/>

29. УПЦ (МП) підтримує АТО у східних регіонах країни // Релігійно-інформаційна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/56591/

30. УПЦ (МП) виступає за повернення Криму Україні // Релігійно-інформаційна служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/57396/

31. Митрополит УПЦ (МП) назвав Путіна бандитом, а вихідців з України у російській владі – зрадниками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/ukraine_and_world/international_relations/55822/

32. Большинство духовенства Черкасской епархии УПЦ поддерживает идею создания единой автокефальной Церкви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiev-orthodox.org/site/events/5377/>

33. Коментар Голови Синодального військового відділу УПЦ стосовно введення російських військ на територію України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kapelan.church.ua/2014/03/04/komentar-golovi-sinodalnogo-vijskovogo-viddil-u-upc-stosovno-vvedennya-rosijskix-vijsk-na-teritoriyu-ukrajini/#more-1351>

34. Президенту Російської Федерації В. В. Путіну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://upc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1679%3A2014-03-03-20-54-04&catid=30%3A2011-02-09-21-35-03&Itemid=38&lang=ru

35. Архиепископ Сумский и Ахтырский Евлогий обратился с письмом к Президенту Российской Федерации Путину В. В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.portal-pravoslavie.sumy.ua/archiepiskop-sumskij-i-ahtyrskij-evlogij-obratilsya-s-pismom-k-prezidentu-rossijskoj-federaczii-putinu-v.v.html>;

36. К В. Путину обратился Запорожский архиепископ Лука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodoxy.org.ua/data/oficialno-k-vputinu-obratilsya-zaporozhskiy-arhiepiskop-luka.html>

37. Звернення організаційного комітету Всеукраїнського православного Братства «За єдину Православну Церкву в Україні» до представників кліру Української Православної Церкви та науковців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uuba.org.ua/publikatsiji/898-zvernennia-orhanizatsiinoho-komitetu-vseukrainskoho-pravoslavnoho-bratstva-za-iedynu-pravoslavnu-tserkvu-v-ukraini-riadu-predstavnykiv-kliru-ukrainskoi-pravoslavnoi-tserkvy-ta-naukovtsiv-bohosloviv-z-pryvodu-antyukrainskoi-diialnosti-moskovsko-dyversiino>

38. Херсонские священники окормляют украинских военнослужащих [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kherson.church.ua/2014/03/24/xersonskie-svyashhenniki-okormlyayut-ukrainskix-voennosluzhashhix/>

39. Священники епархії передали бронжилети військовим Нацгвардії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.upc.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1781%3A2014-07-30-10-12-31&catid=5%3A2011-02-09-21-01-23&Itemid=2&lang=uk

40. Збір коштів на потреби української армії та гуманітарну допомогу постраждалим на Сході України триває на усіх парафіях Вінницької епархії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.vinnica.ua/novini/novini-eparhii/711.html>

41. Військовий шпиталь у Запоріжжі відновлять силами Української Православної Церкви – від Заходу до Сходу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hram.zp.ua/?p=52000>

42. Місія «Милосердя без кордонів» доставила сьомий транш гуманітарної допомоги на Схід України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vzcz.church.ua/2014/11/07/misiya-miloserdya-bez-kordoniv-dostavila-somij-transh-gumanitarnoji-dopomogi-na-sxid-ukrajini/>

43. Звернення Священного Синоду до Президента України П. О. Порошенка у зв'язку з останніми подіями в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2014/06/19/zvernennya-svyashhenno-go-sinodu-do-prezidenta-ukrajini-p-o-poroshenka-u-zvyazku-z-ostannimi-podi-yami-v-ukrajini/>

44. Синод УПЦ закликав українців зберегти єдину Україну, а духовенство – не займатися політикою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/56793/

45. В храмах і монастирях УПЦ буде звершено молитву за упокій загиблих під час братовбивчого протистояння [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.church.ua/2014/06/15/v-xramax-i-monastiryax-upc-bude-zversheno-molitvu-za-upokij-zagiblix-pid-chas-bratovbivchogo-protistoyannya/>

46. Митрополит Онуфрій: «Христос – это мир. И все, кто с Ним, должны прекратить братское кровопролитие» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravoslavie.org.ua/2014/08/митрополит-онуфрий-христос-это-ми/>

47. Місцеблюститель УПЦ митрополит Онуфрій привітав Патріарха Кирила з іменинами та подякував йому за духовну підтримку українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://religions.unian.ua/orthodoxy/921421-mistsebyustitel-upts-mitropolit-onufriy-privitav-patriarha-kirila-z-imeninami-ta-podyakuvav-yomu-za-duhovnu-pidtrimku-ukrajintsiv.html>

ВИСНОВКИ ТА РЕКОМЕНДАЦІЇ

Нетипова для України конфронтаційна парадигма міжетнічної та міжконфесійної взаємодії, що сформувалася внаслідок революційних та воєнних подій останнього року, зумовили необхідність дослідження соціокультурних та інституціональних чинників формування цієї парадигми, а також пошук шляхів формування неконфліктної моделі міжнаціональних та міжконфесійних взаємодій. В результаті дослідження автори запропонували цілу низьку висновків та рекомендацій що, з нашого погляду, можуть оптимізувати міжнаціональні та міжетнічні напруження, мінімізувати його конфліктний потенціал.

1. Консолідованість – найвагоміший чинник зміцнення державного суверенітету, творення політичної нації. Рівень консолідації визначає якість суспільства, конкурентоспроможність національної держави.

У цьому контексті усвідомлення політичною владною, бізнесовою елітою нової реальності (у її мотиваційно-смысловому і ціннісному вимірах) стає необхідною умовою суспільного розвитку, запобіжником від зміни його внутрішньополітичного вектора.

2. Процес консолідації в Україні значно посилюється на етапі повалення авторитарного режиму та під впливом зовнішньої військової загрози. Разом з тим, мотиваційною основою суспільної консолідації протягом тривалого часу було об'єднання «проти» – проти злочинної влади, корупції, несправедливості, військової агресії. Перші перемоги у цьому протистоянні скорегували мотиваційну спрямованість єднання. Усвідомлення відповідальності за набутки Революції Гідності стали важливим чинником об'єднання «за» – за справедливу владу та європейський вибір, за єдність країни і непорушність її кордонів, зрештою, за нові смисли й образи майбутнього суспільства.

3. У здійсненні державної політики й інформаційному забезпеченні цього процесу варто враховувати, що за нинішніх умов консолідаційний чинник набув сталого характеру і перетворився на основу сучасного державотворення, а його спрямованість багато в чому визначає і сам процес, і результат сучасних реформаторських починань.

4. Зовнішня військова загроза, внутрішньополітичні протистояння, стрімкі світоглядні зміни, що відбуваються у масовій свідомості, визначають нову соціально-політичну реальність. За цих умов цінності наповнюються новим змістом, відбуваються кардинальні зрушення в системі ціннісних орієнтацій. Ця ціннісно-орієнтаційна домінанта – сув'язна із суспільно-політичними змінами. З одного боку, ця домінанта опосередковується ними, з другого – опосередковує їх. Нинішня їхня основа – боротьба за незалежність і суверенітет країни. Разом з тим, тимчасове «заміщення» у структурі базових цінностей соціальних її складових цінностями «миру» і «держави» невідворотно з часом актуалізує їх у новій, «вищій» якості.

5. Проблеми, що у часи тяжких випробувань «відійшли» на другий план: зростання цін, невиплата заробітних плат, безробіття, соціальна незабезпеченість, проблеми охорони здоров'я тощо – згодом знову визначатимуть порядок денний суспільно-політичного життя. Після трагічних подій Майдану, анексії частини території країни, втрат під час військових дій ключовим критерієм оцінки якості державного менеджменту буде поняття «справедливості».

У цьому сенсі вкрай важливим є формування у масовій свідомості розуміння причин і наслідків сучасних явищ і процесів, визначення перспектив і шляхів їхнього подолання. Відкритість, прозорість і послідовність нової влади будуть визначальними у збереженні суспільної єдності, мобілізації на подолання наслідків соціально-політичної кризи.

6. Визначаючи європейський вектор як напрям суспільного розвитку, Україні, очевидно, варто орієнтуватися й на стратегічні цілі європейського співтовариства, сформульованого у Лісабонській стратегії. Основним ресурсом забезпечення цього курсу визначено «економіку знань». Формуючи загальну стратегію суспільного розвитку, доцільним було б передбачити реалізацію відповідної політики в галузі наукових досліджень і розробок, впровадження їх результатів у практику реформування країни.

7. Визначальним, ключовим механізмом процесу суспільної консолідації є мотиваційно-смысловий фактор (сукупність внутрішніх і зовнішніх рушійних сил) як спонукання до діяльності, визна-

чення її меж і форм. Саме мотиви і смисли спрямовують і орієнтують на досягнення певних цілей – особистісних і суспільних. Аналіз сучасної політико-управлінської практики, її змісту і форм – ухвалених рішень (насамперед, кадрових призначень), процесу і риторики передвиборчих кампаній – свідчить про недооцінку мотиваційно-сислового фактора в комунікації з громадськістю.

8. Згуртування суспільства і рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності визначається не лише масштабністю цілей, але й узгодженням шляхів їх досягнення. Вкрай важливим у цьому сенсі є демонстрація єдності політичних еліт, широке і відкрите обговорення проблем і напрямів подолання кризових явищ, зокрема, у соціально-економічній сфері. Долучення громадян до процесу прийняття рішень, конструювання суспільно-політичної реальності, з одного боку, здатне об'єднати зусилля, з другого – відповідальність влади та громадянського суспільства задля досягнення цілей розвитку.

9. Нова політична реальність потребує кардинальної переоцінки ваги тих факторів, які впливають на масову свідомість, передусім – засобів масової комунікації та наявних донині підходів до взаємодії влади з громадськістю. Усвідомлення того, що вплив на масову свідомість є одним із найсуттєвіших факторів сучасної «гібридної» війни, визначає вагу та роль інформації й інформаційної безпеки у контексті військової загрози, загрози єдності країни і консолідації її громадян.

10. Україн важливим нині є не лише інформування про військові події на Сході країни, але й формування системної політики (зокрема, інформаційної) стосовно Росії. Лише цілісна концепція інформаційного забезпечення уможливить дії «на випередження», дозволить здійснити заходи ефективного «контрвпливу».

Серед актуальних завдань – здійснення прориву вітчизняних медіа в інформаційне поле Європи для забезпечення її громадян правдивою, а не спотвореною російською пропагандою, інформацією про події на Сході України.

11. Важливим напрямом забезпечення внутрішньополітичних процесів має стати комунікація з громадськістю. І не лише через засоби масової інформації. Доцільним було б залучення до без-

посереднього, «живого» діалогу із громадянами політиків (учасників нещодавніх парламентських виборів – народних депутатів, кандидатів у народні депутати, активістів політичних партій, громадських діячів), працівників освітньої, наукової, соціальної сфер тощо. Варто використати й активні діалогові форми інформаційно-просвітницької роботи зі студентами вишів, учнями загальноосвітніх шкіл.

12. Нині громадяни все ще готові бути партнерами для політиків і нової влади, долати соціальні негаразди, миритися із нестатками. Разом з тим, суспільство не готове чекати. Суспільство прагне швидких змін і хоче бачити, що влада робить реальні кроки для подолання кризи. Для суспільства необхідні аргументи щодо необхідності й правильності рішень, орієнтири у вигляді результатів.

Реалізація цього завдання може бути покладеною на своєрідну «платформу обміну інформацією і пропозиціями», спеціально створену і постійнодіючу міжвідомчу групу із числа провідних фахівців центральних органів влади із залученням науковців – економістів, політологів, соціологів, психологів, представників громадянського суспільства. Завдання такої групи: 1) моніторинг основних, пов'язаних із реформами, подій у країні; 2) визначення домінуючих тенденцій суспільної думки; 3) узагальнення позитивних і негативних явищ у процесі реалізації реформ; 4) підготовка і регулярне оприлюднення інформаційних повідомлень про досягнення, шляхи подолання негативних тенденцій.

13. Кардинальної зміни потребує нинішня практика енергозбереження у сфері комунального господарства та її інформаційного супроводження. Панування монополій у цій сфері на тлі заборони споживачам відмови від цих послуг створює напругу у суспільстві й не стимулює до впровадження енергозберігаючих технологій. Варто розглянути питання про відновлення дії Постанови Кабінету Міністрів, згідно з якою споживачі мали б можливість відмовитися від послуг з централізованого теплопостачання й використовувати для цього автономне опалення.

14. Доцільними були б швидкі й рішучі дії (та їх широке висвітлення) щодо боротьби із корупцією у тих галузях, які без-

посередньо стосуються соціальної сфери: медичне обслуговування, соціальне забезпечення. Кардинального реформування і широкого висвітлення заслуговує діяльність податкових органів, а також тих контролюючих органів, корумпованість яких стала невід'ємною їх характеристикою: державна автомобільна, пожежна і санітарна інспекції, інші служби, створені для надання реєстраційних послуг.

15. На тлі сучасних подій на другий план відійшла проблема мовної політики. Разом з тим, вона залишається гострою, хоча й не актуалізованою. Доцільним бачиться прийняття, за результатами широкого обговорення, рішення про (починаючи із нового 2015 навчального року) навчання в перших класах загальноосвітніх шкіл виключно українською мовою. Очевидно, що якби 23 роки тому таке рішення було б прийняте на законодавчому рівні, для двох шкільних «випусків» нового покоління громадян України державна мова стала б «рідною», а мовної проблеми, пов'язаної із продовженням навчання у вишах, не існувало би зовсім.

16. Для значної кількості громадян небайдужою є проблема ставлення до суспільних подій відомих особистостей: популярних співаків, спортсменів, письменників тощо. На жаль, значна кількість ще донедавна публічних особистостей не задекларувала своєї громадянської позиції. Очевидно, доцільним було б звернутися до них із пропозицією її формулювання й, використовуючи можливості соціальної реклами, оприлюднити.

Невідворотно перед суспільством постануть нові виклики, пов'язані із внутрішньополітичними процесами і зовнішньополітичними загрозами, пошуком шляхів загальнонаціональної консолідації, подолання політичного спротиву. Разом з тим, без об'єктивного погляду на суспільно-політичну дійсність, без чіткого усвідомлення образу майбутнього і визначення ефективних шляхів суспільної консолідації, які уможливають досягнення поставлених цілей, наша держава, наше суспільство і всі ми приречені на нескінченність спроб і помилок.

17. Вирішення сьогоденних викликів в Україні потребує рішучих інституційних (соціально-матеріальних) дій та реструктуризації соціального простору з урахуванням змін, що їх несе в собі

безпосередньо людина, її психосоціальна природа. Саме державна спроможність, скріплена політичною волею, новою якістю людського потенціалу та новими цінностями, визначає нинішні перспективи розвитку країни, успішність здійснюваних нею реформ, її імідж на зовнішньополітичній арені та місце в сучасному глобальному світі.

18. Подолання історичної тяглості успадкованих форм інституційного дизайну та викривлення процесу інституціалізації змін за зразками нового типу потребує цілеспрямованих дій політико-управлінського корпусу у напрямі переорієнтації місій державних інституцій з формального (інструментального) функціонування на розвиток та реалізацію соціально-значущих цілей шляхом:

- оптимізації співвідношення формальних соціально-нормативних практик та актуальних неформальних елементів соціально-політичного та державно-управлінського процесу;

- налагодження механізмів зворотних зв'язків між державним та недержавними секторами соціальної системи, в якій дедалі динамічнішого розвитку зазнають процеси самоорганізації та самоврядування;

- акцентуації в нормотворчому та адміністративно-правовому процесі державного регулювання на елементах системи контролю та відповідальності, яка цілком спирається на інтернальність локус контролю як внутрішній психологічний механізм готовності громадян перебирати на себе відповідальність за власну долю й не сподіватися на опіку «всемогутньої» держави.

19. Головним для державного управління вважаємо налагодження механізмів зворотних зв'язків між державним та недержавними секторами як єдиного (суспільно-політичного та державно-управлінського) інформаційно-комунікативного процесу. Розвиток публічної сфери і публічних комунікативних практик має чималий потенціал гармонізації політики та управління шляхом упровадження в діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування принципів соціального партнерства та дискурсивної етики. Імплементация цих принципів у публічну сферу та комунікативні практики суспільно-владних відносин – це системний процес, і він потребує:

– взаємодії державних та недержавних інституцій, публічних та приватних осіб на засадах соціально-політичного партнерства, вимагає від державної служби (як публічно-правової та соціальної інституції) забезпечення сталості і водночас гнучкості і змінності державного управління, його відповідності до вимог та очікувань громадян;

– збалансування інституційної та психосоціальної сторін вимог, передусім у контексті політичної відповідальності/ самовідповідальності, державного контролю/громадського самоконтролю як бінарного комплексу взаємодоповнювальних зовнішніх та внутрішніх чинників, що визначають дієвість суспільно-владного діалогу й нерідко стають причиною соціальної деструкції в публічній політиці як реакція на авторитарність політичного режиму, закритість влади та невідповідність нормам демократії процедур ухвалення державно-владних рішень;

– розвитку сучасних інформаційно-комунікативних технологій, що створюють унікальні можливості для розширення рамок публічної сфери та комунікативних практик. Важливим кроком у напрямі запровадження суспільного діалогу та реалізації соціального партнерства на засадах дискурсивної етики стає реалізація технологій «електронного врядування» та розвиток «електронної демократії» в Україні.

20. Розв'язання проблем, що нині становлять загрози державній безпеці, практично пов'язане з питанням регулювання міжетнічних відносин в Україні, їх стабілізації та гармонізації. Україна мусить сформувати національно-культурне та ціннісне ядро своєї ідентичності. Формування і зміцнення національної єдності, регіональна реінтеграція та суспільна реконсолідація мають стати базовими умовами гарантування безпеки та незалежності держави. Діяльність щодо виконання цих завдань необхідно вивести на рівень довгострокового стратегічного пріоритету державної політики.

21. Збереження міжетнічної злагоди та зміцнення полікультурного характеру українського суспільства, з одного боку, консолідація етнічних українців та ідентифікація представників етнічних спільнот з українською державністю, з другого, та нормалізація відносин між центром і регіонами, міжрегіональне співробітництво, з третього – ці засоби духовної, політичної,

територіальної єдності країни мають стати бар'єром на шляху до дезінтеграції в умовах системної кризи та збройного конфлікту на території України.

22. На цьому шляху, користуючись «гіпотезою контакту» Г.Олпорта, згідно з якою безпосередні контакти між членами різних соціальних груп сприяють зниженню ворожості в їх стосунках, вкрай важливо «створювати» такі ситуації, які будуть приводити до кооперації та взаємозалежних дій у прагненні реалізувати спільну мету, а також перетворити категорію «Ми і Вони» в категорію «Ми».

23. Ціннісно-орієнтована комунікація може бути механізмом подолання проявів сепаратизму й радикалізму, зважаючи на загострення дискурсу міжрегіональних відмінностей і набуття важливого значення регіонів у сучасній демократичній Україні. Винайдення спільних смислів та символів, що матимуть фундаментальне значення культурно-ціннісних засад для життя суспільства, забезпечення повноти розвитку його сучасного та майбутнього національного життя, буде одним з надскладних завдань збереження цілісності українського суспільства та держави. Вже сьогодні дієвими у цьому напрямі можуть бути кроки, спрямовані на руйнування соціальних фобій та стереотипів про «дві України», шляхом:

- залучення до відновлювальних робіт на Сході України фахівців з різних регіонів України, передусім – з регіонів Західної України;

- організації лікувально-оздоровчих, оздоровчо-профілактичних та одночасно культурно-просвітницьких подорожей у західні регіони країни для мешканців Сходу України. Сьогодні – для переселенців з тимчасово-окупованих територій Донецької та Луганської областей, передусім – для дітей. Для цієї категорії громадян держава повинна взяти на себе більшу частку з покриття витрат на таку подорож, наприклад, до 50% для дорослих та 70% для дітей. Це можуть бути подорожі сімейного/шкільного, туристичного/лікувального типів;

- проведення мистецьких та масових заходів під гаслом «Наша омріяна країна», «Моя єдина різноманітна Україна», супроводжуваних тематичними програмами та інформаційною підтримкою всеукраїнських ЗМК.

24. Міжетнічна толерантність разом із етнокультурними дистанціями та правовою захищеністю етнічних спільнот є показником процесу міжетнічної інтеграції та консолідації українського суспільства. Водночас, як і будь-яке соціальне явище, толерантність зумовлена певними соціально-економічними і політичними відносинами, традиціями міжетнічного спілкування, рівнем політичної і гуманітарної культури суспільства.

25. Повага до соціокультурних особливостей людей з різних регіонів країни має стати імперативом культури миру та ствердження ідеалів толерантності, довірливості, солідарності, трансльованих через гуманітарні канали, зокрема, культуру й освіту, у тому числі шляхом:

- запровадження мораторію на актуалізацію «контroversійних питань» історичної пам'яті, мови, релігії тощо під час виборів і війни та формування у громадській свідомості установки невідворотності відповідальності шляхом комплексного їх здійснення із застосуванням правових, політичних, інформаційних та інших заходів;

- створення розгалуженої мережі освітніх, науково-культурних і бізнес комунікацій/проектів серед учнівства, студентства, науково-професійного та бізнес-середовища на всіх рівнях та у всіх регіонах країни;

- розвитку внутрішнього туризму.

26. Інший дієвий спосіб подолання латентних ксенофобських установок, послаблення конкуренції та конфліктів між різностатусними групами та у міжрегіональних відносинах полягає у:

- зміцненні законів, положень та соціальних норм, що прописують справедливе поводження, та практик взаємосприйняття один одного мешканцями різних регіонів як рівноправних суб'єктів політичних, правових та майнових відносин;

- введення правової відповідальності за дискримінаційні висловлювання щодо національної гідності представників різних етнонаціональних груп як з боку політиків, так і з боку ЗМК.

27. Оскільки російська політика ірраціонально залежить від міфологічних уявлень і метафоричних конструктів, доцільно створити робочу групу з аналізу російських політичних й історичних міфів і метафорики політичного дискурсу. Така група має діяти на постійній основі. До групи мають входити політологи, психологи та

філологи. Завдання групи: 1) виявлення міфологічних і метафоричних конструктів у російському політичному дискурсі, 2) вироблення стандартних схем викриття цих конструктів і способів їхньої критики (така критика має бути максимально доступною для широкої російської аудиторії), 3) створення нових метафор і пошук нових актуальних міфологічних конструктів, поширення яких сприяло б трансформації російської політичної свідомості. Результати роботи цієї групи мають використовуватися українськими електронними ЗМІ, що транслюватимуться на російську аудиторію.

28. Продовження української євроінтеграційної політики. Нині в Україні «європейський вибір» фактично набув якості нової національної ідеї. І відмова від максимально швидкої євроінтеграції спричинить глибоку кризу національної ідентичності в Україні. Кожен із євроінтеграційних кроків має максимально широко висвітлюватися українськими ЗМІ, що даватиме українським громадянам відчуття невідворотності євроінтеграції та водночас орієнтири для трансформації власної політичної та культурної поведінки. Очевидно, що європейський спосіб життя оцінюється в Україні некритично. «Європа» – це нині актуальна політична метафора. Однак ця метафора нині є корисною.

29. Вкрай необхідним є сприяння розвитку політичної культури в Україні, адже тільки політична культура й розвиток критичного політичного мислення уможливляють когнітивний опір російській пропаганді. Однак розвиток політичної культури неможливий без набуття громадянами навичок політичної діяльності. Відповідно, доцільно: 1) перейти до пропорційної виборчої системи з відкритими списками, причому відповідний Закон України має бути ухвалений негайно, щоб забезпечити відповідну підготовку кадрового потенціалу політичних партій, 2) забезпечити формування в середніх і вищих навчальних закладах учнівських і студентських громадських організацій, клубів, братств тощо, бо тільки в рамках безпосередньої практики особистість здатна набути навичок громадської діяльності.

30. Оскільки російська пропаганда ґрунтується на актуалізації радянських політичних міфів, українським електронним ЗМІ необхідно взагалі відмовитися від трансляції радянських і російських фільмів, а також розважальних програм російського виробництва. Ефір має заповнюватися продукцією європейського виробництва,

що сприятиме зміцненню європейських ціннісних уявлень і ціннісних орієнтацій української аудиторії. Водночас, доцільно надати податкові преференції (а за необхідності й дотації) українським ЗМІ, кіностудіям і видавництвам.

31. В Україні реалізується ліберальна модель формальної інституціоналізації релігійного поля. На нашу думку, цей факт зумовлений самою структурою поля, наявністю у ньому потужних агентів, які, окрім іншого, за умов загрози самим принципам існування поля проявляли б здатність до солідаризованої участі у його захисті. В моменти, коли один з релігійних агентів, заручившись підтримкою політико-владних союзників, прагнув змінити «правила гри», що визначають функціонування поля, на свою користь, інші – готові були до спільної протидії. Вага релігійних агентів у соціальному просторі визначається соціальним капіталом, яким вони володіють. За надвисокої довіри, якою користується церква у суспільстві, порушити її інтереси для політико-владного агента було б вкрай нерозумно. Виходячи з цього, майже завжди, натикаючись на консолідований опір конфесій, влада змушена була відступати.

32. За умови інформаційної війни з «Русским миром» ліберальна модель інституціоналізації релігійного поля може видатися вразливим місцем України. Однак насправді це не так. Протистояти Росії її зброєю – авторитарними методами управління – означає приректи себе на неминучу поразку. Наші інструменти у цій боротьбі – цінності демократичного ліберального суспільства, які зуміли мобілізувати український народ для повалення пропутінського політичного режиму в Україні, дотримуючись яких, ми знайдемо підтримку наших західних союзників.

33. Ці цінності передбачають заміну методів інформаційного зомбування населення методами стимулювання його культурного розвитку, переконанням, просвітництвом, «відкриванням очей», представленням усього спектра думок і точок зору. Кожна з церков повинна володіти трибуною для донесення власної позиції до суспільства, переконувати його у її правильності. Зрештою, на нашу думку, наявність в Україні альтернативних православних церков, широке представництво інших конфесій є швидше її надбанням, ніж бідою. Така ситуація не тільки змушує церкви до постійного пошуку діалогу з суспільством, але й унеможливорює перетворення

церкви в інструмент ідеологічного закабалення суспільства з боку держави.

34. Ці цінності передбачають також верховенство права, недопущення впровадження елементів колективної відповідальності за скоєні злочини. Кожен порушник закону повинен відповідати за скоєне ним. У контексті цього правоохоронні органи мають забезпечити неухильність покарання кожного порушника закону. Злочинна діяльність одного або групи священнослужителів не може бути підставою для переслідування усієї церкви.

35. Ідентичнісна багатовимірність українського суспільства, з одного боку, породжена його поліконфесійністю, а з іншого боку, робить поліконфесійну модель інституціоналізації релігійного поля єдиною можливою. За умов нестабільності і недорозвиненості політичних інститутів релігійні організації можуть на початковому етапі, особливо за сучасних українських реалій, стати суб'єктами артикуляції соціальних і політичних інтересів великих соціальних груп українського суспільства.

36. Позиція, яку сьогодні займає УПЦ, свідчить про те, що вона готова в умовах фактично політичної інституціональної пустки, що встановилася в південно-східних регіонах країни і особливо на Донбасі, стати чи не єдиним виразником інтересів населення цих регіонів, причому при безумовним визнанням їх частиною України. Принаймні від неї на всю потужність звучить голос з прагненням припинити кровопролиття – по суті, єдиний мегаінтерес населення не лише Сходу країни, а чимраз більшої кількості усіх українців.

37. Основоположною політичною технологією інституціоналізації релігійного поля сучасної України має стати неухильне дотримання усіма агентами політичного поля діючих формальних інститутів, що безпосередньо чи опосередковано регулюють процеси у релігійній сфері. Це те, чого не було в Україні за жодного з попередніх Президентів, коли неформальні маніпуляції в полі релігії використовувалися політичними агентами (як владними, так і позавладними) з метою створення ефективних інструментів політичної мобілізації.

38. Моніторинг та аналіз поточного стану етнополітичної ситуації на відповідних територіях.

39. Прогнозування та моделювання найоптимальніших сценарних моделей розвитку й вироблення на цій основі рекомендацій щодо управлінських рішень.

40. Сформувати принципово нову стратегію стосовно українсько-російських відносин, в якій має бути чітко сформульована теза про те, що в найближчій перспективі Росія є основним супротивником України, яка загрожує не тільки територіальними втратами, але й самому існуванню Української держави та української нації. Будь-яка спроба продовження минулого формату українсько-російських відносин буде розмивати мобілізаційні технології як спротиву російської агресії, так і національної консолідації українців на засадах моделі політичної нації;

41. Важливим аспектом нової політики України на російському векторі має стати перегляд Великого українсько-російського договору та скасування Положення про стратегічне партнерство України та Росії.

Для нотаток

Наукове видання

**ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ РЕГУЛЮВАННЯ
МІЖЕТНІЧНОЇ ТА МІЖКОНФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
У НОВІТНІХ УКРАЇНСЬКИХ РЕАЛІЯХ**

Аналітична доповідь

За ред. д. політ. н. С. Ю. Римаренка

Підписано до друку 30.12.2014 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 10,93 Обл.-вид. арк. 10,25
Тираж 300 прим. Зам. № 1005

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, вул. Кутузова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.